

RANY LÁSZLÓ

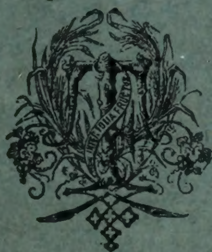
SZES MŰVEI.

KÖZREBOCSÁTJA

GYULAI PÁL.

III. KÖTET.

TANULMÁNYOK. II.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1901.

Az 5 kötet ára füzve 20 K, vászonkötésben 30 K.

ARANY LÁSZLÓ
ÖSSZES MŰVEI.

KÖZREBOCSÁTJA

GYULAI PÁL.

III. KÖTET.

TANULMÁNYOK. II.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1901.

Arany László

ARANY LÁSZLÓ TANULMÁNYAI.

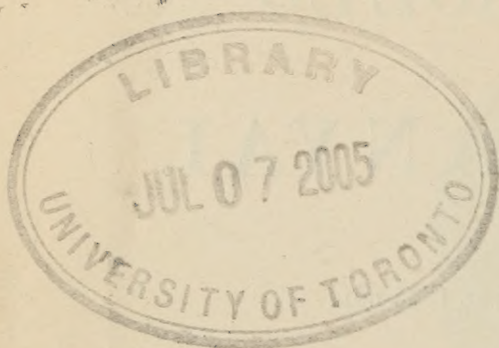
ARANY LÁSZLÓ ARCZKÉPÉVEL 1895-BŐL.

MÁSODIK RÉSZ

TÖRTÉNELMI ÉS POLITIKAI TANULMÁNYOK.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.
1901.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

MAHOMET.*

(1866.)

Az arabok gyors feltünése közvetlenül Mahomet halála után a világtörténelem szinén, hatalmuk rögtöni kiterjedése, műveltségök tündöklő s eltünő fölvirágzása és birodalmuk hirtelen összeomlása: páratlan események az emberiség történetében.

E meglepően gyors fel- és letünés okait megvilágítani a mai kornak maradt fenn, s alant megnevezett írók, kivált Caussin de Perceval és Sprenger, nagyértékű kutatásaik által új fényt vetettek a Mahomet előtti kor történelmére.

Az arab prófétának s elveinek tulajdonított rendkívűli teremtő és kifejlesztő erő azért működött oly

* *Essai sur l' Histoire des Arabes avant l' Islamisme,* etc. Par Caussin de Perceval. Paris: 1847—48. 3. kötet.

Mohammed der Prophet. Von Gustav Weil. Stuttgart, 1844.

Life of Mahomet, and History of Islam etc. By William Muir. London, 1861. 4. kötet.

Das Leben und die Lehre des Mohammeds. Von Adolf Sprenger. Berlin, 1855—65. 3. kötet.

Mahomet et le Coran. Par J. Barthélemy Saint-Hilaire. Paris, 1865.

Études d' Histoire Religieuse. Par E. Renan. Paris. 1862.

Histoire des Langues Sémitiques. Par E. Renan. Paris. 1861.

hatalmasan, mert az arab nép teljesen kész volt e nagy hivatásra, csupán az kellett, hogy valamely eszme egy nemzetté összpontosítsa a félsziget czivódó és viszálykodó törzseit. Ez eszme a Mahomet vallásában jelent meg, s az arabok csudás gyorsasággal fölfogták ennek politikai jelentékenységét, habár e kétkedő és hitetlen faj akkor is, mint ma, keveset törődött a hittel, mihelyt foglalásra és uralomra nem segít az.

Az arabok nomád és barbár létökre nagy értelmi fokra vergődtek még a Mahomet előtti korban, belháborúik s rabló természetök mellett is. Valamely nyelv növekedése mindig tisztán tájékoztat egy-egy nép értelmi viszonyairól, s a költészet mindig hű visszhangja kedvencz szenvedélyeinek s életmódjának. Az arab nyelvnek egyszerre, teljes fejlettségben, roppant szóbőséggel és hajlékonysággal feltünése, melyen aztán azóta alig történt valami változás egész a mai korig, már magában is páratlan tény a történelemben. A Moallakat költeményekből látszik, hogy az arab nyelv nemcsak nyelvtani finomságot, hanem a gondolatok, az érzelem s a kifejezés szép művelődését is elérte. Harcz és szerelem, a törzsek dicsőítése, a víg, zajos pusztai élet s Damaskus finom gyönyöreinek magasztalása jellemzik nagyrészt e költészetet; de a természet utáni közvetlenség, sok apró piczinység megfigyelése és finom leirása e tekintetben páratlanná teszik azt. Némely jelenet oly élénken jő a szem elé, hogy nyelv és művészet élénkebben kitárni nem képes. Például leír egy szerelmes ifjút, ki kedvesének sátora helyén mereng, hoszszan nézve a helyet, melyen a fekvő szőnyeg nyomait

a homokban még nem söpörte el a szél, a köveket, melyen a bogrács állott, s melyek még barnák a tűztől, a bokrokon a sátor foszlányait, melyek mint piros bogyók csüngnek itt-ott, — aztán, midőn kedvesét feltalálja, s midőn rábeszélé, hogy éjfélkor szökjék el vele: az ifjú lassan közeledik a sátorhoz; az égen a tejút mint egy ékszerrel kirakott öv ragyog, a leány dobogó szívvel várja a sátor szőnyegajtaján belől kedvesét; halkan susognak; s midőn elfutnak együtt, a leány leereszti kendőjét, hogy a homokban lábaik nyomát elsöpörje vele. E költők figyelme csudálatos piczinységekre kiterjed: egy helyen le van írva egy légy, «mely egy szál fűvön üldögélve dörzsöli össze első lábait, épen mint a ki két darab fát dörzsölget, hogy tüzet csináljon».

E költemények mind versenyművek valának, s a nyertes mű aranybetűkkel selyemre írva függesztetett fel a Mahomet előtti kor legszentebb templomába, a Kába-mecsetbe. Innen a gyűjtemény neve is Moallakat «felfüggesztett».

Valamint egyéb forrás, úgy az egész költészet is telve van a különböző törzsek örökös ellenségeskedésének leírásával. Emlékezetelőtti idők óta két nagy fajra oszlott az arab nép; az idősb Jemenit vagy Kelbit nevű Joktántól, Hébernek, kiről a héber nép neveztetett, fiától származtatja magát; az ifjabb Massdit, Modharit, vagy Kaizit nevű törzs Adnánt vallja ősének, kit vagy Ismaellel, vagy más bibliai patriarchával azonosítanak vagy hoznak rokonságba. E két törzs engesztelhetetlen, bár indokolatlan gyűlölségben van századok óta egymással, s ma is megvetik egymást, pedig a hagyományos

gyűlöletnél egyéb okot találni sem tudnak. A kalifák korában két évig dúlta a pusztító háború Damaskus területét, mert egy maadit elvitt egy dinnyét egy jemenit kertjéből. Spanyolországban hét évig folyt a vér, mert egy maadit kitépte egy jemenit szőlőültetvényét. Oly szenvedély volt ez, melyet legyőzni semmi sem birt. Maga Mahomet is, bár minden diadalát, minden sikerét a jemeniteknek köszönheté, soha sem szünt meg büszkén emlegetni, hogy ő Maad fajából származék. Az Izlam hóditásai nemhogy csillapitották volna, sőt növelték ezen folytonos gyűlölséget. A két faj kénytelen volt gyakran érintkezni, a hódított földön egymás mellett lakni, s a zsákmányon megosztozni; az ily érintkezés mindannyiszor viszályra vezetett, s a két faj gyűlölködése vérbe füröszté egyazon időben Irak és Mesopotámia síkjait, a Zahara oázait, az Atlas-hegyek völgyeit, s a Guadalquivir és Ganges partjait egyaránt.

Azonban a jemenit-faj sokkal előbb állt a műveltségben. Több benne a fogékonyság a rendezett társadalmi élet iránt, kedveli a városi életet, s talán épen e vonás, mely a városi, a falak közé szorított életet annyira megvető maaditok jellemével homlokegyenest ellenkezik, vala egyik főoka a viszálynak. Maga Mahomet is, mint hű maadit, mindent megvetéssel tekinte, a mi megtelepült élethez vezet s egyszer egy ekére ezt mondta: «A kinek házába ez bejut, oda szégyent visz magával».

A héber irók sok helyéből kitünik, hogy Jemennek és városainak lakói akkori időben az elsőrangú kereskedői és ipari népekhez soroztattak; s gyakran emlegettetvén

együtt Ethiopiaországgal, ebből azt gyaníták már régebben, hogy szoros összeköttetés állott fenn a kettő között. Új felfedezések igazolták e véleményt. Fiesnél, azon vidéki franczia konzul néhány utazó társaságában megnézvén a himejarit városok roppant kiterjedésű romjait, az ős himejarit nyelvből némi maradványokat födözött fel, melyekből eme nyelv a ghez, vagy abyssiniai nyelvvel a legközelebbi rokonnak tünik fel. Valóban úgy látszik, hogy e városok azon korban oly szerepet játsztak keleten, mint Velencze a középkori Európában, s a hadramanti és ománi hajósok tengeri kereskedelmet űztek Afrika, India, Malabár partjai s az Euphrates és Nilus vidéki hatalmas birodalmak között.

Míg a jemenitek tengerészkedtek, maadit testvéreik szárazi vagyis karaván-üzletet folytattak, melyet nem is hagytak el soha, mióta a Teremtés könyvében e foglalkozások először feljegyeztettek. József testvérei, mikor őt az ó-kutba bedobták, leültek kenyerezni, és láták, ime egy sereg Izmaeliták jőnek vala Gileádból, azoknak tevéi visznek vala fűszerszámokat, balzsamot és mirhát, kik mennek vala, hogy azokat vinnék Egyptomba. (I. Mózes XXXVII. 25.)

A különbséget, mely a kédári fejedelmek s a sébai kereskedők üzlete között az árúkra nézve fennállott, érdekesen emeli ki Ezékiel (XXVII. 19—24.). «Arábia és Kedárnak minden fejedelmei voltak kereskedő társaid; juhokkal, kosokkal és bakokkal kereskedtél velök. Sába és Rahéma-beli árosok voltak a te közösid mindenféle drága fűszerszámokban és minden drágakövekben és aranyban, a te sokadalmaidban keresked-

tek. Házán és Kanué és Eden Sebabeli kereskedők; Assiria és Kilmád a te kereskedő társaid. Ezek a te közösid mindenféle árúkban, sárga és különb-különféle szinű ruhákban kötelekkel összekötözött drágaruháknak szekrényiben és aranyláncokban a te sokadalmidban.» És déli-Arábia gazdagságának hire az idegen nemzetekre nézve folyvást csodálkozás tárgya maradt századok mulva is; Horatius több helyen emlegeti a «thesauris Arabum, divitiis Arabum»-féle kifejezésekkel amaz előttök mesés puszták kincseit.

Az ókori kereskedelem fő jellege, hogy leginkább szárazföldön folyt; a tengeri üzlet csak a parti hajózásra szorítkozott. Ázsia végtelen síkjai, s Afrika és Arábia homokpusztái voltak az ókori forgalom oczeánai, melyeken keresztül a karavánok gyönge tevéi felhalmozott háttal mint egy-egy hosszú hajó-sor húzódtak át. Augustus uralkodása alatt, Aullus Gellius leirása szerint, hadseregekkel versenyeztek számra nézve Arábia karavánai. A karavánok útját, idejét, gyorsaságát a kereskedők kölcsönös egyessége s a forrásos helyek fekvése szabta meg. Mindenkinek meg volt szabva: hány utat tegyen évenként, hol álljon meg, hol deleljen rendesen, s hol egyesüljön más karavánokkal a kölcsönös védelem végett. A városokra, melyeken a karavánok útja átvitt, ép oly jótékony volt az akkor, mint például ma a vasút; forgalmat, gyarapodást keltettek, s a várt karavánok távol feltünésének jeleit ép oly mohón lesték a kereskedők, mint ma az Ausztráliából megtérő hajókat. A hajózás kifejlése, s még inkább a rómaiaknak Suezen által egyenes összeköttetése Indiá-

val roppant ártalmára valának a karaván-üzletnek, s ennek következtében azon terjedelmes városok is, melyek gyarapodásukat az áthúzódó karavánoknak köszönték, hanyatlásnak s utóbb végpusztulásnak indultak. Ebből fejthető meg azon, másképｐ kimagyarázhatlan jelenség, hogy roppant oszlopsoros paloták, kertek, templomok, amphiteatrumok romjaira akadnak az utazók ama sivár, terméketlen és gyilkoló homokpuszták közepett. Petra városa, mely akkor közvetítő pont volt az északi és déli kereskedők közt, ma elhagyott rom: de a csiszolt oszlopok, a sokszor csaknem épen álló paloták, melyek a környező kopár sziklák völgyéből egyszerre tünnek föl, csodálkozásra keltik nagyszerüségök iránt ma is az utast.

Így járt Nabathæaország, így Hira és Ghassau; s a pusztuló városok lakói ismét a nomád életnek adták magokat, s ezt folytatják Mahomet koráig.

Jemenből azon időben két karaván közlekedett: az egyik Hadramauntból a Perzsaöbölhöz, a másik a Verestenger partján Petra városába, s innen ketté válva az egyik Garába, a másik Damaskusba. Jementől Petra tizenhét teve-útnyira van, s az állomáshelyek ma is ugyanazok, a miket Authenodorus leír, s hihetőleg ugyanazok, a mik Ábrahám korában voltak.

A maadit-törzseknek ez üzlet tömérdek keresetmódot nyujtott: az egyik bérleni való tevéket tartott, másik kalauzul állott; ez maga kereskedett, amaz fegyverrel szegődött a lehető veszélyek elhárítására; szóval e népnek a pusztai közlekedés az vala, mi a phenikeknek a tengeri kereskedelem.

Különben az arabok őstörténetéről keveset tudni; ők Ábrahámtól származtaták magokat, a genesis könyve pedig Ábrahám testvérétől, Nahortól. Valószinű,hogy a Mózes által emlegetett Izmaeliták, Nebuiothok, Kederánok, Edomiták, Amalekitek, Moabiták, Ammoniták mind ugyanezen ágából származtak a semi népcsaládnak.

Az arabok sok ideig hódoltak a zsidók őskori királyainak. Dávid hatalma kiterjedt az egész arab félszigetre; ő erősíté meg Petrát; Salamonnak flottái voltak a Verestengeren, s a part mentén erős kikötőket foglalt; Ichosaphat is hozzájárult e foglalásokhoz. A zsidók hatalmának hanyatlása után az Edomiták foglalták el Petrát, s a verestengeri kikötőket, azonban őket csakhamar kiűzték a Nabathæák. A Nabathæák uralmáról s Petrának ezenkori gazdagságáról csak Aelius Gallus után maradt fenn némi nyom, ki a római légiókat Jemen tartományban egész Magrebig bevezeté arab törzsek kalauzolása mellett.

Mekka, az utóbb prófétai város, mindig gyúpontja volt a jemeni karaván-utaknak, s bár szűk és kopár völgyben fekszik, mivel vize bőven van és mivel minden út ott vitt keresztül, előnyös hely vala a karavánkereskedőkre nézve, s ezért nevezetességre jutott már a karaván-üzlet hanyatlása előtt. Mohammedán hagyományok szerint Mekka legelőször az amalikák birtokában volt, mely név természetesen összefügg a bibliabeli amalekitekkel. Ezután két jemen törzs, előbb a dzsormiták, azután a khoza-törzs foglalták el. Végre a koreisiták, egy maadit törzs, mely a karaván-üzletből fel-

vagyonosodott, jelenik meg a szinen és tartja birtokában a szent várost, s ebben a Kába-templomot. Az első vezére e törzsnek, kinek nevét a hagyomány fentartotta, Kosszai, Mahometnek négy emberöltővel elődе. A Kába-templomnak és a szent Haram-udvarnak Kosszai általi elfoglalása a mohammedismus első kiindulási pontja; a következő időkben aztán Mahomet elődei annyira módosították s alakíták a Kába-tiszteletet, hogy Mahomet alig tett egyebet, mint elődei intézményeit megtisztította a bálványimádástól s néhány barbár szokástól; egyébiránt czeremoniáikat többnyire megtartá, még saját találmányából is gyarapitván azokat.

A Kába-temploma emlékezetelőtti idők óta nagy tisztelet tárgya volt. Azt tartották, Ábrahám kezei emelték falait. Azonban Ábrahám egyisten hivését teljesen felforgatta a tömérdek bálvány bevitele: e bálványok valának a dzsinek, melyek vagy mint egyes törzsek nemzeti istenei, vagy mint házi istenek (penatesként) tiszteltettek; kő vagy fa volt, de gyakran más anyag is, s egy törzs, mely egy kenyeret bálványozott, egy éhség alkalmával megette istenségét; valószinű, hogy azon teraphim is, melyet Rachel atyjától, Lábántól ellopott, ily dzsinn lehetett. (I. Mózes XXXI. 19.)

E bálványok közül a Kábabálvány maradt fenn legtovább, s e szent kő imádását maga Mahomet sem merte eltörülni. Az általa eltörült bálványok közt minden nemű és fajú, s a legősibb régiségű darabok találtattak. A koránban annyiszor emlegetett Allatot már Herodotus is megemlíti Alilat név alatt; fő dzsinn

volt azonban Hobal, kit hosszú szakállú öreg embernek, kezében tegezzel ábrázoltak. A Kába-temploma mindezen bálványoknak és arab istenségeknek valódi pantheonja volt, úgy, hogy Kosszai idejében négyszáz bálvány állott benne. Különös gondot fordítanak reá, hogy minden rendű-rangú isten legyen e gyűjteményben. Mekka szent híre mellett a félsziget kereskedelmének is gyúpontja volt, a lakosoknak igen érdekökben állott, hogy minél többen forduljanak ott meg a szomszédos törzsek közül; ezért összeszerezték minden törzs bálványát és védistenét, hogy mindenik vallás képviselve legyen, s e buzgalom annyira ment, hogy midőn a bálványokat Mahomet lerombolá, egy byzanczi szent szűzet is találtak közöttük. Míg Mahomet a házi isteneket s a távoli vidék bálványait támadta meg, nem volt nagy az ellenszegülés, épen azért nem, mert a lakosok érdekeit nem nagyon sérté; midőn azonban a környező törzsek istenségeit is kezdé kitörülni, ez teljesen felkelté a koreisiták ellenszenvét, mert azon törzseket épen bálványaik az Al-lat, Al-ozza vonzák Mekkába, s ebből nemcsak kereskedői nyereségek keletkeztek, hanem a városbeliek jövedelme a Kába látogatásából s a zarándokok ellátásából közvetlenül is gyarapodott.

Kosszai, ki Mekkában a főhatalmat negyven éven át tartotta kezeiben, az ötödik század vége felé igen elaggottan halt meg. A hagyomány azt mondja, hogy a Kába khorait törzsbeli őrzőjét leitatta, s így vette el tőle a kulcsokat: ebből azonban nagy viszály keletkezett, mely aztán a Koreisith-törzsnek Mekka s így az

egész Arábia fölé kerekedésével végződött be. Kosszai valódi alapító, szervező tehetségnek látszik s intézményei, melyek valóban máig is érvényben vannak, olyanok, hogy képesek valának a koreisiták uralmát megörökíteni. Ő előtte a mekkai völgy s a Kaba-templomának Haram nevű környéke oly szentnek tartatott, hogy egyik birtokosa sem mert állandó lakásokat építeni e szentség szomszédságában s a Kába imádói és őrei kívül, sátorokban tanyáztak. Kosszai elhatározta állandó lakásokat építeni és ez által a föld birtokát biztosítani, s midőn társai vonakodtak levágni a szent fákat, maga ragadott fejszét s kezdte el az irtást. Így alapítá meg Mekkát, s emelt a Kába szomszédságában a koreisiták számára egy tanácsházat, melynek aztán ő lett a fejévé. Ekkor alapítá a következő intézményeket: a liwát, vagyis azon jogot, hogy a hadra készülők vezéreinek ő adja a zászlót; a sisakját, a vizek fölötti felügyelés jogát, a mi nagy fontosságú hatalom oly vizetlen vidéken, mint Mekka; a rifadát, vagyis a zarándokok részére szánt alamizsnák kiosztását; a nasaát, vagyis a napoknak a kalendáriumba beszórását, a mi szintén fontos jog, ez határozván meg a szent hónap idejét; az idzsazát, vagyis a szent menetek alatti vezérlőséget, s a nidzsabát, vagyis a Kába kulcsai fölötti őrséget. Mindezek között talán legfontosabb jog volt a nasaa, mert az arabok a holdnaptár szerint számítván, s a hónapok időszaka és ezekkel együtt a zarándokolás ideje is folyvást változván, a törzsek legnagyobb részére nézve valóságos életkérdés volt, hogy a zarándoklás ne az aratás idejére essék; így maga

ez a hatalom kitünő tekintélyt biztosított a koreisitáknak.

Kosszai lépteit követték erélyes utódai. Hashim, a prófétáknak szépapja, a rifada és a sicaya tisztségeket oly nagylelkűséggel gyakorolta, hogy ez példabeszéddé vált és rendezte a mekkai nép évenkénti két nagy karaván-menetét, a télit Jemenbe, a nyárit Syriába. Abd-al-Muttalib, Mahomet nagyatyja szintén tekintélyben állt; ő építette újra a szent Zemzen-kutat. Ennek fia s Mahomet atyja, Abdallah, ifjú korában meghalt, nejét teherbe hagyva maga után a posthumus gyermekkel.

Ily intézményeket talált Mahomet s ő ezeket befoglalá saját rendszerébe, épen úgy, mint a Kosszai előtti régesrégi hitformákat és különböző szertartásokat is: milyen például az Ihram, a fej beretválása, a ruháknak a nagy zarándokolások előtti eldobása s újakkal kicserélése; a Hajj-el-Akbar a nagy zarándokolás, az Omra a kisebb; a Kába körüli hét búcsúmenet; a fekete-kő megcsókolása; a juh és teveáldozat, s ezek körmeinek, szőrének a szent földben eltemetése — mind meganyi maradékai a bálványimádásnak s az elődök szertartásainak. A sertéshúsevés tilalma s a körülmetélkedés szintén ősi szokás volt az araboknál, úgy, hogy egyenesen Ábrahám óta számíták azokat.

Lássuk most, mennyi eredetiség volt azon vallási tanokban, melyeket Mahomet hirdetett. Mert ő még az egyistenségi hitben sem előzte meg messzire a korabeli, fölvilágosodottabb arabokat. A sémi népek már a legősibb időben minden más nemzet előtt nagy és gyors

fogékonysággal birtak az egyistenség s a világnak ez általi kormányzása elfogadására. Nem említve a héber patriarchákat, fenmaradtak az arábiai Jób s a midianit Jethro nevei; s a többi sémi faj közt is bizonyára sok imádója volt minden időben az egy igaz istennek. A sémi elme egyszerű, majdnem egyhangú: s az indóeurópai népek észjárásának bonyolódott rendszerezésével nem egyez meg. A sémi irodalmakban valami oly bonyolódott szerkezetnek, mint az éposz vagy dráma, nincs példája: s a görög gazdag képzelődése, mely fi- és nő-istenekkel népesíte meg erdőt, berket, ép oly távol áll a sémi fogalmaktól, mint a Tempe illatos völgye különbözik az arab síkok pusztaságától. «A puszta — mondja Renan — monotheista.» A dzsinnek s a törzsek bálványai nem annyira istenségek, mint inkább az egy nagy istennek (Allata-Allahnak), ki mindig legfőbb tárgya volt az imádásnak, kisérői és szolgálói valának, s olyféle viszonyban állottak hozzá, minő a keresztyén katholikus vallásnál is kifejlődött a Mindenható és a szentek között.

Egy más hit, melyet Mahomet készen talált, a prophétaságba vetett hiedelem volt. Minden sémi törzsnél kifejlődött e vallási irány, s úgy látszik, ez szükségképi következménye a sémi egyistenhivésnek. A hagyomány minden sémi népnél megemlékezik egy-egy prófétáról, a legrégibb s legújabb időkben egyaránt.

Ily hitintézeteket talált Mahomet saját törzsei között; de érdekes kérdésnek marad még az, mily terjedelmet vett a zsidó és a keresztyén vallás az arab félszigeten s mi befolyást gyakoroltak ezek Mahometre.

A buzgó zsidó sectáknak már Jeruzsálem lerombolása előtt is gyakori menhelyök volt a Jordán égető és elhagyott keleti vidéke s a Holt-tenger sivár partjai, hol törzsük hanyatlása miatti keservökben a világtól elrejtőzésben kerestek vigaszt. A zsidó vallás akkor kezdett azzá alakulni, a mi azóta folyvást megmaradt, — a panaszok, siralmak és titkos remények vallásává. E secták egyik legfőbbike volt az essenek sectája, mely az összes theologia kifejlődésére óriásabb befolyást gyakorolt, mint ma gondolhatnók. A Holt-tenger nyugati partján éltek testvéries törzsközösségben, s a világi élvek megvetése, gyakori imádkozás, sok bőjt, mindennapi mosakodás, a bibliai allegorikus magyarázata, az angyalok hierarchiájába a perzsa hagyományok nyomán vetett hiedelem, a szombat szigorú megtartása, meggyőződés a lélek halhatatlanságáról, s az emberiségnek őszintébb szeretete mint a zsidóknál általában kifejlett, képezték hitelveik és gyakorlatuk főbb pontjait. Példájok, kivált, mert az általános emberszeretet oly nagy volt bennök, nagy hatást gyakorolt a szomszéd sémi és pogány fajokra, s prófétájok, Elxai egynek tartatik a korán Lokmanjával, a mi annyival hihetőbb, mert Epiphanius szerint az essenek sóra, vízre, földre, kenyérre és borra, égre és szélre esküdtek, s mindezen eskü a koránban is előfordul.

Közel ezekhez, Moabitában laktak a nazarénok, s hogy ezek is erős benyomásokat tettek az arabokra, az is eléggé bizonyítja, hogy ők a keresztyéneket maig is nazaráknak hívják. Ezeknek vallásgyakorlatokról a görög Epiphaniusnál és Clemensnél maradt fenn hagyo-

mány, a miből kitünik, hogy a kinyilatkoztatás felőli hitök ugyanaz, melyet Mahomet is elfogadott. Azt hitték ugyanis, hogy volt egy őseredeti kinyilatkoztatás, melynek szövege a mennyekben őriztetik. Legelőször Ádámnál közöltetett az égiek által, s aztán nemzetségénél hagyomány által szállott tovább, de minthogy idők teltével mind jobban elromlott, szükségessé vált újra kihirdetni a világnak; ezért mindannyiszor egy új próféta választatott, hogy az eredeti hitet tisztaságában fölélessze. A próféták hosszú sorát Keresztelő János és Krisztus zárja be. Krisztus, a korán szerint, így kiáltott fel bölcsőjében: «Enyim a könyv, s én prófétául vagyok kiválasztva». Ugyanezen hagyomány maradt fenn Krisztus gyermekkoráról a nazarénoknál is. Azonkívűl a Noé bárkájára vonatkozó azon hiedelem, hogy annak nyomai az Ararát hegyén még most is meg vannak, mely vélemény szintúgy meg van a koránban, mint Epiphanius szerint a nazarénoknál, szintén egy adat arra, hogy Mahomet vagy környezői az elronit és nazarén tanokat ismerék.

Másik felekezet, melyet Epiphanius elősorol, a Hemeróbabtistáké, így nevezve a mindennapi mosakodástól, a mit a bünöktől megtisztulás jelképes felfogásában gyakoroltak. Ezeket az arabok hihetőleg a sabiánok közé sorozták, miután ez az elnevezés is a mosakodástól származik. S minthogy az arabok e név alatt több, különböző felekezetet értettek, úgy látszik, az esseneket is a sabianok, vagy sabeánok közé sorozták, mivel ezek is imádták a felkelő napot, s a mosakodási szertartásokat is gyakorolták. Hogy ennyi

különböző secta hányódott-vetődött az arab félszigetben majd erre, majd amarra, annak oka leginkább az, hogy már régen Mahomet előtt mindazon pogány felekezet, mely a byzanczi birodalomban vallásgyakorlatot nem nyerhetett, vagy Palestina partjaira menekült, honnan bármikor könnyen futhatott a nyomtalan pusztába, vagy épen az oázokban telepedett meg, hol aztán nagyobb biztosság várt reá, mint XIV. Lajos alatt a protestáns menekülőkre Hollandiában.

Mindamellett a keresztyénség kevéssé terjedhetett el Arábiában. A szabad szellemű beduinok ezen, állandósításra törekvő vallást a rabszolgasággal azonosnak tekintették. Azonkívül az alázatosság vallása, a gondokkal élés tana, az emberi testbe öltözött istenség titkának imádása — a szentháromság tana — sokkal kevesebb követőkre találtak e büszke, daczos, önerejével kérkedő nép közt, mint bármely más nemzetnél. Ezért a keresztyénséget, bár voltak Arábiában keresztyén törzsek, sőt egy nagy keresztyén város is, Nadzsrán, Mahomet napjaiban legtöbbnyire mint hihetetlent s nevetségest fogadták; így például egyszer egy hirai arab királyt akart néhány keresztyén missionárius áttériteni; míg elveiket előadták, egy udvarnok néhány szót súgott a király fülébe; az uralkodó mély bánat kifejezését öltötte arczára; a térítők kérdezék ennek okát. «Ah, szólt a király, borzasztó ujságot hallok, Gábriel arkangyal meghalt.» — «Az nem lehet, király, hiszen az angyal halhatatlan.» — «Micsoda! s ti nekem mégis azt mondjátok, hogy maga az isten meghalhatott!»

Ellenben a zsidók hatalmas helyzetet foglaltak el az arab félszigeten. Két erős törzsük telepedett meg Medinában; Khaibharban megerődített városuk volt, s a keresztyén időszámítás harmadik századában sikerült nekik egy jemeni tobbát, vagyis királyt a zsidó hitre téríteni. A következő tobba, Dhon Nowas oly dühös hitterjesztő lett a zsidó vallás ügyében, hogy szent háborút indított érette, s bevette és lerombolta a keresztyének Nadzsrán városát. Az áldozatok panaszai s I. Justin ösztönzései reá birták Abyssinia királyát, hogy hitsorsosai ügyében boszút álljon: elfoglalta Dohn Nowas városát, Jement, mely ekként abyssiniai hatalom alá jutott, s ez uralom alatt is maradt, míg a jemeniták számára vissza nem foglalá s perzsa alkirálysággá nem tette a perzsa Kesra vagy Chosroes. Mindazáltal az abyssin uralom alatt egyik király, Abraha-el-Achram, nagyszerű templomot épített Sanában s megkisérlé az arabok tiszteletét a Kába templomától ez imolához tériteni s a zarándokolásokat ehhez irányozni. Az arabok fegyvert ragadtak nemzeti bálványaikért, s Abraha megveretvén, szétzilált sereggel vonult vissza Mekka megkisérlett ostromától. E Mekka ellen intézett támadás éve, 570 Kr. u., magában is fordulópont az arab történelemben, de örökemlékezetű lett Mahomet születése által, kiről így azt mondja a hagyomány, hogy az elefánt-évben született, az abyssin király által lovagolt elefántokról nevezve így.

De a félszigeten elszórt sok pogány, keresztyén, zsidó felekezet közt volt egy, melyhez Mahomet legszorosab-

ban ragaszkodott, s melynek elveire csak Sprenger kutatásai vetettek tisztább világot. Ezek a hanyfok voltak, Mahomet közvetlen elődei, kiknek hitéből fejlett tovább az izlam vallás egy jó részben. Mahomet hanyfnak hívja magát, s a hanyf név tizenkétszer fordul elő a koránban. A szó héber eredetű, s úgy látszik, a zsidóban «szabadelvűt» jelentett. Van a koránban egy másik gyakori kifejezés is, a sohof vagy Ábrahám tekercsei, melyet szintén nem tudtak mire magyarázni, míg Fihrist arab történetirónál föl nem fedeztetett egy hely, mely mindkét szavat kideríti. «E könyvet — írja Fihrist — a hanyfok bibliájából vettem, kik Ábrahám profétaságában hisznek, s tőle kapták azon tekercseket, melyeket Isten adott a patriarchának». E pont felfedezéséig senki sem tudta, mit értettek Ábrahám tekercsei alatt; jelenleg már másutt tett kutatások nyomán bizonyos, hogy a hanyfoknak nagymennyiségű tekercseik voltak, talán 150-re tehetni számukat, melyek eredetét különböző prófétáknak s patriarcháknak tulajdoníták, bár hihetőleg mind csupa hamisítvány volt.

A hanyfok tulajdonképen egy monotheista törzs voltak; hihetőleg a zsidóktól vették származásukat, legalább szóhagyományaik ezt tarták; azonban tanaik ekkortájban nagy divatban voltak a felvilágosultabb arabok között. Mahomet közvetlen környezői között tizenkét hanyf neveztetik meg, s a mekkai nép ő ellene is folyvást gyanakodott, hogy sabæan. A hanyfok nyelvében a bibliai nevek ugyanazt a változást mutatják, mint ma egész keleten. Noé Nuth lett; Lót Lut;

Ábrahám Ibrahim; Mózes Musa; Pharao Firaun; Áron Harun. A hanyfok Ábrahámot vallásuk első alapítójának tekintették, ő volt az első hanyf, és nemcsak hanyf, hanem a többi patriarchával és Krisztussal együtt «moslem», vagyis Isten akaratában megnyugvó ember; a «moslem» név azokat illetvén, kiknek hitök «izlám» megnyugvás, a mi ismét rokontörzs a «salam» — béke, csendesség szóval. Rajongtak a prófétákért s az igazi ős hit kutatásáért, valamint általában az arabok nagy része. Egy arab történetirónál maradt fenn, hogy egyszer, midőn a koreishiták összegyűltek áldozni bálványaik körül, négy férfi félre vonult az áldozóktól. Ezek voltak: Waraka, Mahomet első nejének, Khadidzsának unokabátyja, Othman, ennek unokaöcscse, Obiedallah, a próféta unokaöcscse és Zeidben Amz, a nevezetes férfiú, kit az izlam Keresztelő Jánosának hívnak, s kinek emléke iránt Mahomet mindig a legnagyobb tisztelettel viseltetett. Ez emberek romlást láttak a vallási gyakorlatokban. «Törzsünk tévedésbe esett» — mondák egymásnak; — «nem követik Ábrahám igaz vallását; keressünk mi jobb ösvényt, mint ők.» S mindnyájan elindultak idegen országba, fölkeresni a hanyfok vallásának igaz forrását. De utoljára is kettő közülök keresztyénné, egy zsidóvá lett, s csak Zeid maradt tiszta és hű hanyfnak. Kinyilatkoztatásait ugyanazon verses prózákban készíté, a milyenben a korán van írva; tehát ebben is elődе Mahometnek. Sőt azon vélemény is forog, hogy Zeid versei közül nehány felvétetett a koránba. Mindenesetre a tőle fenmaradt versek olyanok, hogy azok a koránba mind alak, mind

tartalom tekintetében beillenének. Az egy igaz Istent dicsőíti bennök, a ki kegyelmes, bűnbocsátó, a jót támogatja, a gonoszt bünteti. Megtámadja a bálványimádást; nem hisz se Lat, se Ozza hatalmában; úgy, hogy valóban a korán minden elve, minden tana föltalálható Zeid verseiben; csakhogy ő nem adta ki magát prófétának, s csupán a saját nevében írt és beszélt.

A Kába falaihoz dőlve szokta az embereknek a bálványimádás hiábavalóságát fejtegetni, a miért aztán számkiűzték a városból. Bolyongó utazásaiban aztán megölték a beduinok.

E négy embertől, kikkel rokoni összeköttetésben és folytonos közlekedésben vala, de különösen Zeidtől igen sokat tanult Mahomet.

S íme itt lesz helyén összefoglalni azon kutatások eredményét, melyek Mahomet személyes tulajdonaira, testi és szellemi képességére vonatkoznak.

A gyászos események, melyek Mahometet csakhamar születése után, kicsiny korában oly sürűen érték, nagyon növelték természetes komolyságát s jelleme érzékenységét. Utószülött gyermek volt; hat éves korában már apára, anyára árva, oly nép közt, melynél árvának lenni irtózatos csapás. Mily mélyen lelkébe vésődött elhagyatottsága, bizonyítja azon melegség, melylyel a koránnak több helyén az árvákat az igaz hivők gondjaiba ajánlja. Az atyjának élete és korai halála is különös; a törzsvezért egy fogadalma folytán áldozatúl akarták vetni egy bálványnak, s csak száz teve árán menekülhetett meg; alig szabadúlt ki, egy

karaván-útra indult, s az útban meghalt mint huszonöt éves ifjú. Ifjú neje, Amina, folytonos könnyek és keservek közt viselé szive alatt Mahometet. Midőn megszületett, s nagyatyja által egy bálványhoz vitetvén, megkapta nevét, a gyenge anya, maga nem birván őt szoptatni, kiadta egy beduin nőnek a pusztába. Így növekedett hat éves koráig; ekkor meghalt anyja is, és ő nagyatyja gondjai alá került, de három év mulva ez is meghalt, s Mahometet nagybátyja, Abu-Taleb, vette magához, ki aztán mindvégig folytonosan pártját is fogta. Ifjúsága eseményeiről keveset tudhatni. Úgy látszik egy utazást tett vala nagybátyjával Syriába, s a mohamedánok e korból beszélik, hogy Dzserzi fölismerte a gyermeken, némi vállán levő jegyből, a leendő prophétát. A fidzsár nevezetű törzsharczok idején tizennégy éves lehetett, s a hagyomány azt beszéli, hogy azokban jelen volt és nyilakat szedegetett össze nagybátyjának. Húsz éves korában juhot őrzött bér fejében, a mi pedig az araboknál csak rabszolgáknak s nőknek hagyott megvetett foglalkozás. Mahomet azonban szerette emlegetni, hogy Mózes, Jákob, Dávid, mind juhászok voltak, s hogy a prophéták és látnokok legnagyobbrészt pásztor-emberekből váltak ki. Nem sokkal ezután egy három gyermekű gazdag özvegy nőnek, Khadidzsának szolgálatába lépett, mint tevehajtsár a karavánok mellett, melyeket úrnője Arábia és Syria különböző városaiba küldözött. Jó magaviselete által a karaván-vezetőségre emelkedett, s mint pontos üzletvivő, ki éles figyelmességgel teljesíté az árúk kicserélgetéseit, az «El-Amin», — «becsületes

legény» — czímet nyerte ki. Végre, mivel kellemes testalkatú férfi is vala, Khadidzsa elhatározta, hogy hozzá megy nőül, a mi aztán foganatosult is, daczára annak, hogy az özvegy tizenöt évvel, a mi oly országban, mint Arábia, roppant különbség, idősebb volt a vőlegénynél. Mahomet az ily házasságra példás férj is vala. Igaz, hogy két hóval Khadidzsa halála után más feleséget vett, de soha sem szünt meg a megholtról oly sok dicsőítéssel beszélni, hogy utóbbi kedvencz neje, Ajesza, mindig azt mondta: a prophéta nejei közül csak a meghalt iránt érez féltékenységet. Ezen házasságból hét gyermek származott: három fiú, kik mind korán elhaltak, közülök egyik, egy bálványról nevezve, Abd-Manaf nevű, a mi azt bizonyítja, hogy Mahomet ezen korban bálványimádó volt; — és négy leány, kik közül három megmaradt, s ma egy egész tömeg zöld turbán igényli, hogy e leányok valamelyikétől vette eredetét. A legutolsó leány, Fatima, a házasság tizenegyedik évében született, mikor Khadidzsa már túl volt az ötvenen.

Négy évvel Fatima születése után történt, hogy az első látomány Mahometnek megjelent. Azonban e tárgyról szükséges az ő elmebeli és testi alkotását illetőleg a körülményeket figyelembe venni.

Bármily felsősége volt is erkölcsi jellemének, az bizonyos, hogy az arabok férfiasságától a lehető legtávolabb állt. Sehol a világon nincsenek az egyesek oly korlátlan függetlenségben, mint a pusztán nevelt, s a folyton ellenséges csatározásokban edzett arab. E népnek eszmény-alakja egy győzhetetlen harczos lehet,

ellenállhatatlan, beszédben bátor, tettben gyors, első a dőzsölésben, játékban, szerelemben, a könnyeket megvető, fájdalmat nem ismerő, ki a nap hevét a pusztában szó nélkül türi; aczélizmú, gyorslábú, kész megvívni az oroszlánnal, ki tevéje vagy lova hátán lakik, gyönyörködve annak gyorsaságában. Ez mai kori ideáljok is. Az utazók csaknem egyhangúan írják rólok, hogy vallásos fogékonyságuk legkevesebb van minden ismert népfaj között; — névre mind mohamedánok, de se nem imádkoznak, se más vallásos szertartást épen nem teljesítenek, legfeljebb talán némi homályos maradványait a régi sabián napimádásnak. Mahomet korában is a mekkai lakosok fentarták ugyan bálványaik tiszteletét nyerészkedésből, de az arabok egyáltalában keveset adtak arra, s gonoszabbúl bántak néha velök, mint a nápolyi nép a maga szentjeivel. Ha a Kalim (látnok vagy szent ember) jóslata nem egyezett meg kivánataikkal, gyakran megölték. Mikor Amrolkais harczra készült atyja halálát megboszulni, egy bálvány-templomba lépett, szokás szerint nyílhuzás által tudni meg az isteni jóváhagyást; háromszor egymásután mindig a rossz nyilat találta húzni, miért aztán a nyilakat a bálvány fejéhez verte s összeszidta: «Bitang! ha a te apádat ölték volna meg, tudom, nem tiltottad volna meg a boszút».

Mahomet épen ellentéte volt az ily eszménynek. Anyjától igen finom, ideges, gyöngéd alkotást örökölt. Betegségig túlérzékeny volt: szerette az illatokat mint az asszonyok; magányos helyeket, elhagyott vidékeket kedvelt; hallgatag, méla elmélkedésben merült el a

lemenő napon; a mellett türelmetlen, izgékony; ha baja volt, sírt mint a gyermek; harczmezőn félénk, s kitéve mindennemű lázas rohamoknak.

Dr. Sprenger, mint orvos, valódi kórtani vizsgálatba ereszkedik Mahomet testi és lelki szervezetére nézve, s véleménye az, hogy Mahomet a hysteriának két különös fajában szenvedett, melyeket hysteria muscularisnak és hysteria cephalicának neveznek. Összevágó bizonyságok vannak reá, hogy Mahomet gyakorta elájult, érzéktelenül a földre bukott, megvörösödött s «hörgött mint a teve». Ez Sprenger véleménye szerint a legerősebb fokú hysteria muscularis eredménye. E súlyos rohamokban elvész az önakarat, s teljes érzéktelenség áll be; de vannak gyengébb rohamok is, melyekben még az akarat képes megtartani felsőségét. A hysteria cephalica fejfájásban s roppant levertségben jelentkezik, a legélénkebb rémálmok s képzelődések által kisérve. A hysteria, bár általános alakjában inkább női, mint férfiui betegség, semmi esetre sem szorítkozik csupán az előbbiekre, sőt igen indokolt az a nézet, hogy minden kornak minden látnoka legtöbbnyire hysterikus volt. A látnokság aztán különböző korban s viszonyok közt, különböző alakban nyilvánult. A középkorban a hysterikusokat a rossz lélek által megszállottnak, vagy másfelől mennybeli jósnak tartották; a boszorkányság korában ők magok is boszorkányoknak hitték magokat; nem sokkal ezelőtt mint állati magnetizálók, clairvoyansok, alvajárók jelentek meg, és saját napjainkban is találnak hivőkre a leghihetetlenebb hallucinatiók is.

Minden ily beteg öncsalódásban él saját lényére és tehetségére nézve, s maga csalódván, másokat is megcsal. De nemcsak ily módon vezeti félre azokat, kik szavainak hisznek, hanem, Sprenger állítása szerint, azt is magával hozza a kór, hogy a beteg szándékosan igyekszik hazudni, s elámítani másokat. Ez állítás támogatására Sprenger egész sorát idézi azon eseteknek, midőn az ily betegek a legnagyobb szenvedések kiállására készek voltak, hogy másokat elámítsanak; ifjú, látszólag ártatlan leányok tűt engedtek körmük alá szúrni; bélyeget süttettek magokra stb. De a mi minden ilyen betegnél feltünőleg előjön, az az inspiratióba, s a szellemekkel, démonokkal való társalkodásba vetett hit. Sokratesnek, Tassónak, Swedenborgnak szellemeik voltak, kikkel gyakran társalgást folytattak; az elsőre nézve hiányzanak az adatok, de az utóbbi kettőről bizton állíthatni, hogy ugyanezen bajban szenvedtek, s kivált Swedenburg gyakran esék ájulásba, mely közben a verejték gyöngyözött róla, s melynek leírása megegyez Mahomet rohamaival. Azonban ez orvosi kérdésbe mélyebben bocsátkozni itt helyén kívül lenne.

E gyenge, ideges, felindulásra kész testalkathoz járult aztán az igaz Isten keresése körüli képzelgős buzgalom, mely mindig a magányba vonulásra készté. Összebolyongta a vad vidékeket, gondolatainak adva magát át. Egy ily bolyongás közben 612-ben Kr. u. jelent meg neki első visiója, a Hira-hegység egy elhagyott barlangjában. Lelke hangulatát e puszta, kiégett, vulkánias sziklatömeg, melyen fű nem tenyészik, mely csupa szakadék, csupa felhalmozott kő, aztán az

égető hőség, mely forróvá teszi a sziklákat, felforralja a megtolult levegőt, fejbe hajtja a vért, izgékonyabbá teszi minden idegét, a legvégsőre fokozták s képessé tették a legörjöngőbb képzelgésre. A visió természetfeletti lény vala; mint ő maga mondja, nem tudta angyal-e, vagy dzsinn; eléje lebbent s szólt: «Mondd el Urad, Teremtőd nevében. Ő alkotá az embert vérhalmazból. Hirdesd, mert a te Urad leghatalmasabb mindazok közt, kik toll által tanulnak. Ő tanítá meg az embert arra, a mit nem tudott». A zavaros szavak, melyek közül a «toll által tanulók» alatt hihetőleg a zsidók és keresztyének értetnek, kik az írást már nagyban gyakorolták, — nem nyomhaták el magának Mahometnek vallásos kételyeit sem. Azt hivé dzsinn üldözi őt, s kétségbeesett őrületben bolyongott a Thabyr és Hira hegyei s völgyei közt, gyakran elszánva magát, hogy a szikla mélyébe ugorva, véget vessen borzalmas életének. Szellemek szavát hallá, s a sziklák és kövek nevén szólíták őt. Ez az állapot két évig tartott nála, s a musulmanok fitreh «szünet» néven nevezik ezen, az első s második látomány közti időközt. Végre megjelent a második visió is, s mi azonban csupán szótalan látvány volt. Gyorsan követte ezt a harmadik, egy mennyei látogató, ki ily szavakkal jelent meg: «A tollra s mind arra, mit ezzel írni lehet, te, az Úr kegyéből nem vagy madzsnun (ördöngős), hanem végtelen jutalom vár reád.» E nyilatkozat Mahometet halotti ájulásba ejté. Visszanyerve eszméletét, ki volt merülve, de érzé, hogy még második roham is jő reá. Legelső szava belépő nejéhez, s egyik barátjához ez volt: «Ta-

karjatok be, takarjatok be». Betakarták, s vizet locsolták arczára. De az új roham jött, s egy angyal, miként a korán írja, ezen szavakkal ébreszté föl:

«Oh te befedezett,
Kelj fel és figyelj,
Dicsőitsd az Urat,
Tisztítsd öltözéked',
Küzdj a bálvány ellen.
Ne keresd te hasznod',
És szenvedj az Úrért.»

Ekkor meggyőződött küldetéséről. Nejével Khadidzsával elment Varakához, ki zsidó és keresztyén iratokba temetkezve, kereste az igaz Istent. Varaka azt mondta neki, hogy a nagy ‚Namusz' volt az, ki meglátogatta, a mi hihetőleg a ‚nomos' görög szó volna. Megszabadulván így azon ijedelemtől, hogy a démon kisértette, nagy öröm szállotta meg őt, s ekkor készité, egyebek közt, a következő szent szöveget, egyikét a moslem «magnificat»-oknak, melyre az egész gyülekezet hangosan fel szokott kiáltani: «Allah akbar». Megkiséreljük az arab rímes prózát visszaadni:

«Esküszöm a tündöklő fényre, — s a csendes éjre, — hogy az Úr téged el nem felejt, — s gyűlöletbe nem ejt, — hanem megvigasztal. Árva fiú voltál te, de — az Úr lakházzal befede; — ha talán lábad eltévede — igaz ösvényre vezete. Nem az Úr-e az, — ki kincset adott? — tehát az árvákat el ne tapodd, — s a koldusnak, ha kért — adj egy darab kenyért, — s az Úr jóságát szóval, énekkel dicsérd» stb.

Az angyalok parancsainak engedelmeskedve, ő, neje és tanítványai, kik közül legjobban rajongtak érte: Zeid, egyik rabszolgája, Ali, unokaöcscse és Abubéker, egy közép életkorú igen gazdag kereskedő, egész éjeket könyörgéssel töltöttek el, folyvást kiabálva: «la illa illa allah — nincs más Isten, csak Allah». — S ezen imádkozásokat egészen a belebetegülésig folytatták — mert az áhítatnak ily lázas fokozata okvetetlenűl megtámadja az idegeket.

Midőn azonban nyilvánosan kezdett fellépni az ihlettség s a hatalom igénylésével, kinevették. «Itt jön Abdallah fia», — mondogatták körülötte, — «hozza a sok újságot az égből». Aztán kérdezték tőle, milyen idő lesz egy hét múlva, hogy kel egy és más a jövő vásáron; s biztatták, hogy milyen könnyű szerrel meggazdagodhatnék most. Majd egy teherben lévő asszonyt vittek hozzá, hogy mondja meg: fia lesz-e, vagy leánya. S mikor Mahomet e hitetlenség legyőzésére elkezdte beszélni azon gonosz népek történetét, kik prophétáik szavainak nem adván hitelt, irtózatosan meglakoltak, hideg vérrel mondták reá: «Tedd meg hát, hogy essék kőeső, szakadjon össze az ég, akkor majd meglátjuk».

Azonban üldöztetésnek mindaddig nem volt kitéve, míg a Kába templomát, s ennek bálványait meg nem támadta. Ekkor is eleinte szép szóval igyekezett őt a mekkai uralkodó osztály (a «mala») meggyőzni fellépése eredménytelenségéről, s mikor ez nem sikerült, egyezséget ajánlottak neki. Előbb azt köték feltételül, hogy váltakozva minden második évben a bálványok imádása legyen érvényes, s mikor Mahomet ebben sem

egyezett meg, végre annyira engedtek, hogy a sok bálvány közül csak hármat: Lat, Ozra és Manah bálványait kivánták meghagyatni.

Mert e három nélkül a mekkaiak lehetetlennek tartották megélni. Ezek voltak a környékbeli néptörzsek kedvencz istenségei s kidobatásuk vészt hozhatott volna a városra, s megsemmisíthette volna kereskedelmét, karaván-utait és jövedelmeit. Maga Mahomet is belátta ezt, s beleegyezett, hogy ama három isten bálványai a Kábában maradjanak; sőt beleegyezett abba is, hogy e kedvencz istenek javára égi sugallatot nyerjen, s ehhez képest egyik nyilvános prédikálása alkalmával a következő szavakat iktatta a korán egyik helyére: «Lat, Ozra és Manah nagyérdemű közbenjárók». E szavakra a koreishek hangos tetszésbe törtek ki, s midőn beszéde végeztével fölhívta hallgatóit, hogy hajoljanak meg Allah előtt: egyetlen egy ember sem maradt állva. Azonban később, vagy barátai szavára, vagy ellenségeinek magokviselete által felingerelve, vagy talán belátva azt, hogy ily engedmény prophétai pályájának ártalmára van: visszavonta szavait, azt mondá, hogy a sátán sugalta azokat, s ő tévedésből Gábor arkangyal szavainak tartotta.

És újra kikelt Lat, Ozra és Manah ellen. Ekkor a koreishek feldühödtek ellene, s Mahometet csak nagybátyjának, Abu-Talibnak pártfogása mentette meg. — Abu-Talib szegény ember volt, de hatalmassá tette őt nyolcz felnőtt, erős fia, mert ily erő épen oly tekintélyt adott akkor a támadások ellen Mekkában, mint ád mai időben Amerika nyugati partjain. A nagybátyja

pogány volt ugyan, s az is maradt, de megvédte öcscsét, mert az arab fogalmak szerint rokoni kötelesség volt. Arábiában nem érhetett nagyobb szégyen valamely családot, mint az, ha valamelyik bántalmazott tagja családjánál nem találhatván elég segélyt, idegenek védelmére szorult. Mahometnek csak azt kellett tehát mondania, hogy másokhoz fordul pártfogásért s bátyja rögtön kiterjesztette reá oltalmát, a koreishek izgatásainak ellenére. «Én annyit sem hiszek neki, mint ti — válaszolt ezeknek — de nem szabadulhatok meg tőle.»

Ekkor a koreishek egyik tekintélyes tagja, Otba Ebn Rebia újra fölkereste a prophétát s új ajánlatot tett neki: «Ha kincs kell, mi összeadjuk erszényeinket s gazdaggá teszünk; ha kitüntetésre vágyol, vezérré választunk; ha a gonosz szellem nem hagy nyugodni, tanult orvost hozatunk számodra, csak isteneinket ne bántsd.» Mahomet azt felelte, hogy mindez neki nem kell, ő Allah választott prófétája. «Adj hát erről bizonyságot nekünk» — szólt amaz. «Kérd az Istent, hogy ezt a mi szűk völgyünket tágítsa ki, vagy adjon nekünk olyan folyamokat, mint Iránban vannak, — vagy támaszsza fel valamelyik ősünket szavaid bizonyságára, s akkor mi elismerünk.» Mahomet nyugodtan felelt, hogy neki az Úr ilyen hatalmat nem adott, csupán azért küldötte, hogy hírdesse a törvényt. «Úgy hát szakajtsa reánk az eget Allah, mint te mondod, hogy megteheti; de neked nem hiszünk.»

Valóban Mahomet semmi szemfényvesztést nem használt a nép elhitetésére. Az egyetlen csalás, melyet

alkalmazott, olyan együgyű volt, hogy akárki nyomára jöhetett; azonban elég bizonyíték arra, hogy vallási rajongása mellett az ámítástól sem riadt vissza. Ugyanis egy Bahira nevű hanyftól (félig zsidó, félig keresztyén vallás) a régi prophéták irataiból egyes részleteket betanulván, azokat úgy adta elő, mintha sugallat által jött volna ajkaira, s az elmondott történetkék hűségét mások által igazolván, arra hivatkozott, hogy honnan tudhatná ezeket így egy egyszerű arab, — még pedig arab nyelven elmondani, holott az eredeti irat héberül vagy armén nyelven van szerkesztve. Jellemző e primitiv észjárás.

E föllépéseinek azonban nem hogy sikere lett volna, sőt a koreishek azzal vádolták őt, hogy az őskori bibliát a hanyfok könyveivel zavarta össze, s még jobban elkezdték üldözni.

Mindamellett hivei száma, bár ezeket is üldözték, folyvást gyarapodott, különösen a rabszolgák közül, kiket, minthogy alárendelt helyzetöknél fogva az üldöztetésnek legjobban ki voltak téve, az új vallás egyik gazdag hive, Abubéker megvásárolt és szabaddá tett. Maga Mahomet alig jelenhetett meg az utczán, a gyermekek elkezdték sárral dobálni. Természetes, a ki el nem fogadta az új vallást, az Mahometnek okvetetlenül elkeseredett ellenségévé lett, mert ő mindig azt hirdette, hogy minden bálványimádó, tehát elődeik is valamennyien, a pokolban vannak. Ez állításával egyszer legjobb pártfogóját, Abu-Lahábot is elidegenité magától. Abu-Talib halála után ugyanis Abu-Laheb volt az, a ki Mahometet rokoni pártfogásba fogadta, s

teljes védelmet igért neki. «De hogy oltalmazhatod ez embert — mondák neki Mahomet ellenségei, — hiszen azt állítja, hogy apád a pokolban van.» Abu-Laheb rögtön ment Mahomethez: «Hol van az én apám?» Mahomet kitérően felelt: «Együtt népeivel.» «De hát a népei hol vannak?» — sürgeté amaz. «A pokolban». «No úgy, Mahomet, esküdt ellenséged leszek holtomig.» És valóban az lett: együtt járt Mahomettel; óvta a népet, hogy ne hígyen neki.

De már ekkor Abubéker teljesen pártfogása alá vette a prophétát, sőt áhitatosságában annyira ment, hogy maga is minden nap kétszer tartott prédikálásokat a koránból. S még erősebb támaszává lett az ifjú Omár, ki méltán nevezhető az izlám hit egyik tényleges megalapítójának, mert Mahomet híre aligha maradt volna korunkig, ha e huszonhat éves ifjúnak tüzes erélye, soha nem habozó határozottsága, melyet holtáig megtartott, s folytonos ébersége utat nem tört volna az ábrándos tanoknak. Mint szent Pál, Omár is sokáig erélyes üldözője volt az új hitnek. A hagyomány azt mondja, hogy egyszer, midőn a prophéta elleni dühének tetőpontján már elhatározta, hogy megöli őt, s már kardot is ragadott: a korán egyik szakaszának szépsége, melyet épen akkor valaki felolvasott neki, teljesen lefegyverezte, s ettől fogva Abubékerrel együtt úgy őrizé Mahometet, mint egy gyermeket. Abubéker volt a hitterjesztés csendes és ildomos vezetője, a tüzes Omár pedig, kinek teste fáradhatatlan tevékenységtől duzzadt, kinek «bal karja épen oly erős volt, mint a jobb», gyorsaságot és határozottságot adott tetteinek.

Szenvedélyes és mindenbe egyenesen belevágó jelleme sok gyengeségtől és gyáva engedékenységtől mentette meg a prophétát. S még magánügyeiben is őrködött Mahomet felett; egyszer valami zavar támadván ennek háremében, Omár bottal rontott a lázadó nők közé, s helyreállítá a rendet és engedelmességet.

Tíz hosszú év folyt azonban el, még Mahomet s az ő elvei szabadon szállhattak szembe az üldöztetésekkel. Időközben Khadidzsa, Mahomet felesége meghalt; nem sokkal utána meghalt Abu-Taleb is, Abu-Laheb pedig elvonta védelmét a prophétától, mióta ez azt mondta neki, hogy apja pokolban van. Így folyvást fogyott a pártfogók száma, s Mahomet kilátásai mind jobban elsötétedtek, midőn egyszerre nem remélt menedék nyilott előtte.

Mintegy fél mérföldnyire Mekkától, a Mina felé vivő útban, áll egy kicsiny mecset, oly esemény megörökítésére emelve, mely az emberiség történelmében nem csekély helyet foglal el, mert itt szabadult fel Mahomet a mekkai üldözők elnyomása alól, s elvei ez által emelkedhettek fel, hogy a világ nagy vallásai között foglaljanak helyet. E helyen találkozott Mahomet legelőször hat medinai zarándokkal. «Melyik törzsből valók vagytok?» kérdé a prophéta a jövevényektől, a mint egy domb hajlatánál reájok bukkant. «A kazradzs törzsből», feleltek azok. «Akkor ti a zsidók szövetségesei vagytok?» «Igen azok.» «Akkor üljünk le, szóm van veletek.»

Ha valakit a maadit törzs üldöz, ez mindig elég ajánlás a jemenitek előtt, még ha maga az üldözött

maadit is. A zarándokok tehát, mint jemenitekhez tartozók, jó akarattal kezdték hallgatni Mahomet elveit, melyeket ők sokkal képesebbek voltak megérteni, mint a mekkaiak, az ő sajátságos medinai helyzetöknél fogva.

Medina, azon város, melyet Mahomet előtt Jatribnak hívtak, s Ptolemeus Jathryppa néven ismer, Mekkától tizenkét napi távolságra esik, egyikén amaz elszórt termékeny oázoknak, melyek Arábia vulkáni kiégett vidékét itt-ott fölelevenítik. Lakosai emlékezet előtti idők óta földműveléssel foglalkoztak; az első telepítő faj, arab hagyományok szerint, az amalekitáktól, Ézsau utódaitól származott. Ezeké volt az arab félsziget egész északi része Egyptom határáig. Oly adat, mely a bibliával is megegyez, mert ez a harczos amalekitákat mindig a zsidók országától délre helyezi. Utóbb Saul és Dávid hódításai után a zsidók uralma alá kerültek, s úgy látszik összeolvadtak hódítóik hatalmasabb nemzetségével. A zsidók, még Mahomet kegyetlen üldözései után is, nagy számmal maradtak e vidéken, míg aztán Omar azon elve, hogy az arab félszigeten csak az ő követőik maradhatnak meg, végkép ki nem pusztította őket.

Három zsidó törzs, a Benu Kainoka, a Nadhir és Benu Koraicza, melyek különben egymással is folyvást ellenségeskedtek, osztották meg egymás közt Medinát, míg a IV. században az ázok és khazradzsok föl nem léptek, kik, egyideji kóborlás után, árulás által legyőzték a zsidókat, s átvették Medina uralmát. Az ázok és khazradzsok szintén halálosan gyűlölték egymást, s

Mahomet kora előtt is negyven éven át voltak szakadatlan hadakozásban egymás ellen. A három zsidó törzs pedig a helyett, hogy ezt az ellenségeskedést egyesülésre s az iga lerázására használta volna, szétszakadozva megoszlott a két uralgó arab törzs között, s egymást épen oly elkeseredéssel üldözte, mint magok az uralkodó arabok.

Így éltek e pogány jemenit arabok a zsidó nép között, mely különben szintoly büszke volt héber származására, szintoly választott népnek, s az igaz Isten egyetlen imádójának tartotta magát, mint napjainkban Aleppó vagy Damaszkusz zsidó lakosai. Mindamellett azonban szoros kapcsolatban éltek azon arab törzszsel, melyhez magokat számították. Az áttérés s a kölcsönös házasodások nem voltak ritkák. Sőt minden vallási vitában a zsidók győzedelmeskedtek, folyvást Messiásuk jövetelével fenyegetve az arabokat: «Megálljatok, eljő Messiás és kiirt benneteket.» Így még az arabok között is elterjedt a Messiás jövetelének várása.

Midőn Mahomet a zarándokokkal beszélni kezdett az Alla ta Allahról, ezek nemcsak a gyakran hallott elveket voltak hajlandók elfogadni, hanem azt hitték, ime előttök áll a Messiás. És megigérték, hogy Mahomet tanait városukban terjeszteni fogják, s elragadtatva mondák a prophétának: «Sehol e világon nincs annyi egyenetlenség, mint a mi népünk között; ha te egyesíteni tudsz bennünket, te lész a legnagyobb ember a föld kerekségén.»

A következő évben már több medinai zarándok ment Mekkába, az előbbi hatnak társaságában. És ugyan-

azon a helyen, egy éjféli találkozáskor megesküdtek, hogy elfogadják Mahomet vallását, hivek maradnak ahhoz és hirdetni fogják honukban. Egy év mulva még többen gyűltek e dombon össze, s ekkor arra is megesküdtek, hogy városukban az új hitet mindenkivel elfogadtatják, s Mahomet életét s elveit éltök és vagyonuk föláldozásával is megvédik.

Az arabok e két nagyobb összejövetel közül az elsőt «asszonyok esküjének», a másodikat «férfiak esküjének» nevezik, mert a fegyveres hitterjesztést a második gyűlés határozta el.

A mekkaiak a dolgok ily folyásáról teljesen értesülve voltak. Dühöngtek, hogy az üldözött egy idegen törzsnél oltalomra talált, s egyszersmind félni kezdettek, hogy üldözéseikért bosszút áll rajtok, rontja kereskedelmöket. A hagyomány szerint egy nagy tanácskozáson, melyet az Ommeida főnök Abu-Sofia vezetett, el is határozták meggyilkolását. Időközben Mahomet és hivei folyvást készülődtek a szökésre; egymásután elszállingóztak Mekkából, úgy hogy végre már csak hárman maradtak, Mahomet, Abubéker és Ali. Négy hónapon át mindig egy felkészített teve várt a próféta szökésére. Végre elindult ő is, a mint mondják, épen azon éjszakán, a mikor meggyilkolása ki volt tűzve. Három napig rejtőzött egy barlangban üldözői elől, azonban mégis szerencsésen eljutott tizenhat napi utazás után Medinába.

A mozlemeket helyes érzék vezette, midőn vallásuk időszámolását a prophéta e futásától, a hidzsrától származtatták, mert Mahomet vallása teljesen megvál-

tozott jellemében, midőn tartózkodási helyét megváltoztatá. S ez a viszonyokból folyt. Tíz évi üldözés, megvetés, gyalázás után, melyet Mekka szenvedélyes népe s kiégett hegyei között töltött Mahomet, egyszerre felajánlá pártolását Arábia legműveltebb városa. Az ő elvei, az ő ábrándjai mellett ébredhetett-e benne egyéb vágy, mint az, hogy hódítva visszatérjen a mekkai szent templomhoz, s ennek őreivel hitét elfogadtassa, és saját vadabb törzsét a medinai néppel egyesítse.

És valóban ez időpontnál teljesen megváltozott az izlam jelleme. A hidzsra előtt a türelem, lemondás, a bántalmazások békés tűrése valának Mahomet erkölcstanának főerényei. A hidzsra után a karddal szerzett érdem minden más erényt felülmúlt. Kard lett a kulcsa égnek és pokolnak egyaránt; egy csepp vér, melyet valaki Isten ügyének szolgálva ejtett, többet ért tíz havi imádkozásnál és bőjtnél, s ki a csatában esett el, bármennyi volt bűne, egyszerre a paradicsomba ragadtatott, hol fekete szemű hurik karjai közt a legfokozottabb érzéki kéj várt reá.

Mahomet tekintélye Medinában határtalan volt. Az üldözött, megdobált, gyerekek által kicsúfolt bujdosóból egyszerre egy theokratikus kormány felelősség nélküli főnöke lett. Első intézkedéseit nagy ildomossággal tette. Tagadhatatlan, hogy a kritikai vizsgálat, ha jellemének őszintesége tekintetében csökkenti is bizalmunkat, más oldalról mint politikust magasra emeli őt. Például Medinába vonulásánál kényes dolog volt elhatározni, kinek házához szálljon, mert egész

sereg tisztelőjét sértheté meg a választás által. Mahomet ügyesen hárítá el e nehézséget; azt mondta, ereszszék tevéjét az utczákon, hadd álljon meg ott, hová Isten határozta, hogy beszálljon vendégül. Ez bár kicsiny dolog, mindenesetre tanusítja, mily finoman tudott a nehézségek alól kibujni. Minden fontosabb kérdésben Gábor angyal volt a deus ex machina, ki a vitát eldöntötte. Így, ha arról volt szó: kiinduljanak-e valami rabló rohamra — miként oszszák meg a zsákmányt — kipusztítsanak-e valamely törzset, — mily imádkozásokat és szertartást fogadjanak el új vallásukban — mindig vagy Gábor angyal jött elő a korán egy-két újabb versével, vagy Mahometet szállotta meg a kisegítő ihlet. És ez ihletek nem szorítkoztak csupán új tételek felállítására, hanem a régiek módosítására is kiterjedtek. Így egyszer, midőn a koránnak egy újabb versét kihirdeté, mely nehéz büntetést szab (a jövő életben) mindazokra, kik a harczból otthon maradnak, egy öreg vak embert vezettek eléje, kérdezve, hogy ez is alá lesz-e vetve ama büntetésnek: «Igtasd be» — szólt Mahomet Zeidhez, titkárához: «kivéve azokat, a kik elgyengülésben szenvednek».

Medinába érkezése után első gondja volt megtelepedni. Épített egy alacsony mecsetet égetett téglából, tetején pálmalevelekkel, melyek körül kijebb nyúlva a tetőnél, tágas verendát képeztek. Az udvaron tizenhárom neje számára készíttetett szobákat, melyeknek tetejét kézzel el lehetett érni, s az ajtók helyét csak függönyök pótolták. Maga a prophéta minden nap

sorban cserélvén nejeit, mindig a kiválasztottnak szobáját használta. Mecsetverendája alatt harmincz-negyvenre menő mekkai szökevény tanyázott, kik többnyire rongyosan, kiéhezve, minden segélyforrás nélkül érkeztek Medinába, s itt Mahomet segítségéből éltek. Ezért hívják aztán őket «Ahl-el-soffá»-nak (asztaltársak). Mahomet életmódjára nézve minden hagyomány leginkább tőlük származik.

Medina népe, az «anszár»-ok, «oltalmazók», valóban nagy vendégszeretetet tanusítottak e mekkai szökevények irányában. Általában e nép teljes áhítattal és őszinteséggel bizta magát a prophéta kezeire. Ők voltak az izlam valódi megalapítói. És ők lakoltak meg azért akkor, midőn, mintegy hatvan évvel a hidzsra után már birodalmakra terjeszté az új vallás hatalmának szárnyait. A harrai véres ütközet elveszvén, a győző ellenfél, a hitetlen damaszkuszi kalifa, Jezid, s ennek társa, a félszemű Moslim, ki, daczára nevének, a mozlim vallás gyűlölője s a beduin pogány hit terjesztője volt, fölmészárolta a prophéta egykorú táplálóinak nemzedékét, lovait a szent mecsetbe zárta, s ép a prophéta fekvőhelyére dobta ezek számára a füvet. A lakosok közül, a ki nem akart Jezidnek hódolatot esküdni, tűzzel-vassal kínoztatta halálra, nejeik és gyermekeik pedig rabszolgákul eladattak. Az anszárok sohasem tudtak e csapás után új életre vergődni. A ki menekülhetett, futott legtöbbnyire Afrikába, hanem aztán utóbb nemzetségök Spanyolországba költözve át, mint büszke mórok, még egyszer felvillannak a történelem lapjain. Medina pedig a hódítók és meg-

hódoltak részére maradt. Midőn egy tizennegyedik századbeli utazó tudakozódott e városban, él-e még valaki az anszárok utódaiból, csak egy elaggott vén embert és vén asszonyt tudtak neki mutatni.

Hat hónapi nyugalom után, melyet vallási és politikai rendelkezésekre használt Mahomet, elhatározá nyilt háborút kezdeni szülővárosa ellen, karavánainak megtámadása által. Hatalmas okai voltak erre. Saját bántalmait megboszulni, a nyerendő zsákmány által biztosítani maga és kisérői ellátását, s mindenek fölött folytonos tevékenységben tartani az új vallás szellemét. Medina kívül esik a Mekkától Syriába vezető útvonalon, s három napi járásra kellett menniök, hogy irányukat átszeghessék. Néhány sikertelen kisérlet után végre ezer tevéből álló nagy karavánt támadtak meg, mely Syriából tért vissza, Abu-Sofián vezérlete alatt. Mahometnek csak 324 harczosa volt, a mekkaiak pedig ezer főből álló védő sereget kaptak segítségül. Azonban az anszárok kétségbeesetten küzdöttek. Mahometet a harcz folyama alatt ismét ideges roham fogta el; azonban felocsúdott, s egy marok port szórva az ellenség felé, biztosítá a mozlemeket, hogy három ezer angyal küzd részükön. Ez oly bizalmat öntött embereibe, hogy szétverték a mekkaiakat, s Mahomet megérte az örömet, hogy legesküdtebb ellenségének, Abu-Dzsálnak fejét a porban látta maga előtt. Fölkiáltott, hogy becsesebb ez ajándék neki Arábia legdrágább tevéjénél, s térdre hullva adott hálát Istennek e kegyelmeért.

Ez volt Mahomet első győzelme. S miként medinai

útja fordulópont vallási rendszerében, úgy e győzelem is egy véres és kegyetlen korszaknak lett megindítója. Eddig tiszta volt keze az emberi vértől; ettől kezdve nem irtózott a kegyetlenségtől, ha becsvágya, boszúja, vagy talán olykor szeszélye is úgy kivánta. Közvetlenül a leírt baderi csata után két gyilkosságot vitt végbe, teljes hideg vérrel, egy öreg emberen és asszonyon, kik csupán annyit vétkeztek, hogy satyrákat írtak ellene. «Ki szabadít meg engem ezektől az emberektől?» kérdezé kisérőit, s ezek között mindjárt akadt a gyilkosságra vállalkozó, kit aztán Mahomet a másnap reggeli imádkozásnál így mutatott be a gyülekezetnek: «Lássatok egy embert, a ki jó szolgálatot tett az Istennek és prophétájának.»

A zsidó-elleni gyűlölete mind nyiltabban kezdett kitünni.

Általában politikájának ez egyik legjellemzőbb vonása. A zsidókat neki, ki prophétai igényekkel lépett föl, mindenesetre mint választott népet kellett tekintenie, miután az Isten oly sok prophétával áldotta meg őket; más tekintetben is tisztelettel viseltetett az egész Arábiának e legműveltebb nemzete iránt. A koránnak Medinában készült fejezeteiből világosan meglátszik, hogy a sugallatokat itt már nem merte oly gyakran előrántani, s különösen a bibliai elbeszélésekkel, melyeket Mekkában mint tisztán ihlet szüleményeit mutatta fel, nagy mértékben felhagyott, mert tudta, hogy «a könyvek népe» tartja figyelemmel s fölfedezné csalárdságát. Eleinte arra törekedett, hogy a zsidók is ismerjék el prófétának, s ezek hajlandók is voltak po-

gányok prophétájának elfogadni. De Mahomet ezzel nem elégedett meg. Érezte, míg oly nép él körülötte, melynek nagyobb tudománya, s őskori irásban foglalt, kétségbevonhatatlan isteni kinyilatkoztatásai vannak, addig az ő vallása nem áll biztos alapon. Elhatározta tehát, hogy vagy megnyeri, vagy megsemmisíti őket. Azonban ajánlatait a tudós zsidó rabbik, kik közül egyik egyenesen Árontól származtatá magát, lenéző megvetéssel fogadták. Mahomet jellemének ez elég volt, hogy soha meg ne bocsásson és soha el ne feledjen. A zsidók, szerencsétlenségökre, apró törzsekben megoszolva folytonos féltékeny ellenségeskedésben éltek egymással, s így nem egyesülhetvén a védelemre, Mahometnek nem volt őket nehéz egymásután tönkre zúzni.

Legelőbb a Benu-Kainoka-törzset szólítá föl a feltétlen meghódolásra. Ezek bezárkóztak némileg megerődített házaikba, s tizenöt napig állottak ellent az ostromnak; ekkor azonban kénytelenek voltak magokat feladni. Hétszázan voltak mindössze, s Mahomet valamennyit le akarta mészároltatni. Ekkor előállott Abdallah, Medinában egyik legtekintélyesebb arab-törzs vezére, ki Mahometnek mindjárt megérkezése után hű követőjévé szegődött. Elmondá, hogy a Benu-Kainoka zsidó-törzs nekik az ázok elleni harczaikban mindig hű szövetségeseik voltak, s kegyelmet kért részökre. Mahomet szó nélkül hátat fordított, mire azonban Abdallah galléron ragadta őt, s kényszerítette a válaszra: «Az égre Mahomet, rólam ne mondhassa senki, hogy le engedtem mészároltatni azokat, kik a csatában mel-

lettem küzdöttek.» A prophéta ily erély által, mint rendesen, most is legyőzetve, megkegyelmezett a zsidók életének, de mindenöket elszedette, s magokat örök számkivetésbe űzte.

Most engedélyt adott híveinek, hogy ha zsidóra akadnak, öljék meg; s rövid időre azután megkezdte hadjáratát a másik zsidó-törzs, a Nadiritek kiirtására is. Az ürügy azon ráfogás volt, hogy a Nadiritek meg akarják őt gyilkoltatni. Ez a törzs azonban elkeseredetten védte magát, és sikerült oly egyezséget nyernie, hogy minden vagyonával s fegyverével együtt elvándorolhasson. Utóbb az egész törzs Sziriában telepedett meg.

Csak a szerencsétlen koraicza-törzs maradt tehát még a zsidók közül Medinában.

Ezek megtámadására könnyű volt okot találni, a koreisok szövetségesei voltak. Irtózatos ostromot állottak ki, a kiéheztetéssel daczolva. Hiába kérték, hogy, mint társaik, ők is elvándorolhassanak. Mahomet feltétlen hódolatot kivánt. Végre az éhség erre is reá kényszeríté őket. Most Mahomet álnokul azt kérdezé tőlök: megelégszenek-e egy saját törzsükbeli ember itéletével? Nagy örömmel igent mondtak reá s erre Mahomet előhívta Szadot, ki koraicza volt ugyan, de saját törzsének esküdt ellensége, s most annyival dühösebb, mert az ostrom alatt veszélyesen megsebesítették. Szad kimondá az itéletet: «A férfiakat le kell mészárolni: a nőket és gyermekeket eladni.» Másnap reggelre Mahomet nagy gödröt ásatott a piaczon, s hatszáz férfit egymásután előhurczoltatva, valamennyit lenyakaz-

tatta s a gödörbe szóratá. A mészárlás egész napon át, s még este fáklya világánál is tartott.

Így irtatott ki a zsidó civilisatiónak legutolsó nyoma is Medinában; de Medinától hat napi járásra Chaibar városa még virágzott és zsidó lakosai békén művelték földeiket s folytatták mesterségöket. Mahometet mind zsidógyűlölete, mind zsákmány utáni vágya egyaránt ingerelték a város lerombolására. Működését azzal kezdte, hogy a város főnökét orozva meggyilkoltatá. Ennek utódát pedig valami ürügy alatt Medinába csalván, harmincz embere által az úton megtámadtatá és szintén megölette. Ekkor aztán hadat vitt a városra s egy hónapi ostrom után bevette. A lakosok életének megkegyelmezett ugyan — csupán egy embert hurczoltatott halálra, mert feleségét megszerette, — de vagyonukat confiskálta. S e vagyon igen nagy értékű volt. Magának a prophétának oly osztalék jutott, hogy abból 30,000 ember táborozási költségeit három hónapig fedezhette. Nejeinek és hiveinek pedig a művelt földek jövedelmeiből állandó jutalékokat biztosított, mi által ismét igen ügyesen azt érte el, hogy a vad beduin kalandorokból helyhez kötött és állandó szövetségeseket alkotott maga körül.

Hogy megérthessük az izlam hit ily gyors elterjedésének okát, mindig tekintetbe kell vennünk, mily számtalan előnyt nyujtott Mahomet vallása a beduin népnek. Az arabok elcsenevészésének oka leginkább a szétszórt, anarchikus helyzetben állott. Se politikai, se vallási intézmény nem tartotta őket össze. Lehet mondani, hogy minden arab «vad ember vala»; «keze mindenki ellen,

s mindenki keze ő ellene kész.» Mahomet hitének vezérelve pedig az volt, hogy minden mozlem támadásban és védelemben egyaránt testvére egymásnak. A százados gyűlöletet kioltá az Isten prophétája iránti egyenlő hűség, mely jemenitet és maditet a szent szövetségben fűzött össze. S az apró törzsek, kiknek védelemre volt szükségök, bár többnyire igen keveset törődtek a lelkiismeret dolgaival, futva-futottak Mahomethez, mert az ő vallása a leghatalmasabb szövetséget biztosította számukra. Minden törzs áttérése a vele szomszéd törzsek áttérését vonta maga után, mert ezek egyenként ellene nem állhattak a szövetségnek, egymás között egyesülni pedig képtelenek voltak. Ehhez járult a rabló hadviselés és a tömérdek zsákmány – a legcsábítóbb vonzóerő valamennyi arabra nézve. Mahomet hitének uralma rövid idő alatt kiterjedt az egész félszigetre, s katonai ereje, mely a báderi csatánál 324 emberből állott, rövid időn annyira növekedett, hogy hét évvel később, utolsó mekkai zarándokolása alkalmával 114,000 főnyi sereg követte őt.

Ez a zarándok-út valóban nagyszerű eseményeknek volt megelőző hírnöke: mert ekkor lépett fel először a világ színpadára az egygyé tömörült arab nemzet. Az amalekiták, edomiták, moabiták s a többi apró törzs, kiknek neveit sem őrzé meg a hagyomány, s kik huszonkét évszázad óta hömpölyögtek, egymást pusztítva, a sivatagokon: most egy testté lett, egyetlen ember szellemének hatása alatt, rövid hét év alatt. Mert ez a nagy mű valóban Mahometé volt.

Különben Mekka elfoglalása nem a fegyveres erő-

nek, hanem a körülményeknek vala eredménye. A karaván-üzlet megszakítása, néhány szövetséges törzs áttérése s az izlamnak minden irányban terjedő hatalma bizonyára hatalmas indokok voltak a mekkai kereskedők megtérítésére. Syriába vezető útjuk és így egész kereskedésök Mahomet kegyétől függvén, az anyagi jólét, mind-mind több mekkai főnököt kényszerített elűzött honfitársuk tanainak elfogadására, de kivéve Kaledet, kit utóbb «isten kardjának» neveztek, s talán még egyet-kettőt, kevés hihetőség van benne, hogy őszinte mozlemekké lettek volna. Áttértek, mert főnöki állomásaik megtartása függött az áttéréstől. Kilátszik ez a szellem azon két egyezkedés folyamából is, melyek által Mahomet a szent városnak uralmára jutott.

Az első egyezkedés által, melyet Mekka közelében Hodeibajában kötöttek, elismerik őt hadviselő hatalomnak, s egyszersmind jogot adnak neki, hogy mind maga, mind hivei zarándok utakat tehessenek a Kába templomához. De mily messze voltak még attól, hogy őt prophétának ismerjék, kitünik a mekkai követ beszédeiből. Midőn az egyezség pontjaira nézve már megállapodtak, Mahomet diktálni kezdte a szerződést: «Allah — Rahman nevében» — én nem ismerek Rahmant, felelt a követ, ‚írd csak azt, ‚hogy Allah nevében.‘ «A következő pontokban állapodott meg Mahomet, az Isten prophétája.» ‚Hiszen ha elhinném, hogy az Isten prophétája vagy, nem harczolnék ellened; írd, hogy Mahomet, Abdallah fia.‘ Ily vitatkozások közt kötötték meg az egyezséget, azonban alig lett kész,

Omár és többen annyira kikeltek ellene, hogy Mahomet kénytelen volt, dühök lecsillapítása végett, egy újabb rablóhadjáratra vezetni őket Chaibar ellen.

A hodeibaji egyezséget csakhamar mindkét fél megszegte, s Mahomet újra haddal ment Mekka ellen, mely ekkor teljesen föladta magát. A bevonulás előtti éjen Mahomet egykori üldözője, Abu-Szofián, a prophéta sátorában volt egyezkedni. «Hiszed-e, hogy egy Isten van?» kérdezte tőle Mahomet. «Ezt igen — hiszem.» Hát azt, hogy én vagyok az ő prophétája?» «Megbocsáss, ebben bizony még most is van egy kis kétségem», felelt Abu-Szofián.

Mekkából Taif ostromára indult Mahomet, s az egyezkedés, melyet itt folytatott, hasonló szellemű volt az előbbiekhez. A thakifok ajánlkoztak, hogy készek mozlem hitre térni, ha megengedi nekik Mahomet, hogy kedvencz bálványukat, Latot, még három évig megtarthassák, s ez idő alatt ne kelljen imádkozniok. Mahomet sokalta a három évet, s hosszas alkudozás után abban állapodtak meg, hogy a thakifok a kedvencz bálványt még egy évig megtarthassák, adót ne fizessenek, a szent háborúba tartozzanak menni, s «imádkozni kötelesek lesznek ugyan, de imádkozáskor a földre borulni nem.» Mahomet sokáig vonakodott e feltételeket elfogadni: — «Mit mondanak hozzá hiveim?» — «Ejh, azzal ne törődjél» — biztatták a thakifok, — «ha az arabok a szerződést nem szeretnék, csak annyit mondj, hogy az Isten sugallta.» Ez az ok valóban megnyugtatta Mahometet, s már elkezdte a szerződést tollba mondani: «A szelid

és kegyelmes Allah nevében, Mahomet az Istennek prophétája és a thakifok következő szerződésben egyeznek meg.» Ekkor azonban a heves Omár közbevágott, s a követeket karddal kergette ki. Mikor újra visszatértek, Mahomet méltóságosan felelt: «Tiszta izlam hit vagy háború!» «Csak hat hónapra tarthassuk hát meg Latot.» — «Nem lehet.» «Hát csak egy hónapra.» «Egy órára sem.» A követek haza mentek s Latot és a többi bálványt a törzs rögtön széthányta.

A hol veszélytől nem kellett tartani, Mahomet követelő és kegyetlen volt. De a hol a körülmények kivánták, finom ildomossággal tudott eljárni. Egyik legnagyobb feladata volt a mekkai gúnyolódó és hitetlen aristokratiának megnyerése, mely nélkül diadala nem lett volna teljes, és életének eredménye oly nagyszerű. Ezeket, Mekka bevétele után, hizelgésekkel igyekezett megnyerni. A Taif elleni hadjárat bevégeztével a zsákmányokból a mekkai aristokratia főbbjei fejenként száz tevét s negyven méret ezüstöt kaptak. A medinai nép zúgolódni is kezdett ezért, de Mahomet, mint mindig, készen volt egy szép beszéddel, melyben kifejtette, mindaz a mit a mekkaiaknak adott, csak múlékony földi vagyon, de nekik, a hős anszároknak, szíve örök hálájával tartozik, s velök fog élni és halni. A jószívű anszárok könnyes szemmel s az áhitat fölkiáltásaival hallgatták beszédét és megnyugodtak benne. Pedig az a politika, melyet Mahomet e napon megkezdett, végre is egész vagyonuk, városuk, családjok romlására vezetett. Az általok ejtett zsákmányok nagyobb részén a gőgös mekkaiak osztoztak, az általok elfoglalt tarto-

mányok kormányára épen azok ültek, kik egykor a prophétát megvetőleg üldözték. Walid, fia azon Oklának, ki hajdan Mahometet arczul köpte, Kufa kormányzója lett s itt hitetlen dorbézolásai által, melyet még a mecsetben is folytatott, minden igazbhivőnek szivét megkeseríté. Egyptom trónjára kevéssel a próféta halála után oly ember jutott, kit ő egész életén át mindig igyekezett megöletni, s ki nem is fogadta el tanítmányait soha. Syria uralma pedig Abu-Szofian és Hind utódainak kezeibe került, s ezek egyike, Jeszid (Hindnek unokája) volt az, ki mint fentebb elmondottuk, Medinát kifosztotta s népét Arábiából kiüldözte.

Valóban az izlam hitnek oly vezérek hódították meg a világot, kikben semmivel sem volt több hit, mint vad elődeikben, vagy a mai beduinokban. S az általok vezetett tömeg sem volt áhitatosabb: igaz, hogy a törzsek elismerték a vallást, de meggyőződésök addig tartott, míg rettegtek a kardtól, mely azt reájok vetette, s nagyobb részök kész lett volna a próféta halála után eldobni az egész hitet, miből úgy sem tudtak többet a korán kezdő szavainál: «A bölcs és kegyelmes Allah nevében . . .» A következő században azokat az arabokat, kik Egyptomot elfoglalták, s azután a Sahara szélein elszórva megtelepedtek, az egyptomi kalifa küldöttei mint teljesen hitetlen népet találták meg: Mahomet vallását egészen elfelejtették, bort ittak, s mindenben visszatértek az előbbi pogány korszak szertartásaihoz, mintha a próféta soha nem is létezett volna. Omár kalifához egyszer egy arabot vittek, ki azzal volt vádolva, hogy két nővért vett feleségül

egyszerre. «Nos, hát ez miért nem szabad?» kérdezé a kihallgatáson, s mikor reá parancsoltak, hogy az egyik asszonyt el kell bocsátani, dühösen kitört: «Gyalázatos vallás! soha életemben semmi jót sem láttam belőle.»

Az araboknál a mohamedanismus, mint vallás, igen gyenge életképességgel birt volna, annál hatalmasabb lőn azonban, mint az egész nemzet politikai egyesítő elve. A mennyire hagyományokból következtetni lehet, Mahomet maga sem remélte hitének saját nemzetén túlterjedését, s mégis nem a sémi faj, hanem Közép-Ázsia vad hordái, a törökök és tatárok, Othman, Dzsingis Khán, Tamerlán népei voltak azok, kiket az Allah-Akbár kiáltás fölvert Ázsia sivatagjairól, s pusztítva végig vezérlett a civilisatio telepein. E fél barbár nép bizonyára mindaddig hű marad az izlam elveihez, míg valamely rendkívüli esemény be nem vonja őt a nyugati művelődés körébe, a mi alig-alig remélhető.

Mahomet három hóval azután, midőn kiséró seregével Mekkába utólszor bevonult, Medinában meghalt. Halálának oka a szokott idegláz lehetett, bár ő azt állítá, hogy egy khaibári zsidó asszony mérgezte meg. Egyik utolsó imájában is még roppant hévvel könyörgött a zsidók és keresztyének kipusztításáért. Egyébiránt utolsó órái nem voltak méltatlanok egész élete szerepléséhez; azon meggyőződéssel múlt ki, hogy rögtön és egyenesen a paradicsomba megy.

Jelleméről minden esetre igen nehéz itéletet mondani. Az emberi lelkiismeret mélyére kellene hatolnunk, hogy kikeressük azon határvonalat, mely a jót

a rossztól elválasztja. Az önérdek, hiúság, dicsvágy ösztönzései a legtöbb jellemnél könnyen oda férkőznek a nemesebb szenvedélyek mellé, és sok esetben talán egészen el is némítják ezeket. Ily esetben igen nehéz meghatározni, mikor kezd a tiszta lelkesedés csalódássá, s viszont a csalódás csalássá változni át. Mahomet minden esetre keresztül ment e három fokozaton. Talán megközelítjük az igazságot, ha azt állítjuk, hogy mekkai üldöztetésének időszaka alatt a tiszta lelkesedéshez csak igen kevés ámítás járult, medinai pályája ellenben, midőn korlátlan hatalom állott a kegyetlen és véres boszúállásnak, hiúságnak, becsvágynak rendelkezésére, már vegyítve van a leggyalázatosabb csalásokkal, melyeket azonban még akkor is szelidít a ki-kitörő régi rajongás.

Mint prophéta össze sem hasonlítható a sémi nép egykori nagy szellemével; Mózes, Ezsiás, Ezékiel mellett ő csak nyomorúságos utánzónak tűnik fel. Amaz ős iratoknak egyetlen fejezete nagyobb irodalmi becsű, mint az egész korán. Valóban Mahomet még legmagasabb röptében sem halad felül egy zsidó prophéta durva és tudatlan utánzásánál; míg sülyedésében, mint például a koraiczák lemészároltatásánál, a dahomei királyok vadságával áll egy fokon. Jellemében nagyon sok ellentétes vonás vegyül el: tudatlanság és jellememelkedettség, barbár szenvedély és nemes érzelmek; hiszékenység és álnokság; becsvágy és egyszerű életmód; vallásos meggyőződés és rút ámítás. De jellemének legnagyobbszerű vonása, a mi őt valóban nagy emberré teszi, azon csüggedetlen hit, melyet önmagába,

az Isten örökös kegyébe, s az általa alapított vallás jövőjébe helyezett. Ez a meg nem törhető hit segíté őt a soknemű nehézség legyőzésére, s bámulatunkat a jellem e nagyságától nem tagadhatjuk meg.

A vallásalapítók közt Mahomet az egyedüli, kinek testi alkatáról részletes adatok maradtak fenn. Középtermetűnél magasabb, elég erős, széles vállú, de kissé görbedt; haja fekete s ifjabb korában halántékai körül fürtözött; szakála szintén fekete, egész melle közepéig érő; magas homlokán egy ér vonult keresztül, mely a legkisebb haragtól is kiduzzadt; arczszine az arabokéhoz képest inkább fehér; szeme nagy, fekete és átható, de egyszersmind nyughatatlan és véres; fogai fehérek, de szerte állók; járása oly gyors, hogy a legtöbb embernek futva kellett haladnia mellette, s a mint írják, lába mindig úgy állott, mintha lejtőn haladna lefelé. Ruházata rendesen egyszerű, fehér és vörös vagy pettyezett gyapjúszövet; selymet csak egyszer vett föl, s akkor is ledobta, mint férfihoz nem illő czifraságot. A kényelmet, mint általában az arabok, ő sem ismerte; egy alacsony, pálmával fedett téglakunyhó, s ebben egy pálmalevélből vetett ágy, mindig kielégíték igényét. Csak egy-két dologra nézve, például az illatszerek használatában s a kellemetlen szagok utálásában bírt finom érzékkel. Társalgásban mindig kihallgatott mindenkit, s «ha kezet fogott valakivel, sohasem ő volt az első, a ki visszahúzta kezét.» Az arabok játékaiban és mulatságaiban nem vett részt; ebben a tekintetben már ellentéte volt a szenvedélyes arab jellemnek.

Ily testi és szellemi tulajdonok mellett minden

esetre a véletlen szerencsének s a létezett viszonyok sajátosságának tulajdonítható legnagyobb részben azon siker, melyet Mahomet elért. Azonban bármint itéljünk hatása felől: az nem tagadható el, hogy az ő elvei egyesíték legelőször azon nemzetet, mely ekként egyesülve, egy pár század alatt a civilisatiónak oly magas fokára tudott fölhatni.

A FÖLDOSZTÓ PÁRT ANGLIÁBAN.*

(1873.)

A munka versengése a tőke ellen s a birtok nélküli osztályoknak új jogrendszerre törekvő igényei Angliában is merész reformeszmékben nyilvánulnak. Nem rombolnak várost mint a commune hivei, de törvényes úton, békés eszközökkel igyekeznek megsemmisíteni a régi intézményeket s új jogrendszeröket, legalább lát szólag, a régi alapra építik.

Föllépésök óvatos, tervök meggondolt s izgatásaik a mérsékeltebb gondolkozásúaknak annyival nagyobb aggodalomra adhatnak okot, mert a mozgalom élén oly férfi áll, mint Stuart Mill, a ki bár philosoph, de nem ábrándozó, elmélet embere, de nem elv-hajhász, merész czélokat tűz ki, de a járt útról még sem téved messze s a ki nemcsak mint író és gondolkozó nyert világ-hirt, de nézeteinek otthon pártot is tud nyerni. Ha ő a mozgalom élére állt, ez eléggé bizonyítja, hogy

* *Program of the Land Tenure Reform association, with an explanatory statement by John Stuart Mill.* London 1871, 16. l. — *Le Parti Radical en Angleterre, par René Millet.* A *Revue des deux mondes* 1872. februári füzetében.

ily törekvéseknek nem kevés híve lehet az angol földön.

Stuart Mill elnöklete alatt alakult meg két évvel ezelőtt az angol «Földbirtoki reform-egylet» (Land tenure reform association) s a programmot, rövid indokolás kiséretében, röpirat alakjában maga Mill úr bocsátá közre.

Az egylet tíz pontba foglalta czélját és föladatát.

E pontok között egy pár szorosan az angol viszonyokra vonatkozik s oly intézmények megváltoztatását sürgeti, melyek a régi alakban ma már csak Anglia földjén állanak fenn.

Elmozdítani a föld átruházásának jogi és törvénykezési akadályait; — biztosítani az elsőszülöttségi jog eltörlését, — lehetőleg szűk határok közé szorítani a földbirtoklási jog megköttetését; — e három pontból áll a programm első tétele s e törekvések annyira természeteseknek látszanak, hogy indokolásukra maga Mill úr sem veszteget sok szót.

Az angol földbirtoki törvények valóban nem illenek belé azon társadalomba, melyet ujabb reformjaik s különösen az 1867-diki reform-act teremtettek. Megszorítják a tulajdoni jogot, nem ismernek végrendelkezést s rendkivül megnehezítik a földbirtok adás-vevését. Oly korban származván, mikor a földbirtokosok voltak az ország urai, nem csoda, ha ma már változtatást kivánnak, mikor az ország, legalább elvben, az összes lakosságé. A régi földbirtoki törvények oly rendszer maradványai, melynek czélja volt egy uralkodó osztályt fölemelni s a nagy birtokokat megtartani a nagy

családok kezeiben, melyek kormányozták az országot. Ez a viszony régen megváltozott, de a földbirtok ma is épen úgy gátolva van abban, hogy tétlen és hanyag kezekből szorgalmasabb gazda kezeibe mehessen át, mint egykor, a régi időkben.

Az adás-vevés e korlátozottsága egyik fő oka az angol földmivelő munkások sanyaru helyzetének. A mezei munkás Angolországban sokkal nyomorultabb életet él, mint a gyári munkás, holott Európa többi államaiban megfordítva áll a dolog s a mezei munkás helyzete mindenütt türhetőbb, mint a gyári napszámosoké.

Mert az angol mezei munkásnak nagyon nehéz saját pályáján előbbre haladnia. Másutt a napszámos, ha egy kis tőkét megtakarított, mindjárt bérelhet, vagy vásárolhat magának egy darabka földet, melyen saját kezére próbálhatja meg szerencséjét. De Angolország legnagyobb részében csak nagy birtokok és nagy bérletek vannak s a mezei munkás apró földeket örök áron épen nem, bérletbe pedig legfeljebb csak albérletképen, tehát igen drágán szerezhet.

Minden párt érzi Angliában, hogy e sanyaru helyzeten javítani kell. A mérsékeltebbek azt hiszik, hogy az adás-vevés megkönnyítése segíthetne a bajon. A radikalisok meg egyszerre fel akarják forgatni az egész eddigi jogrendszert. Vitatják, hogy a föld nem lehet magán-tulajdon s hogy az államnak kell átvennie és kezelnie minden földbirtokot, kárpótlást adván a tulajdonosoknak. Ez a párt jelenleg némi féltékenységgel lát minden oly törekvést, mely a merev régi törvényeket tágitani akarja, mert úgy gondolkoznak, hogy ha a

kiváltságosok száma nőni fog s a földbirtokosok megszaporodnak, akkor annyival nehezebb lesz elérni ama kitüzött merészebb és távolabbi czélt.

Mill úr azonban igyekezik e radikális pártot is meggyőzni arról, hogy a társaság programmjának elfogadása nekik nem árthat. Mert — ugymond — Angliában, hol a munkás osztályok nem törekesznek annyira földet szerezni, mint például Francziaországban vagy Irországban, a föld ára csökkenni fog, mihelyt több föld kerül eladásra; ez által pedig csökken az a kárpótlási összeg is, melyet az ő czéljok elérése esetében a nemzet a földbirtokosoknak majdan fizetni tartozik. A mellett, mindaddig, mig a föld magán-tulajdon, mindaz, a mi adás-vevését könnyíti, egyszersmind előmozdítja termékenységét is és ez által a nemzet javára szolgál; azon földek, melyek legkevésbbé vállalkozó, legkevésbbé ügyes, vagy legkevesebb tőkével biró tulajdonos kezeiben vannak, produktivebb birtokosokhoz fognak kerülni. Mill úr reméli tehát, hogy e szélső reformerek nem vetik vissza az egylet programmját s az említett három pontra nézve a nemzet általános támogatására számít.

De nem ez indokolás, hanem a programm többi része az, a mi az egylet számára a socialisták jó hajlamait megnyerheti, mert valójában egészen az ő malmukra hajtja a vizet. A kérdés itt már nem csupán az angol viszonyokra vonatkozik, hanem épen úgy érdekli egész Európának minden földbirtokosát.

A programm negyedik pontja azt kivánja, hogy az állam javára foglaltassék le, megadóztatás utján az

a haszon, mely a földbirtokok értékének fokozatos emelkedéséből keletkezik, a földbirtokos minden munkája nélkül, csupán a népesség és gazdagság általános növekedése által.

«Vannak tárgyak — mond Mill úr indokolása — melyeket nem lehet meggátolni, hogy monopollá ne váljanak. Minden ily tárgynál az államnak elismert joga van, kellőleg korlátozni a hasznot. A vasutak például, kikerülhetetlenül monopol természetűek s ehhez képest az állam valóban fentartja a jogot, hogy a vasúti vitelbért megállapítsa. Hát a föld is épen ily természetes monopol. Minden virágzó államban folyvást növekedik a föld kereslete, míg maga a föld csak igen kevés növekedést nyerhet. Minden ily tárgy, ha az ember fenntartására nélkülözhetetlen, ellenállhatatlanul növekedni fog értékében, a mint a népesség és a gazdagság gyarapodik. A föld értéke s a földbirtokosok jövedelme e században tömérdeket emelkedett. Egy része ez emelkedésnek kétségkívül a földmívelési javításoknak s nagyobb tőkék befektetésének tulajdonítható. Azonban egy nagy része még is csak abból eredt, hogy a földbirtokok és a földmívelési termékek évről-évre nagyobb mértékben kerestetnek, s ezen érték-növekedés bizonyára meg lett volna akkor is, ha épen semmi pénz nem fordíttatik vala a föld termékenységének növelésére. Azonkívül az ily kiadások, a hol előfordultak, a legtöbb esetben nem a föld tulajdonosa, hanem a bérlő által eszközöltettek, a kinek akár volt ezekből ideiglenes haszna, akár nem, de előbb-utóbb az a növekvő haszon, melyet a bérlő tőkéje idézett elő, mégis a föld tulajdonosának jövedelmeit fogja gyarapítani.

«Az egylet azon véleményben van, hogy ha a föld továbbra magán tulajdon marad is, az államnak le kell foglalnia maga részére a jövedelemnek ezen növekedését, s

hogy az elévülés az államnak ezen jogát nem törülheti el, bármily kárpótlási igényt alapíthat is a földbirtokos javára. A föld az emberiség eredeti öröksége. Hogy magánosok sajátíthassák el, ennek legszokásosabb és bizonyára legjobb indoka azon érv, hogy magán-tulajdonosok kezében a föld sokkal jobban terem s így mindenkinek sokkal inkább javára szolgál. De ez az érv csak arra jó, hogy hagyassék meg a tulajdonosnak az a haszon, melylyel ő a föld értékét saját igyekezete és költekezése által növeli. Nincs azonban oka, hogy elsajátíthassa az értéknek azon növekedését is, melyhez semmivel sem járult, s a mely csak a társadalom általános növekedése következtében foly zsebeibe, vagyis nem a saját munkája és költsége, hanem más embereké, az összeségének árán.

«Az egylet nem akarja zavarni eddigi szerzeményeikben a tulajdonosokat. De kimondja, hogy a jövendőbeli hasonló értéknövekedéshez az államnak van joga. A mi értéket a föld addig el fog érni, míg ez elvet a parliament törvényesíti, abba az egylet nem akar avatkozni. Ha a tulajdonos inkább, semmint specialiter megadóztassék földje értékének jövendőbeli növekedése fejében, hajlandóbb birtokát az államra átruházni, az egylet kész az állam részére az ily birtokot becsáron megvásároltatni. Ez intézkedés által a tulajdonosnak minden jogos igénye teljes kielégítést nyer, s az üzlet a nemzetre nézve mégis nagyon előnyös leend, mert magán egyén soha sem ád jelenlegi pénzben egy távoli haszonért annyit, a mennyit e haszon az államnak ér, mely halhatatlan. Ily formán a gazdagodás növekvése, mely most minden érdem nélkül a magánosok szekrényeibe folyik, fokonként s fokozatosan mind inkább az egész nemzet felé fordul, melynek együttes munkájából és áldozataiból valóban eredetét vette. Az állam pedig megnyeri összes járadékát azon földeknek, melyeket a tulajdonos önként

átengedett s egyszersmind a jövendőbeli érték-növekedés adóját azon földek után, melyeket tulajdonosaik magoknak megtartottak, eléggé bízván az állam igazságosságában és mérsékletében. A tulajdonosoknak megengedtetnék az is, hogy jövőben bármikor megmásíthassák szándékukat s átadhassák a földet az először megszabott árért, vagy többért is, ha kimutathatják, hogy időközben saját költségükön lényeges javításokat tettek. E szabad átruházás joga állandó biztosítékul szolgálhatna a tulajdonosnak minden igaztalan vagy túlságos megadóztatás ellen.

«E terv ellen sokan felhozzák a kivitel nehézségeit; de e nehézségek, jól elintézve, nem lennének komolyak. Nem szükség az állam jogát az utolsó fillérig erőszakolni. Elégséges hézagot hagyhatunk a számbeli hibák kiigazítására. Az ország összes földjeinek megbecsülése volna az első dolog, s a tulajdonos által jövőben eszközlendő minden javítás állandóan igtattatnék. Az adóztatás nem kezdetnék meg addig, míg elég idő el nem telt az érték valóságos növelésére, s akkor is gondosan megtartatnék azon arányban, a mint az értékesedés általános okoknak tulajdonítható. Ha egy földtulajdonos bebizonyíthatná, hogy valami különös körülmény miatt az ő birtoka nem részesült az érték általános növekedésében, akkor kivétetnék az adó alól; s mindenesetre, ha az igazságos korlát áthágatnék, azon jog, hogy földjét az eredeti becslés szerint s a későbbi jobbítások kellő tekintetbe vételével átadhatja, elég biztosítékot adna a tulajdonosok pénzbeli érdekeinek megvédésére.»

Valóban e terv és e fejtegetés egészen azon lejtő kezdetén áll, melyen a socialisták rohannak egy ismeretlen mélység felé. A föld értékesedésének ilyetén fölfogása, bármily rábeszélő alakban legyen is előadva, épen úgy ellenkezik az eddig elfogadott jogi elvekkel,

s épen oly bizonytalanná teszi az «enyim és tied» határvonalait, mint akár a socialisták tanai.

Kétségkívül igaz, hogy a földbirtok egy művelt és népes államban monopollá válik. Az emberek szaporodnak, a szükséglet növekszik, a föld pedig nem növekedhetik, legfeljebb a korábban terméketlen földek szorgalmasabb megművelése által nyerhet gyarapodást. Következéskép a föld urai nem tartván semmi versenytől, urai lesznek a vásárnak is.

Azonban a monopol magában véve nem sérti a méltányosságot, ha természetesen keletkezett s nem mesterségesen tartatik fenn. Maga a természet gyakran alkot ily monopolokat. Egy hév vizű forráshoz épített malom, egy jó homokbánya az alföld fekete-agyagos síkjain, mindig monopol. Az ily természetes előny csak akkor lesz igazságtalanná, ha a polgári törvények is sulyosbítják, vagy ha a kiváltságoltak összebeszélése következtében kizsákmányoltatik. De a földbirtokosokat ezzel vádolni nem lehet. Hogyan beszélhetne össze két távoli megye birtokossága, hogy a gabona árát mesterségesen fölemeljék? Vagy bár összebeszélne is az egész ország minden birtokosa, nem tenné-e ezt sikertelenné a külföldi gabona behozatala, ha csak mesterséges vámok nem segítnék a földbirtokosok gonosz czéljainak elérését.

Mai nap a földbirtok Európa-szerte nagyon keveset, vagy semmit sem különbözik bármely egyéb birtoktól. Adás-vevésre kerül naponként s árát épen úgy a kereslet és kinálat viszonyai szabják meg, mint az ingó tárgyét. Ha, a socialisták okoskodását követve, vissza

akarunk menni a középkorig s ott keressük az első szerzés jogczímét, meglehet, sőt valószínű, hogy a hűbéri korban oly szerzési czímeket találunk, melyeket ma már nem ismernénk el jogosoknak. De ez a mai viszonyokon nem változtat. Akár örökösödés, akár vásárlás útján jutott a föld a mai birtokos kezébe, annak mai értékét három tényező szabja meg. A jövedelem, melyet ád, s a mely rendszerint kisebb, mint más vállalatoknál; a biztosság, melyet a befektetett tőkére nézve nyújt s a mely általában a legteljesebb biztosságnak tekintetik; és azon érték-növekedés, mely a földbirtok értékének folytonos emelkedése által remélhető.

Mill úr feledni akarja, hogy ez utolsó tényező mindig benne van a birtok vétel-árában. Ő a jövendőben várható egész érték-emelkedést le akarja foglalni az állam javára. Pedig ezen jövendőbeli emelkedés reményét a mostani birtokos már megfizette, akár az által, hogy mostanában vette meg a birtokot s a vételár megszabásánál e reményt az eladótól valóban megvásárolta, akár az által, ha ősi birtokát nem adja el, holott találna vevőt, a ki e reményt neki kész volna megfizetni.

Igaz, hogy Angliában mások a viszonyok. A föld egy ősi nemesség kezeiben van. Az első szerzés igen gyakran a hűbéri korig tisztán visszanyomozható. Az adásvevés igen korlátolt, mert kevés föld kerül eladásra. A jelenlegi földbirtokos talán tized-huszad ízi öröklés által került birtokba s élvezi a roppant jövedelmeket minden munka vagy vállalkozás nélkül.

Aztán szemközt áll e földbirtokos nemességgel az ország élénk, kereskedő népe; a legtevékenyebb és leggazdagabb nép a világon, mely a vagyonról és az emberek értékéről kereskedelmi felfogással itél, azt nézve, hogy mennyit fáradt vagy mit koczkáztatott valaki jövedelmeinek elnyerése végett.

Ha ily nép között a földjáradék kárhoztatókra talál, épen nem csodálhatni. A reform-törekvést azonban Mill úr és társasága sokkal messzebb vitték, mint a mennyire a létező bajok javítása kivánná.

Nem akarunk arról szólni, hogy e látszólag viszás helyzetből is mennyi előny hárult Angliára. Pedig e tekintetben is sok kérdés támadhat, melyek a reformereknek gondolkozásra adhatnak okot. Vajon egy oly népnél, melyet annyiféle nagy üzlet foglal el, egészen haszontalan osztálynak tekinthető-e azon nemesség, mely nem annyira törekszik meggazdagodni, mint a nép többi része? Nincsenek-e oly tulajdonai e nemességnek, melyeket más népek irigyelnek az angoltól? Nem ezen osztályból fejlődtek-e ki a nemzeti jellem legszebb typusai s nemzeti történelmök legnagyobb alakjai; nem ők őrködtek-e Anglia külpolitikája fölött, mindig méltóan képviselve nemzetöket, melynek többi osztályai közt azon előnyben voltak, hogy általánosabb látkörük által túl tekintettek a nemzet zömének gyakran talán nagyon is kereskedői láthatárán. Azonban Mill úr társaságát nemcsak ily kérdések nem tartóztatják a föltétlen egyenlőség s az elsőszülöttségi jog eltörlésének sürgetésében, hanem törekvésök egészen az egyéni birtoklás megszüntetésére irányul. Az álla-

mot akarják mind több és több föld tulajdonosává tenni és centralisatió által kezelni a földmüvelést. Félnek attól, hogy az egyéni birtoklás túlkapásai által megsértetik a nép érdeke, s félelmök egy ellenkező végletbe hajtja őket.

Francziaországban, a centralisatió hazájában, mindenki ismeri a centralisatió hiányait s a hány a nemzetgazdasági író, csaknem ugyanannyi heves védője van nálok a «laissez faire» elvének. Óhajtják a localis függetlenséget és az önkormányzatot, melyekkel csak kis mértékben birnak, óhajtják kivétetni a nagy vállalatokat az állam kezelése alól s a mennyire lehet, magán társulatokra ruházni át, mert tapasztalat tanítá meg őket, hogy az állam központosított hatalmának ily nagy növekedése vagy a kényuralomra, vagy az internationale féktelenségére vezet. Angliában viszont minden vállalat a magán emberek tőkéiből jő létre; vasutak, csatornák, kikötők, dockok, vízvezetékek, gázvilágítás, gyors-kocsizás stb. legtöbbnyire nagy részvénytársulatok birtokában vannak, állami segély nélkül, sőt nem is nagy ellenőrzés alatt. E vállalkozási szellem s a magán emberek és független társaságok ez óriási tevékenysége míg az ipart és forgalmat oly fokra emelé az országban, minőt soha sehol másutt el nem ért, természetesen roppantúl növelte a föld értékét is. És ime ekkor az ország egyik legnagyobb írója és nemzetgazdája az állami centralisált kezelést épen a földbirtoknál akarja behozni, melyet még a legjobban központosított államokban is sokkal üdvösebbnek hittek meghagyni a magán birtokosok kezeiben.

Mill úr adónak nevezi ez új természetű terhet, melyet a földbirtokra kiván kivetni. Természetesen, mert ő óvatos politikus. Ismeri az angol közvéleményt. Tudja, hogy ez nem szereti a merész reformokat, kivált ha merész kifejezésekben lépnek föl, de sokkal hajlandóbb valamely újítást a régi nevezetek és formák alakjában elfogadni. Más, tapasztalatlanabb reformer talán fényes szavakkal, csábító és csillogó programmal ajánlta volna e gondolat elfogadását. Gazdagítani az államot a magán emberek kára nélkül, új jövedelmi forrást nyitni meg s egyszersmind megszüntetni az eddigi visszaéléseket, kiaknázni a jövő kincseit a nélkül, hogy jelenleg valakinek joga sértetnék: mind ezt úgy lehetett volna föltüntetni, mint hatalmas merész újítást, mely a társadalom nagy kérdéseinek megoldása felé egyszerre egy óriás lépéssel közelebb visz.

De Mill úr és társasága nem akarnak ily nagy zajt ütni. Szerintök ez csak egy adó, vagy legfeljebb egy monopol, mely épen úgy megilleti az államot, mint például a dohány-egyedárúság és a mellett nem sérti senki jogait.

Azonban ez az elnevezés nem állja ki a birálatot. Az adó csak addig nevezhető adónak, míg csupán a jövedelmeket terheli. Akárhogy fogjuk föl az állam hivatását, az mindig bizonyos, hogy adót csak azon joggal szedhet, mert védi a tőkét s ennek nyugodt élvezhetését biztosítja. Ha azonban az adó már természeténél fogva kisebbíti a jövedelmet is, a tőke értékét is: mondható-e ez védelemnek? Mit használ a védelem, ha magát a birtokot, melyet védeni kellene, az állam elveszi.

Mill úr adója egyenesen a tőkét támadná meg. Elvenné a földbirtoknak egyik igen lényeges járulékát, mely a föld jelenlegi értékének meghatározásában fontos tényező, azon reményt t. i. hogy az érték és jövedelem jövőre növekedni fog. Ezzel nemcsak a jövőt adóztatná meg, hanem egyszerre elvenné a mostani értéknek egy részét. A földbirtok ára erőszakosan lejebb szállna, s veszteséget szenvedne a jelenlegi tulajdonos, a ki az eddigi jogi fogalmakra támaszkodva, az értéknövekedés reményét mindenesetre számításba vette, akár új vásárló volt, akár régi birtokosa a földnek.

Csalódás azt hinni, hogy e veszteségért kárpótlást adna az, ha az állam késznek nyilatkozik a mostani adás-vevési árakon átvenni a birtokot. Ez kivihetetlen. A mint a parliament elfogadná e javaslatot, a földbirtok természete egészen megváltoznék. Nem lenne többé az, a mi eddig volt: nyugalmas, biztos és folytonos értéknövekedést igérő tőke-elhelyezés. Sőt hálátlanabb lenne a másféle befektetéseknél. Csaknem minden szilárd befektetésnek természete az, hogy idővel a tőke értéke növekedik. Egy városi ház, vagy puszta telek is, a mint a város terjed és épül, rendkívül nagy értékemelkedésre ád kilátást. Egy gyárba, malomba, bányába vagy más hasonló vállalatba biztos számítással befektetett tőke lassú de folytonos érték-emelkedést igér. Sőt az értékpapirok is, ha teljesen biztosítva vannak, nyújtanak kilátást a tőke fokozatos emelkedésére. Csak a földbirtoknál lenne az értéknövekedés kizárva, sőt a későbbi kisebb rendü költekezések megtérítését

sem remélhetné a birtokos, mert előbb minden ily apró javítást okmánynyal kellene igazolnia, a mi gyakorlatilag lehetetlen.

A földbirtok rendes évi jövedelme a műveltebb államokban tudvalevőleg igen csekély százalékát teszi a birtok rendes adás-vevési árának. Ama reform keresztül-vitele után mi lenne tehát a földbirtok? Egy csekély jövedelmet adó, értékében nem növekedhető és bizonytalan befektetés.

Természetes, hogy e szomorú kényszerűségben a legtöbb birtokos igyekeznék megszabadulni az ily hálátlan befektetéstől s keresne valami jobbat és biztosabbat — mert hiszen egyéb ingatlanokat Mill úr még nem támadott meg s azok jobb jövedelmet és kedvezőbb jövőt igérnek.

Egyszerre eladóvá lenne az ország összes földbirtokainak legnagyobb része, s az állam kénytelen volna azokat megvenni. Nem kérdve azt, minő financz-művelettel teremtené össze e roppant összeget, minőt még eddig a pénzügyi világban ki nem mondtak, két más kérdés állana elő a helyzetből.

Mily áron venné meg a földeket? És mit csinálna velök?

A mint valószínűvé válnék, hogy Mill úr javaslata törvénynyé lesz: a földek ára kétségkívül elkezdene lejebb szállani, mert senki sem lenne többé hajlandó annyit adni egy korlátozott jövő értékű birtokért, a mennyit annak korlátlan tulajdonáért ezelőtt adott volna. Ez árcsökkenés fokonként haladna, míg a javaslat a parliamentben letárgyaltatott és szentesítést nyert.

Minél több volna az eladó birtok, annál nagyobb az ár-csökkenés.

Mily árat adna tehát az állam? Azon értéket-e, a mit a birtok e törvény szentesitése, vagy e javaslat előterjesztése előtt rendes áron megért, vagy azon értéket, melyre a törvény elfogadása után leszállt? Az előbbi esetben oly áron venne földeket az állam, a mennyit azok már nyilván láthatólag nem érnek. Az utóbbi esetben kiszámíthatatlanul megkárosítná a birtokosokat.

S aztán mit kezdene a sok birtokkal az állam?

E részben a társaság czéljait némileg föltünteti a programm többi hat pontja, melyek következőleg szólnak:

«V. Buzdítani a közkereseti földmívelést (co-operativ agriculture) az által, hogy az állam megvásárolván az eladó birtokokat, adja ezeket bérbe illő föltételek alatt oly közkereseti társaságoknak, melyek elég biztosítékát adják önkéntesség knek s elég reményét a sikernek.

«VI. Előmozdítni, hasonló úton, hogy a föld kis bérlőknek adassék ki, oly föltétel alatt, mely a föld helyes művelésérői is gondoskodik s a művelőt is állandó érdek által köti hozzá.

«VII. Hasonló czélra megveendők a korona, nyilvános testületek, kegyes és egyéb alapítványok földjei, mihelyt eladásra kerülnek és semmi esetre sem engedhető meg, hogy ily földek magán-kezekbe jussanak.

«VIII. Minden, jelenleg heverő föld és azok, melyeket bezárni csak parliamenti acta alapján lehet (ilyen nem kevés van Angliában) nemzeti czélokra tartandók fenn, megfelelő kártérítés mellett.

«IX. Míg egyrészt ekként a heverő föld nagy része szabályszerü művelés alá vétetik, kivánatos, hogy a kevésbbé termékeny főldek, kivált népes vidékek közelében, természetes vad szépségben tartassanak fönn, a közönség általános élvezetére, s megőrzésére a nép minden osztályánál az ép falusi ízlésnek és a magasabb rendű örömöknek; egyszersmind azért is, hogy az ily földek végleges használatáról majd a jövő nemzedékek intézkedhessenek.

«X. Fenntartani az állam részére azon hatalmat, hogy birtokba vehessen (fenntartásuk iránti tekintetből) minden természeti tárgyat, vagy művészi készítményt, mely a földhöz van kötve, s történeti, tudományos vagy művészi érdekkel bír, oly darab földdel együtt, a mennyi környezetére szükséges; a tulajdonosok kártérítést kapván az így elvett földekért.»

Ime egy egész eszményi világ, melyet Mill úr és társasága rajzolnak magoknak. Milyen szép élet lenne az. Önkénytes társaságokba állni; földeket bérelni az államtól kedvező föltétel alatt; dolgozni jó kedvvel, egyetértve, kedves társaságban, egy szívvel-lélekkel, közhaszonra; s aztán ha fáraszt a munka, kirándulni a «természetes vad szépségökben» fönntartott ligetekbe s gyönyörködni a természeti ritkaságokban vagy művészi szép tárgyakban, melyeket eddig nem tudtunk irigység nélkül nézni mert a «másé» voltak, de most már a «miénk».

Csakhogy ez nem oly könnyen érhető el. A kivitel mutatná meg, mennyire hiúk e remények. Minden tapasztalat azt tanusítja, hogy a jelenleg virágzó, termékeny, jól művelt földek, ha az állam birtokába kerülnének, mindjárt hanyatlásnak kezdenének indulni,

Az állam, a központi fő hatalom, igen rossz gazda s hogy a megvásárlandó temérdek földet házilag kezelje, azt maga Mill úr sem kivánja. De a földmíves társaságok sem nyújtanak jó sikerre kilátást.

Anglia a földmívelés fölvirágzását egészséges bérleti rendszerének köszönheti. E rendszer természetesen fejlett ki, s nem annyira törvények, mint a társadalmilag elfogadott és tisztelt jó szokások tették az országra és földmívelésre nézve annyira üdvössé. Az a viszony, mely az angol földbirtokos és bérlője között van, biztosítja a földet a kizsarolás ellen. A nagy birtokos családok nem oly bérlőt keresnek, ki nagy bért igér, hanem olyat, kinek becsületes kezelésében teljesen bízhatnak. A nemzedékről nemzedékre szálló hosszú idejű bérlet annyira szokássá vált, hogy ma már nemcsak a tapasztalt előnyök ajánlják azt, de némileg a birtokos család jó hírneve és nemesi becsülete is megkívánja. A ki Angolországban évenként cserélgetné bérlőjét, vagy épen árverés útján adná földjeit bérbe, nagyon furcsa hírre jutna.

E viszony következtében tehát a bérlő épen úgy érdekelve van a földet javítani, mint a tulajdonos. Hol a birtok jelenleg csak reményt ád, de termést nem, hol a föld jó jövőt igér, de csak úgy, ha előbb áldozatot hoznak érte: ily helyeken az angol bérlő kész a befektetést megtenni s tőkéjét koczkáztatni, mert tudja, hogy a földnek jövője is az övé és saját érdeke sarkalja őt a vállalkozásra. A hosszú bérlet épen úgy gazdájává teszi a földnek őt, mintha tulajdonosa volna; megismeri a birtoknak minden tulajdonságát, jól bá-

nik vele és gondját viseli; a föld pedig nagyon megérzi és meghálálja a gondviselést.

Mindazon sok aprólékos javítást, melynek szükségét csak az veszi észre, a ki naponként látja s figyelemmel kiséri a földet, szívesen megteszi a bérlő, mert saját érdeke tanácsolja neki. A nagyobb beruházásokat pedig megteszi a tulajdonos, mert számíthat a jövőre.

Az állam beavatkozása egyszerre roppant változást idézne elé e viszonyban.

Az állam nem válogathat a bérlőkben puszta rokonszenve szerint.

Nem mondhatja: ezt a bérlőt elfogadom, bár kevesebbet fizet, mert több bizalmam van hozzá s jobban tetszik az arcza, mint amazé, a ki talán nagyobb haszonbért ajánl.

A mostani földbirtokos a bérlő megválasztásáért csak lelkiismeretének és saját zsebének felelős. Az államnak lelkiismerete nincs s a felelősséget kénytelen rideg szabályok szerint gyakorolni. Következésképen a földek a legtöbbet igérő bérlőnek adatnának ki, a mi előbb-utóbb a talaj kizsarolására vezetne.

Ha pedig, mintegy a hiányzó lelkiismeret pótlása végett, megkisértenek valami bizottságot vagy központi hatalmat állítani föl, mely a bérlőkben szabadon válogathasson és a kevesebbet ajánló bérlőt tetszése szerint eléje tehesse egy másiknak: ez az intézmény csak visszaéléseknek tárna ajtót, de nem segítene a bajon. Az ily bizottság tagjai akárhogy döntenék el az egyes bérletek kérdését, nem volnának abban annyira érdekelve, mint a mostani birtokos, mert nem a saját

előnyükre vagy hátrányukra itélnének. Semmi esetre sem válogathatnának azonban össze annyi számos bérlőt oly gonddal, a minővel *egy* birtokos *egy* bérlőt magának megválasztani törekedik. Ha a tagok csak egy kevéssé is emberi lények volnának, megnyílnék a pártfogások nyílt vagy titkos tusája s még csak rossz néven sem lehetne tőlök venni, ha saját ismerőseiket és barátaikat pártolják, mert hiszen ezeket jobban ismerik mint mást s lelkiismeretök jobban megnyugodhatik bennök.

Aztán akárhogy választatnék meg a bérlő: vajon művelhetné-e a földet sikeresen? Állhatna-e az állammal olyan folytonos érintkezésben mint eddig a tulajdonossal állhatott? Meghallgattatnának-e kivánatai gyorsan, bizalmasan, barátságosan?

Tekintsünk meg egy birtokot, melynek tulajdonosa sokáig távol van s nem gondol bérlőjével: az elhanyagolás mindjárt szemmel láthatólag észrevehető. Itt egy épületet kellene rakni vagy gyökeresen megigazgatni, ott egy árkot vonni, vagy gátat, hidat, csatornát megújítani, de mind ezekhez a tulajdonos engedélye kell, a ki távol tartózkodik és így a bérlő keze meg van kötve. Az állam mindig ilyen távol-levő tulajdonos volna; az állammal nem lehet bizalmasan beszélgetni s eszmét cserélni.

Maga e viszony elkedvetlenítné a legjobb bérlőt is vagy elaltatná lelkiismeretét. Könnyebb vérű vállalkozók kerülnének a bérletbe, a kik gyorsan igyekeznek kicsikarni a földből annyi hasznot, a mennyit lehet, s aztán menni tovább.

A történelem nem mutat példát ily monopolra, minőt Mill úr javasol, de mutat elég példát arra, mikép teszi tönkre a legjobb földeket egy elfajult adó, mely a föld mivelőit a jövőre számító, gondos kezelés helyett mohó kizsákmányolásra kényszeríti. Ott van Törökország nagy része és a kis-ázsiai görög partok, hol a legdúsabb föld a legszomorúbb elhagyatottságot mutatja. E föld, az ó-kori mívelődés bölcsője, a hatalmas, tevékeny, erős görög nemzet tanyája, alig képes ma már egy elcsenevészett népet eltartani. Görög vállalkozók tódulnak oda, ellepik a földet, igyekeznek pár év vagy legfeljebb évtized alatt meggazdagodni rajta, de senki sem gondol termékenysége fejlesztésére, mert a porta adószedője elvenné tőlök fáradalmaik gyümölcsét és a vállalkozás hasznát. A tőkepénz oda hagyja a földet, mert fél az állam kapzsiságától s az így elhagyott vidék elpusztul és elterméketlenedik. Az állami monopolt a magánemberek érdekével ily módon összeegyeztetni nem lehet s ha az egyes polgár az állam kényére oda van dobva, el fogja hagyni az ily békóba szorított iparágat; csak a proletárok vagy a napról-napra tengő szegények alkalmazkodnak a hálátlan foglalkozáshoz, épen úgy, mint az oriensen.

S ekkor alig maradna egyéb hátra, mint hogy az állam maga kezelje a birtokokat házilag. A hol most a magán szorgalom fejti ki lankadatlan munkásságát, ott majd állami tisztek ásitoznának s töltenék az időt formalitások járma alatt. Államhivatalnokká lenne minden gazda, állami szolga minden béres s az államnak dolgoznék minden földmivelő napszámos.

Nem lejtő-e ez a socialismus feneke felé? Meg lehetne-e itt állani, hogy gyorsan és feltarthatatlanúl a phalansterekbe ne jussunk? Hol van itt a választó fal? Ha az államnak joga van saját maga részére lefoglalni a természet adományait, s azon hasznot, melyre valakinek munka nélkül lehet kilátása: miért e jog érvényesítését csak a földbirtoknál és csak ennek jövőbeli értékesedésénél követelni? Épen úgy meg lehet adóztatni egyéb hasznot, melyet a természet erői által nyerhet az ember: a gőzt, a vizet, a szelet, a légnyomást, melyeket gépeinél igénybe vesz, vagy végre talán saját egyéni tehetségeit is, melyeket szintén a természettől nyert. Ha a magán tulajdont az egyén érdeme szerint akarjuk birálni és mérni, s ha számot kérünk tőle, az állam javára, mind arról, a mit helyette a természet csinál, igen hamar a communismus végsőségébe jutunk, mert maga a tevékenység is, mely egyik embernél nagyobb, másiknál kisebb, a természet egyenlőtlenűl elosztott adományaiból származik; mindenkit egy elvont eszményi ember kaptájára kellene vonni s egy bölcsészi, elméleti egyenlőség igájának vetni alá.

Sokan, sokszor megirták, minő életre vezetne az ily kényszerített egyenlőség, mely mesterségesen oly térre állítaná az emberek legnagyobb részét, a hová nem termettek; általános szabadság helyett általános rabságot szülne s egyenlő gépies munkára szorítna mindenkit, melyhez kedve nincs, melynek sikerében öröme nem telik, mely dicsvágyát nem ébreszti, fáradalmát nem jutalmazza, de, akár jól, akár rosszúl végezve, biztosítja mindennapi kenyerét.

Azonban Mill úr és társasága — talán csakugyan tovább tekintvén a programm határánál és már félig a communismusban képzelvén társadalmunkat — nem akarnak elfeledkezni a nemes mulatságról sem.

Panem et circenses — egy kissé ábrándos kiadásban. Közkerteket tartani fenn «természetes vad szépségökben» s lefoglalni közhasználatra minden természetileg szép, vagy művészileg alkotott ritkaságot, mely a népet gyönyörködteti — ez a társaság egyik törekvése.

Csudálatos tévedés, épen Angolországban, hol annyi szép magán kert áll nyitva ingyen a közönségnek s hol a magán emberek gyűjtési szenvedélye oly sok műkincset halmazott össze a közönség gyönyörűségére! Ki szerzé a brit muzeum legritkább darabjait? Nem azon utazók-e, a kik akár üzleti dologban, akár mulatságból vagy unalomból bejárva a földtekét, összehalmoztak minden ritkaságot, a mi bárhol megszerezhető volt. Hány oly magán gyűjtemény áll Londonban nyitva, melyet egy-egy szenvedélyes búvár egész életén át gyűjtött s halála után a városnak vagy a közönségnek hagyott, nem ritkán egy pénzalappal együtt, mely a gyűjtemény fenntartására s az őrök fizetésére szükséges jövedelmet biztosítja.

Ily gyűjteményeket az állam fogadott közegek által nem birna szerezni soha. Összezsarolhatja azt, a mit most készen talál, de ezzel véget szakít minden gyűjtési kedvnek. Elfoglalhatja a szép parkokat, de többé nem jár a világ Anglia rózsaligeteinek és szőnyegkertészetének csudájára. A művészet csak szabadban virulhat s lánczokat nem tűr.

Se a földmívelő szorgalmát, se a gyűjtő szenvedélyét, se a művész íhletét, se a kertjéért lelkesülő birtokos ízlését a kimért rendszabály nem pótolná soha. Szabad verseny vagy egyéni dicsvágy teremtett e földön minden szép és nagy emberi művet. Vessünk békót a versenyző lábaira, zárjuk el a dicsvágy útját: ha ez sikerül, talán egyenlő nyomor lehet belőle, de akkor felejtsük el a művészetet és a dicsőséget.

TÖRÖKFÖLDI VÁZLATOK.

(1875.)

«Hiszen ez nem hanyatló világ; itt nem ütött még tanyát a pusztulás; nem mutatkoznak a betegség jelei.» Ez volt az első benyomás, a mit nyertem, mikor a mult ősz egy ragyogó délutánján a Fekete-tenger felől behajózva a Bosporusba, horgonyt vetettünk az Aranyszarv torka előtt.

Elmult dicsőség romjainak, letünt nagyság elszomorító emlékeinek nem látni ott nyomát. A mi Velenczében úgy lenyomja a lelket, a mi Rómában oly melancholiával lepi meg a látogatót, mikor első körútját teszi az ó városban, a mit Granadában, Egyiptomban, Persepolis vidékén, vagy az indiai pagodák maradványai között kell éreznie az utazónak: a letünt nagyság méla, csendes, elhagyott enyészete e vidékre nem terítette ki halotti leplét.

Sokszor hallottam hasonlítgatni a Bosporust a velenczei nagy csatornával, s annyival inkább meglepett a teljes ellentét, a mit találtam. A *Canale grande* egészen a mult emléke; nagyszerű palotáihoz az újkor nem épített, mondhatni semmit; az utolsó két-három emberöltő alig hagyta rajtok létezésének nyomát, leg-

fölebb rombolni segített az időnek, mely a szú lassú kitartó munkájával őrli össze az ősök nagy emlékeit. Ha a mult század végén valami varázsló egyszerre álomba bűvölte volna Velencze minden lakóját s azóta nem lépett volna oda emberi láb, alig volna a város másforma, mint jelenleg. Legfölebb tisztábbak lennének gazdátlan palotái. De a régi főuri családok lakatlan termeiben, az ezer fiókú szekrények, a csodás óraművek, a patriciusok és matrónák tiziáni arczképei között épen úgy szunyókálna, mint jelenleg, a vén teremőr, a kit talán igazán egy mult századi varázsló felejtett ott, hogy a közönbös látogatóknak híreket mondjon a régen mult szebb időkről. Maga is ócska bútordarab az ócska bútorok között. Elhagyott paloták, lekopott ékítmények, düledező oszlopok, beomlott tető, hulló vakolat, elszegényült lakók. Minden a multnak foszlott maradványa.

Ne hasonlítsd ehhez a Bosporust! A mi legelőször szemébe tünik az érkezőnek, az Velenczében enyészet, romlás; Konstantinápolyban újra születés, gazdagodás. Velencze már a multé; Konstantinápoly a jelen kor beczézett kedvencze. Az már csak árnyéka egykori fényének; ez szebb mint bármikor lehetett. A legszeszélyesebb pazarlás rakja folyvást reá tündöklő ékességét.

S ez ékességek, onnan az Aranyszarv torkolatából nézve, első tekintetre elkápráztatják a jövevényt, a ki jötte előtt annyit hallott beszélni a «beteg emberről», hogy inkább pusztulást, hanyatlást és az egykori nagy idők elhagyott emlékeit vélte találni fővárosa körül, mint a modern fényűzést és gazdagságot.

Pedig a hatalmas szultánok régi korszakának, a világhóditók erős kezeinek kevesebb látható nyoma van a Bosporuson, mint a mennyi pazar építkezés a mai kor fényűzését hirdeti. Csupán néhány óriás mecset, néhány mausoleum és utczai kút tartja fönn a Szulejmánok és Ahmedek emlékét. Az ő miniaretjeik fönn a város halmain most is oly szembeszökőleg nyujtják ugyan ég felé hegyes csúcsaikat, mint hajdan, a török hatalom tetőpontjának idejében. De a figyelmet hamar elvonja róluk azon fényes paloták sora, melyeket alant a víz partjain két évtized óta építtetett a mostani szultánok szeszélye. A Dolma-bagcse, Csiragán, Gökszu, Beikosz paloták mind élő emberek szeme láttára épültek s pompára, föltünésre alig versenyezhet velük a mult nagy korszak építményeinek maradványa.

Mint ha most élné legbüszkébb korszakát a török birodalom. Mint ha most érte volna el hatalma legmagasabb fokát, mikor dicsőségérzetökben a kevély uralkodók pazaron szórják kincseiket, hogy széppé tegyék magok körül a várost és maradandó emléket hagyjanak saját nagyságokról az utókornak. Mint ha most ébredne új életre a nemzet és most hatná át a művészet iránti lelkesedés.

Ez újdon épült drága márványpaloták stilje a mórok pazar építészetét látszik követni. A csiragáni termekben, hol jelenleg a szultán tartja udvarát, a patkó alakú boltívek, a karcsú vékony oszlopok, az arabeszkkel borított falak, a fonásos díszítésű kapitelek, a csepegő-kő alakú függvények, az ablakok s az ajtók sza-

bása mind a mór stil uralkodására mutatnak. Csaknem azt hihetnők, hogy egy török renaissance korszak küszöbén állunk, mely a mohamedán elődök gyönyörű építészetét, az Alhambra művészeinek remek eszméit új életre fogja ébreszteni s még pazarabbá, szeszélyesebbé, csodálatosabbá tenni itt a Bosporus partjain, mint a minő egykor Granadában volt.

A Dolma-bagcsei palotában a mór stil karcsú könnyedsége egyesül a nyugoti renaissance szabályos beosztásával, egyöntetűségével. Nagy kiterjedése, hatalmas hosszú homlokzata, arányos mértékű beosztása daczára, a vízről oly finomnak, könnyűnek, filigrán műnek tetszik, mintha czukrász remekelte volna. Ajtói, kapui, párkányai jobban meg vannak rakva czifrázattal, vázákkal, kanyargó ékítésekkel s az arabeszkek szem-csaló fonadékaival, mint a barock stil legvirítóbb épületei valaha megrakva voltak, és mégis itt, a sok faragványú török házak közepett, nem látszanak túlterheltnek, nem sértik az ízlést. Még pazarabb ez ékítmények összehalmozásában a gökszui kis nyaraló, mely megkisebbítve valóban díszére válnék egy czukrász kirakatának; míg, nem messze tőle, a beikoszi nyári palota fehér és vörös márványfalai, oszlopai, erkélyei tiszta nyugoti ízlés szerint vannak tervezve, s ha átvarázsolnák Florencz vidékére, ott a többi kastélyok közt csak drágasága és szépsége által, nem különössége miatt tűnnék föl.

E szultáni palotáknak megfelelő környezetet adnak mind az európai, mind az ázsiai parton a török és keresztyén urak palotái, az európai követek, bankárok,

kereskedők nyaralói, az óriási kormányépületek, kaszárnyák, többnyire újdonat-új, tisztán és jó karban tartott épületek. Még a legnyomorúltabb zsidó városrész is, össze-vissza épült házikóival, utczai labyrinthjával, a hegyoldalon egymás háta mögül kikandikáló erkélyeivel, faragványaival, onnan a hajóról nézve, inkább valami szeszélyes játéktárnak tetszik, mint emberi lakhelynek, melyben inség és nyomor fészkelte be magát. Még a halottak tanyáiból is a zöldelő czipressz-ligetek oly nyájásan tekintenek alá a Bosporuson úszó hajóra, mint ha ők is azt hirdetnék, hogy itt minden él, minden virúl s még a holtaknak is könynyebb a föld és kedvesebb a nyugalom, mint másutt.

Mi emlékeztetné itt az érkező utast a hanyatlásra?

Körülötte a vizet a legpezsgőbb forgalom lepi el. Ezernyi kaik, bárka, vitorlás hajó, yacht, gőzös nyüzsög ide-oda a tengeren. A londoni hid alatt sincs élénkebb forgalom. A világ minden hajós népének lobogóit láthatod egy álló helyről s közöttük ott horgonyoz a szultán ő fölségének számos pánczélos hajója, mind a legújabb találmányok szerint épitve és a legtökéletesebb fegyverekkel fölszerelve, hogy hirdessék az ozman admiralitas tengeri nagyhatalmát. A top-hanai tüzérkaszárnya udvarán pompás ágyúkat látsz fölállítva, s ha kérdezősködöl, megtudod, hogy szultán ő fölségének több Krupp-féle ágyúja van, mint bármelyik európai nagyhatalomnak. Az ágyúk körül gyönyörű erőteljes katonák töltik az időt, a kiknél szebb legénységet nem egyhamar láthatni bármely hadseregben. Az Aranyszarv egyik öbléből siketítő kalapácsolás

hangzik elé; ott van ő fölsége hajó-gyára, melyben a pánczélos fregatták készülnek. A régi szerail falai alatt vígan fütyölve robog el a vasút, sőt betört annak kertjébe is és a hol egykor a nagy hóditók kedvencz hölgyei a világtól elrejtve mulattak, most az a szentély is meg van nyitva, hogy a modern közlekedésnek helyet adjon s a vasutakat a tengeri kikötő szomszédjába ereszsze.

Mindenütt élet, erő, elevenség, gazdagság.

Ki gondolná a megérkezés első benyomása alatt, hogy mindez jobbára mégis káprázat, sőt talán egy részben szándékos szemfényvesztés, elfödni a szegénységet és hanyatlást.

Azokban a hajógyárakban csak külföldi munkás és külföldi gépész foglalkozik; a belföldi ipar fejlődésére nem lehet abból következtetést vonni.

Azokon a pánczélos hajókon a legénység többnyire tanulatlan, s némelyik fregattot talán ki se mernék ereszteni a nyílt tengerre.

Azt a vasutat idegen tőkével, idegen mérnökök és munkások épitették, idegen személyzet kezeli, idegen kereskedelmi érdekeket szolgál, és utasai is többnyire idegenek.

Azoknak a szép katonáknak tisztjeik olvasni is alig tudnak, s míg a közlegény bátran mérkőzhetnék a világ bármely katonájával: a tisztek közt minél magasabb rangú valaki, annál kevésbbé tölti be azt a helyet, a melyet elfoglal. De zsoldját meg annál kevesebb pontossággal kapja, minél közelebb áll a közlegénységhez.

Azok a csinos, díszes villák, a keresztyén kereskedők, bankárok, követek nyaralói, többnyire fából vannak építve, csak a most élő tulajdonos számára; mert ki volna olyan merész, hogy itt a jövő időkre is számítni merjen s az utódokra is gondoljon, midőn építkezik. Ideiglenes hajlékok azok; lakóiknak nem itt a hazájok; nem köti ehhez a földhöz semmi mélyen gyökerező érzet, semmi honszerelem.

És a szultán palotáinak pompája: talán végső sugara a hajdani nagy hatalomnak. A nap is erősebb fényt áraszt a csúcsokra, midőn lehanyatlik, mint midőn delelő pontján áll. Az uralkodó fényűzése nem alattvalóinak gazdagságából, hanem a kényúr zsarolásából nyeri itt táplálékát!

Az a szép építészet nem a nemzet művelődésével együtt fejlődött ki s nem mutat a nép ízlésének finomodására. Hiszen más népnél sem azon korszakban szokott a műérzék kifejleni, míg hódító ifjú éveit éli. A művészet mindenütt a vénülés első jele, a hanyatlás virága. De Törökországban elkésett másodvirágzás ez, a mit már bimbó-korában is fonnyadástól kell féltenünk, ha körülötte végig tekintünk a kopár mezőn, melyet az őszi szél letarolt.

Ilyen kopár, letarolt mezőt, ilyen reménytelen viszonyokat talál az utas, mihelyt partra lépve hajójáról, a városban, a vidéken, a viszonyokon körültekint.

Belátja, hogy a «beteg ember» csakugyan beteg, és az a pirosság, a mit arczán észrevett, nem az egészségnek, hanem rendetlen láznak és sorvadásnak a jele.

Tapasztalataiból, melyeket tesz, informátióiból, me-

lyeket az ott lakó keresztyénektől nyer, elszomorító képet fog rajzolni magának a birodalomról.

A föld míveletlen; az erdők kipusztítva s helyökön mérföldekre terjedő járhatatlan tüskés, gazos bokrok; a legelők leélve, kiaszva; a források, patakok elapadóban; a bányák, a földalatti kincsek többnyire elhagyottan; a nép kizsarolva adó és uzsora által; a kikötők, utak teljesen elhanyagolva; a kereskedelem szatócssággá sülyed; társadalmi élet nincs, mert a törökök közt alig is volt valaha; a nyilvános életben zsarolás, hűtlenség, vesztegetés; a családi élet helyén a haremi elpuhultság; az állami közigazgatás helyén egy félig szervezett bureaucratia; a régi erős hadi szervezet helyén hiányosan rendezett állandó katonaság!

A hol egykor kelet és nyugat iparának s kereskedelmének kincsei voltak összehalmozva, most nyugatról csak a szemét, keletről csak az ócska maradék jut. Szemvakító kincsekben nem igen gyönyörködik ott többé a látogató szeme.

Pedig maga a vásár és annak képe, első látványra, most sem kevésbbé érdekes, mint hajdan lehetett. Megállni az Aranyszaru hídján s vizsgálni az áthaladó tarka sokaságot, most is olyan látvány, a minő nincs másutt a világon. Igazi jelmezbál; de tarkább, többféle, változatosabb talán a római karnevál alakjainál is. Európa és Ázsia minden öltözete össze-vissza. Epaulettes franczia egyenruha s hosszú török kaftán; cserkesz-zeke és a görög férfiak fehér ballett-szoknyája; turkomán szűr és angol pellissier; a lengyel

zsidó fekete kabátja és a sztambuli zsidó bokáig érő fehér inge; az utolsó párisi divatba öltözött uracs és a Középázsiából érkező rongyos dervis; a török nők szines gubói és a frank nők cul-de-Parisa — ki győzné elsorolni csak tized részét is? A magas sarkú bécsi czipőbe szorított kicsiny láb mellett a libatalpú török asszony otromba papucsa nehézkesen lapul rá a deszkára; a japániás fa-talp kevélyen kopog végig a hidon s a fölkunkorodott orrú török papucs, az edinburgi water-proof csizma, a repedt sarkú török hordár mezítelen lába, a bolgárnak sárga harisnyás ikrái, a görögnek bojtos-orrú sarúja, az albániai bocskor és a párisi fénymázas topán barátságosan haladnak egymás nyomdokain. Mily változatosság, ha a híd mellett állomásozó gőzhajóról végig tekintesz az áthaladó tömeg fejein: turbán, fez, kerek kalap, czilinder, fekete persa süveg, nagy karimájú matróz kalap, muszka gránatéros kucsma, a keringő szerzetes hosszú csákója, melyet legjobban lehetne a spárga-borító cseréphez hasonlítani, a turkománok kikészítetlen prémű süvege, az olasz missionarius nagy szélű kalapja bukdácsolnak föl és el szemed előtt.

Egyszerre szétválik a bonyolult sokaság és utat nyit valami ismeretlen hatalomnak. Ki lehet az: a szultán-e vagy a nagyvezér? Nem, hanem egy őrült, a ki tökéletesen meztelenül halad át a nép között. Rögeszméje az, hogy semmi legkisebb ruhafélét sem tűr magán; még fejét is leberetváltatja s így jár már hónapok óta föl s alá a városban, a nélkül, hogy a hatóság e szeszélybe beleszólana. Mert a korán szerint az őrült

félig szent. Utána egy arab bölcs okoz némi föltünést, a kinek hatalma van ráolvasás által meggyógyítani a beteget. Egy-egy hivő megállítja őt, oda tartja köszvényes lábát, megmeredt nyakát vagy nyilalós derekát; a bölcs reá illeszti három ujját a fájós részre, elmotyog néhány verset a koránból, aztán zsebre dugja a kapott rézgarast és ő is, patiense is haladnak tovább a saját útjokon. Hamar találkozhatnék valami görög pópával, a ki hasonló erejű, bár keresztyén kiadású imádsággal siet egy haldokló hívéhez.

Élénk, tarka világvásár ez most is. De a vásári sokaság inkább ácsorgókból, mint vevőkből és eladókból telik ki. Árnyéka is alig van többé a sztambuli régi kereskedésnek, mely a bazárok sok ágazatú boltívei alatt és a hánok boltozatos szobáiban egykor a szorgalmas keleti kézműipar remek czikkeit, fegyverek, szőnyegek, selyem, himzés, ékszerek, edények, gyöngyházas bútorok, illatszer, gyöngy, korall, drágakő, fűszer gazdag tárát nyitotta meg a nyugati kereskedelemnek. Mily bölcs intézmény volt régi időkben az a bazár és az a hán. A kereskedő, ha bizonytalan útjain szerencsésen kikerülve a kifosztatást, Sztambulba érkezett, ott egyszerre biztos menhelyet talált a hánok jól épült szobáiban, a hol személyére és árúczikkeire nézve egyaránt bizton érezte magát tűzvésztől, rablástól és minden veszélytől.

Jól tudták e nagy szálló-tanyák épitői, hogy a biztosság érzete a leghatalmasabb vonzó erő a kereskedőkre nézve. Az segített nagygyá tenni a középkorban, mikor a kalmár minden lépését tengeren a kalóz-hajók,

szárazon a rabló-lovagok fenyegették, az oly kikötő-helyeket, mint Velencze, Hamburg, Bréma, Antwerpen, Amsterdam, a melyek a száraz felől mocsárok által, a nyilt tenger felől sekélyes lagunák által voltak védve minden erőszaktól, minden kalandor vakmerőségétől. Az óvatos kereskedő örömmel vonult és hordta kincseit biztos réveikbe; de épen oly szivesen időzött Sztambulban is, a hol a hánokban aggodalom nélkül rakhatta ki drágaságait.

A tömör falak, a vaskos épületek rendületlenűl állanak ma is, de hitvány zsibvásár ütött bennök tanyát. A nagy hírű bazárokban alig látni egyebet, mint az európai gyári készítmények alját, szemetjét. Hitvány lyoni selyem, cseh üveg, olasz csecse-becse, bécsi czipő-raktár, angol karton-szövetek, morvaországi keshedt posztó virítanak a látogatóra mindenfelől. Ezeket vásárolja most a nép s még a fölpödrött orrú papucs is Bécsből, még a specialis török-divatú fez is többnyire Prágából kerül oda. Sokáig kell keresned a bazárok mellékutczáiban, míg megtalálod azon boltokat, a hol a keleti kereskedelem híres czikkei: persa és smyrnai szőnyegek, thibeti shawlok, török fegyverek és ékszerek kaphatók. De ezeknek is egy részök régiség. Többnyire régiségárúsoknál kaphatók, a kik összeszedték az egykor gazdag vidéki családok elszegényült ivadékaitól s behozták a bazárba, hogy eladják, valószínűleg valami franczia vagy angol régiséggyűjtőnek, a ki még ismeri azok becsét. A törököknél a damaszkaczél helyét többnyire az angol vas foglalta el, a persa szőnyegeket azok a gyári szövetek pótolják, melyek

Haas és fiai bécsi s pesti raktáraiban már végeladás útján sem kelnek el. A thibeti kereskedés más irányt vett; a keleti karavánok más úton juttatják drága szállítmányaikat Európába.

A török és persa kereskedőket mind jobban kiszorítja Sztambulból a görög, az olasz, a franczia, s legutóbbi időkben az angol. Ezek nemcsak olcsóbban adhatják gyári rongyaikat, mint a belföldi kereskedő, hanem — bár ez állítás képtelenségnek látszik — talán biztosabban is érzik magokat azoknál. Mert a keresztyén kereskedőt védi a saját követsége; de a mohamedán csaknem védelem nélkül van kitéve a török birák, hivatalnokok, adószedők zsarolásainak. E telhetetlen és kapzsi bureaucrata sereg uralma alatt mostohább gyermekei lettek saját hazájoknak, mint a külföldiek.

Kiszorúl régi helyéről a török iparos, a török földmíves, a birtokos és az egész nemzetnek azon része, mely más államokban a középosztályt alkotja. A nemzetek mostani fejlődésénél, a mai állam-szervezet viszonyai közt a középosztály teszi az országok erejét; de ez az osztály Törökországban teljesen hiányzani látszik. Tekints körül egy-egy vidéki városban: óra számra nem fogsz látni a keresztyéneken kívül egy tisztességesen öltözött embert; csak katonát és rongyos népet.

Mi okozta ezt a rettenetes pusztulást?

Ha Konstantinápolyban, az ott lakó keresztyénektől kérdezzük, ezek többnyire egyszerű magyarázatokkal elégítenek ki.

«A török nép tétlensége», mondja az egyik. De ez nem igaz. Minden elfogulatlan utazó elismeri, hogy a vidéki török nép szorgalmasabb, megbízhatóbb, becsületesebb, hívebb, akár Bulgáriában, akár Kis-Ázsiában, mint a mellette lakó keresztyén népfajok. A jó munkásnak sok jeles tulajdonsága megvan benne. Fárasztó nehéz dologban, bányák, hámorok vagy vasgyárak kalapácsai körül nem bírna ugyan egy sorban dolgozni az angol vagy franczia munkással, de földmívelésre, házi iparra, apróbb kézi munkákra ügyes, figyelmes, kitartó és találékony. A mellett igénye igen kevés; egész napi szükséglete kitelik egy pár garasból; a józanság pedig oly általános köztük, hogy azt a legelfogultabb ellenségök sem meri tagadni. Tisztaságszerető, rendes, békés, vallásos az egész faj.

Sokan azonban épen e vallásban keresik a birodalom minden bajának kútfejét. Szerintök minden hátramaradást és visszaélést megfejt ez az egy szó: mahomedánság. Ez szülője minden rossznak; ez nem engedi a civilisatio áldásait meghonosodni; ez nem engedi lerázni a fanatizmust, barbárságot, tudatlanságot; e miatt van az örök gyűlölség és türelmetlenség a nagy birodalom különböző népei közt egymás ellen; ezzel jár együtt a rabszolgaság és soknejűség, melyek lehetetlenné teszik a társadalmi viszonyok megjavulását. A birodalom csak úgy maradhat fönn, összeomlása csak úgy kerülhető el, ha megintve valami isteni csuda által, a török nép lerázza a Korán uralmát és elhagyja fanatikus hitét — mondják ők.

De e hamaros itélettel szemben szépen jegyzi meg

egy angol missionarius,* a ki sok évig tartózkodott Kis-Ázsiában, hogy a török birodalom mégis csak addig maradhat meg egységes államnak, és csak addig remélheti a fölbomlás elkerülését, míg az izlám hitet el nem hagyja. «Láthatunk néha régi romokat, melyek már semmi építészeti kötelék által nincsenek támogatva s minden perczben alaktalan kőhalmazzá omolnának, de, a nehézkedés és az erőműtan minden törvényeivel daczolva, összetartja őket néhány folyondár ölelő indája és gyökere. Így tartja fenn ezt az államot a mohamedán faj hite. Kalifájok nincs többé, mert II. Mahmud óta a megfrankosodott szultánok az igaz hívők előtt e szent czímhez igényöket jórészt elvesztették; hierarchiájok nincs, az izlám azt soha sem is ösmerte; régi híres hittani iskoláiknak vége; papjaik, tanítóik alig érdemlik többé ezt a nevet; s mégis ők oly erősen ragaszkodnak hitökhöz, mint Mohammed első követői és nem mutatnak több hajlamot elhagyni azt most borús napjaiban, mint nem hagyták el legderültebb, verőfényes korszakában. Nemzeti intézményeik elvesztek; padisájok idegen lett nekik s kormánya csupán a bureaucrata zsarolást érezteti velök; vagyonukat fölemészti az adó, hajlékukat elveszi az uzsora, gyermekeiket az állandó katonaság, éltöket gyakran az igazságtalan birói itélet: mégis az a hit,

* *Travels in little known parts of Asia Minor.* By Henry J. Van Lennep D. D. thirty years missionary in Turkey. London, 1870.

The Quarterly Review; 1874. october.

az az emlék, az ozmán hagyomány egygyé fűzi őket: az Izlám elszigetelt ormán még együtt áll a hívők gyülekezete, nézve és nézve gyengén elhaló fényét a régi dicsőségnek, mely örökre leszállt nyugat láthatára alatt; s ebben a nézésben egyesülve vannak.»

Nincs semmi erő, mely a roppant birodalom széthulló tartományait többé összetartaná, ha ez a gyenge folyondár végkép elszakad. Se hatalom, se nemzetiség, se vallás, se geographiai helyzet, se nemzetgazdasági érdek, se erkölcsi erő, se a lakosságban az összetartozás érzete, a consistentia szükségességének tudata nem pótolhatná többé ezt a szálat, mely most még összefűzi a szerte bomladozó részeket.

És ennek meggyöngítése magok a török államférfiak bűnéül is róható föl. Az a reform, melyet II. Mahmud szultán megindított s azóta utódai úgy a hogy tovább folytatni iparkodtak, széttépte vagy legalább meglazította a birodalom régi intézményeit, de helyökre jobbat állítani nem bírt. Az ujítás nem illett a régi viszonyokhoz; az új intézmények ellenkeztek a nemzet szellemével s ennélfogva a reformokból többnyire csak visszásságok, sérelem és romlás eredtek.

Az előbb nevezett angol író érdekesen fejti ki e fonák ujítás hiányait, s e részben neki engedem a szót.

«Közhiedelem, úgymond, — és ezt a közhiedelmet a konstantinápolyi sajtó, az érdekeltek sugalmazására, szorgalmasan igyekezett terjeszteni, — hogy Törökországban ama reform előtt korlátlan despotismus volt, melyben az absolut uralkodó szultán akarata és alárendelt pasáinak kapzsisága tette a törvényt; mely-

ben a lakosság, kivált a keresztyének, napról-napra új követeléseknek és kegyetlenségeknek voltak kitéve; melyben erőszak és igazságtalanság napirenden volt, és senki se érezhette vállain a fejét biztosan; de a despotismusból, hála II. Mahmud fölvilágosodott szellemének és reformeri buzgalmának, átalakult egy, legalább aránylag szabadabb, rendezett, törvények által szabályozott és haladni kezdő állammá.

«Nos, mind ez állításnak épen ellenkezője a valóság. Félig független államok szövetségéből, melyeknek egyenként megvoltak a saját szokásaik, kiváltságuk, intézményeik, sőt hozzá erejök is, mely ezeket védje s biztosítsa, és egy kezdetleges, de jól szolgáló népképviseletből, Törökország az utolsó ötven év lefolyása alatt átváltozott korlátlan, absolut, központosított despotismussá, mely alatt minden előbbi kiváltság, intézmény-szokás, képviselet — egyszóval a nép szabadságának és a helyi önkormányzatnak minden nyoma — elmerült és elveszett a centralizált szürke egyformaságban.

«Mikor 1808-ban II. Mahmud trónra lépett, Törökország nem állt despota kormány alatt; a mennyire decentralizálva volt, tulajdonképen még monarchiának is alig lehetett volna nevezni. Még Konstantinápoly falai közt is, a hol a császári palota kapujával szemközt álltak a rettegett janicsárok tanyái, sőt saját tulajdon palotájában is, a hol a szerail megvásárolt emberei hagyományos jogot igényeltek s gyakoroltak arra, hogy elégedetlenséget és zendüléseket szervezzenek, a szultán messze volt az absolut hatalomtól.

A fővároson kívül pedig, mind ő, mind pasái, a kik az ő tekintélyét képviselték, nem kevesebb, mint négy erős féktől voltak korlátozva, melyek közül háromnak fönnállása törvényesnek volt elismerve, a negyedik pedig, nem gyengébb amazoknál, az akkori idők körülményein alapult.

«Legerősebb volt mind a négy között a janicsárok hatalma. Ismeretes dolog, hogy e kezdetben tisztán katonai intézmény a tizenhetedik és tizennyolczadik századokban, folytonos módosulványok következtében, bizonyos elfajzott népgyűléssé vált, a melynek azonban, bár eljárásában zavargós, követeléseiben mohó és erőszakos, mégis megvolt az az érdeme, hogy ellene bírt szegülni az uralkodó hatalom törvénytelen gyakorlatának, a hivatalok árúba bocsátásának, a pénz elértéktelenitésének s minden olyan rendelkezésnek, melyek által később az ozmán udvar a romlás széléig juttatta a birodalmat.

«Akár támogatni, akár ledönteni a trónt, magoknál a janicsároknál is alig voltak kevésbbé hatalmasak az «ulemák» vagyis «tudósok», a törvénytudók, a korán s az erre alapított törvények magyarázóinak testülete; helyzetökre nézve némileg hasonlók a régi zsidó nép későbbi korbeli törvénytudóihoz. Ezek, a «seik-izlammal» és a két nagy katonai főbiróval («kadi-aszkar»; egyikök Ruméliában, másikok Anatoliában) egy fölebbezési széket alkottak, melyhez gyakran folyamodtak a janicsárok, az uralkodó önkényei ellen intézett ellenszegüléseik erkölcsi és törvényes szentesítése végett. Az ulemák ilyen döntvényeit a katonaság fegyvere és

a nép szava támogatván, mellőzni büntetlenűl nem lehetett; és maig is el kell ismerni, hogy e döntvények rendesen az igazság és jog pártján állottak.

«Mind a janicsárok, mind az ulemák, bár hatalmasok a tartományokban is, mégis leginkább a fővárosban szerepeltek. De annak falain kívül, s kivált a távolabb eső kerületekben még két elismert és mondhatni csaknem alkotmányos gátja volt a központi hatalom rendelkezéseinek. Egyiket a «déré-bégek» gyakorolták, a «völgy urai», kiket eredetileg azért neveztek így, mert erősségeikkel egy-egy hegytorokban vagy országút fölött állást foglalva, vámot szedtek az arra járóktól. Ez az úri jog sok helyt ősi családok birtokában volt, a melyek már az ottoman dynastia fölállítása előtt is uralkodtak a kerületben és a dynastiától, szolgálataik viszonzásául, kapták ősi kiváltságaik megerősítését; másutt újabb emberek gyakorolták azt, a török szultánok adományozása alapján. Fegyveres jobbágyok és hűbérek által támogatva, megtartották régi jogaikat egészen a jelen század kezdetéig, s nem jelentéktelen socialis önállóságot gyakorolván, természetes ellenzéket alkottak a gyakran megújuló túlkapások ellen, melyekkel a főváros a tartományokat, saját kizáró hasznára, kizsákmányolni próbálta. Olyféle állást foglaltak el, mint egykor az európai hűbéraristokraták.

«Megközelíték a déré-bégek hatáskörét, tartományi hatalmukra nézve, a «timárlik» vagyis katonai dandárnokok; ezek száma már Nagy Szuleiman uralkodása idején 53,352-re ment s később még tekintélyesebb lett. Eredetileg csak élethosszig tartó államhivatalukat,

lassanként, a legtöbb vidéken, családi öröklő tulajdonjoggá alakították át; míg végre befolyásos vidéki nemesség lett belőlök; conservativ, mint az ilyen osztály mindig; és hajlandó a szultáni újításoknak épen úgy ellenszegülni, mint bármi egyéb újításnak. Együtt véve a déré-bégek és timárlik képviselték a vidéket, a mint a janicsárok képviselték a birodalomnak városi elemeit; s az ő jobbágyaikból és alattvalóikból szedték egykor azon hatalmas seregeket, a melyek annyiszor rettegésbe ejtették Európát.

«Urak, nemesség, közrend és törvény, mindegyik a maga módján, mégis részesítve volt a birodalom képviseletében, és hagyományos jogait, ha kellett, még erővel is védhette. Egyenként véve, a janicsárokon kívül egyikök sem lehetett ugyan félelmes ellenfél egy erélyes uralkodóval szemben; de egyesülten ellenállhatatlanok voltak. S mögöttük állott még egy negyedik hatalom; alaktalan, szervezetlen, de azért egy valamire való szultán által sem kicsinyelhető: a fegyveres nép. Abban az időben minden felnőtt férfinak megvolt a fegyvere s tudott vele bánni. A távol keletről az adóval túlterhelt tartományokból, gyakran veszélyes és hatalmas fölkelések figyelmeztették Konstantinápoly szultánját, hogy alattvalóinak engedelmessége bármennyire terjed is, nem határtalan. Az ilyen tartományban egy-egy pasa elég zsarnok lehetett, s gyakran volt is, saját közeli környezete s alárendeltjei fölött; de az egész nemzet, helyi és önkormányzati jogaiban s a számos katonai, törvényes, aristokrata, területi biztosítékok, és ha kellett, az egyéni védőfegyver birtokában keveset

félt akár magától Köprili Mehemettől vagy IV. Muradtól is.

«E biztosítékok most csaknem teljesen el vannak söpörve. A janicsárok kiírtása 1826-ban, a legrémesebb és legáltalánosabban ismert ténye az újabb török történelemnek; az teljes volt. A déré-bégek, nem működhetvén egyértelműleg, elszigetelten áldozatúl estek; néhány, a ki ellenállani próbált, leveretett s fejét vesztette; mások, hogy személyöket biztosítsák, megalkudtak s föláldozták földjöket és rangjokat; az osztály 1830 és 1840 közt megszűnt létezni. Hasonlóan söpörtettek el a timárlik: Mahmud egyetlen tollvonással visszavett tőlök minden jogot, hűbért, földet, a mit elődei adtak; még pedig többnyire kárpótlás nélkül. Végre minden magánembernek szigorúan eltiltották a fegyverhordást, s bár e tilalmat áthágták sokan, áthágják még most is a távolabb eső kerületekben, lassanként mégis érvénybe lép az s lefegyverzi a népet, a mint mondják, a trón előnyére. Csupán az ulemák maradtak meg; de katonai segítség és fegyverek pengése nélkül a törvény és igazság gyenge szavát ritkán hallja meg az autocrata fül.

«Így lett Törökország *tabula rasa*, és Mahmud szultán mohón kezdte írni reá a despotismus alpháját és omegáját — az állandó hadsereget s a központosított, bureaucrata kormányzást. S a birodalom átalakúlt, mint hajdan a byzanczi kormányzat, egy roppant uradalommá, melyet kiszipolyoznak, hogy táplálja urait és egy ragadozó fővárost.

«Valóban, kivéve egyedűl a keresztyének helyzetének

javitását — a kik pedig a birodalom fő uzsorásai és lelketlen szédelgői; ám tagadja ezt, ha bírja, a ki a levantei görögöt és örményt ismeri — az a reformtörvény, minden jó czélra nézve, a mit oly szabadelvűleg kitűzött, holt betű maradt. A közigazgatás romlottabb, mint akármikor volt, az igazságszolgáltatás megvesztegethetőbb, a népnevelés elhanyagoltabb, s a nép átlag elszegényültebb és gyorsabban fogy, mint bármely előbbi korszakban. Tudatlan autocrata, felelőtlen ministerium, bureaucrata közigazgatás, nagy állandó hadsereg, költséges hajóhad, *ad libitum* civillista, és sem nyilvánosan, sem titkon semmi budget: — valóban nagyon vérmes remény volna, mely más eredményt várna a nemzetre.»

Idéztem ez angol író véleményét, mert érdekes ellentétben áll azon közönségesen elterjedt felfogással, hogy II. Mahmud, Abdul-Medzsid és Rezsid pasa reformjai jótékony haladást inditottak meg a török állam életében. De azt hiszem, hogy ez az ellenkező fölfogás szintén nagyon túlzott. Azok a régi intézmények már el voltak avúlva és újítást kívántak. Az európai világforgalom, az európai uralkodó eszmék s fejlődött intézmények sokkal erősebben nyomúltak be az ozmán világba is, semhogy azokkal szemben a régi szabású kormány-forma sokáig megállhatott volna. S azok a régi intézmények nem is voltak oly hatalmasak, mint e fejtegetés mondja; nem biztosították oly sok oldalról a helyi önállóságot, az önkormányzatot és az alkotmányt. Könnyű eltörűltetésök története legjobban tanúsítja gyöngeségöket. Még saját fönnállásu-

kat sem biztosíthatták, nem hogy a közszabadságnak szolgáltak volna védelmére. Mihelyt a janicsárok hatalma – ez egyetlen igazi ellen-hatalom — meg volt törve, valamennyi többi garantia, a déré-bégek, a timárlik, a fölfegyverzett nép egész ellenszegűlése tehetetlen volt a szultán ellenében. Ha csak annyi erő lett volna is bennök, mint egykor a magyar megyékben, több sikerrel léphettek volna föl az újítások ellen. De elpusztúltak, mert nem volt bennök többé életrevalóság. Hasztalan lett volna ott a merev conservativ politika: a régi úton haladva, ma talán még nyomorúbb volna a birodalom sorsa, mint a milyen jelenleg lett. Épen az volt átka és nehézsége a helyzetnek, hogy szakítani kellett a múlttal, halaszthatatlan volt a reform, de nem voltak meg hozzá az eszközök, egyének, műveltség, szakismeret; nem volt megérlelve az eszme, nem volt rendszer a kivitelében. Elkéstek az újítással; hiányoztak hozzá az előkészületek, s így fonákúl ütött ki.

A hadi szervezet, például, kétségtelen, hogy nem maradhatott a régi lábon. Ama régi, gyülevész dandárok helyett, melyek a nagyapjokról maradt ócska fegyverekkel jelentek volna meg a csatamezőn, be kellett hozniok az állandó hadsereget, rendszeres beosztással, egyenlő fegyverzettel, pontos fegyelmezéssel. Rendes hadsereget állítottak tehát, európai mintára, és igyekeztek s ma is a legnagyobb áldozatokkal igyekeznek azt a mostani hadviselés kívánatai szerint fölszerelni. El vannak látva jó rendszerű hátúl-töltő fegyverekkel, s az idegen utazónak, a ki Byzancz régi épületeit föl-

keresi, a fegyvertárrá alakitott Iréne-templomban nagy gyönyörűséggel mutogatja az őrizetre oda rendelt káplár a csinosan összeállitott s tisztán tartott szép puskákat, nem is gondolva, hogy azok a boltozatos ó falak jobban érdekelhetnének valakit, e díszes kúpokba és rózsákba rakott fegyvereknél.

Hanem e hadszervezeti reformokkal együtt a honvédelem gyökeres rendezését nem indíthatták meg: akadályozta ezt a birodalom múltja, a viszonyok történelmi fejlődése. A fegyverviselés nemes joga egykor csak a mohamedánokat illetvén meg, az állandó hadsereg behozatala óta is csak ők vétetnek föl a hadseregbe, a keresztyén alattvalók pedig a katonakötelezettséget pénzbeli adóval váltják meg. E fonák rendszer kiszámíthatatlan kárt tesz a török nemzetiségnek: a sorozás elviszi legjobb munkaerejű fiaikat s ézek oda maradnak évekig, vagy elpusztúlnak végképen, mert a hadseregben még béke idején is nagy a halandóság, az erőltetett gyakorlatokra nem alkalmas égalj és a legénységnek szokatlan európai egyenruha miatt. A szomszéd bolgár vagy örmény falu fiatalsága pedig az alatt otthon maradhat dolgozni, megfizetvén váltság-adóját, mely súlyos ugyan, de egy ép férfi egész évi keresményénél hasonlíthatatlanúl kevesebb. A török falvakban egyre fogy a munkás kéz, a vagyon, a család, a házasodás, és fogy a nép is; a keresztyén lakosság pedig, minden zsarolás mellett is, legalább számra nézve szaporodhatik.

Hasonló félszeg eredményre vezetett a népnevelés reformja. A török cultus-minister nem mulasztja

ugyan el pompás kimutatásokkal lépni föl időnként Európa előtt ; elmondja, hogy a népoktatás ott kötelező és ingyenes; hogy minden atya tartozik hat éves koruktól kezdve mind a két nembeli gyermekeit iskolába járatni ; hogy száz török gyermek közűl kilenczvenöt valóban jár is iskolába. De a' kik be vannak avatva a török népnevelés ügyeibe, fejet csóválnak ez iskolázás eredménye fölött. Nagyon kevés az, a mit ott a növendék tanúl. Régebbi időkben a török iskolák tanítványa eljuthatott a mohammedán tudományosság színvonalára ; megismerkedett hazája és vallása történelmével, a korán bölcseletével és moráljával s a gazdag keleti költészet gyöngyeivel, melyekből egyszersmind erkölcsi tanítást meríthetett. Most e tantárgyak helyét az európai tudományoknak kellene elfoglalniok, de se a tanító, se a tanítvány nem képes a feladatnak megfelelni, s az iskolából kikerülő növendék előtt nem nyittatott föl se a keleti, se a nyugoti műveltség kapuja. A magasabb rendű kiképeztetést újabb időben külföldön igyekeznek megszerezni ; a gazdagabb szülők közűl sokan Párisba vagy a német egyetemekre küldik fiaikat ; és ennek kétség kívül lesz is egykor üdvös hatása, ha megérik azt az időt, midőn a mohammedán és az európai eszmekör között tátongó űr betöltve, az ellentét némileg kiegyenlítve lesz, s a külföldön szerezhető ismeretek valóban a nemzet javára fognak válhatni. De most a Párisból hazatérő ifjú, ha hozna is magával hazája ügye iránti buzgalmat, tehetetlen helyzetbe jut, mert nem ismeri a kiterjedt birodalom viszonyait, érdekeit, népét, sőt valószínűleg saját nem-

zete történelmét sem. Szavahihető embertől hallám, hogy a minap egyszer a mostani egyik legkiválóbb miniszterrel beszélgetvén, a ki különben európailag művelt férfi, véletlenűl fölemlítette előtte azt, hogy Buda egykor ozmán uralom alatt állt, s a miniszter elcsodálkozott, mert arról eddig tudomása nem volt. Talán Párisban növelkedett ő is és IV-ik Henriknek vagy XIV-ik Lajosnak minden hadjáratáról számot tudna adni.

Különben az a Párisból hazatérő ifjú valószínűleg nem sokat álmodozik nemzete nagyságáról, hanem beledobván magát az otthoni életbe, hivatal után néz. Vásárolnia kell azt, mert minden hivatal eladó, s ritka kivétel, hogy ingyenes pártfogás is álláshoz juttasson valakit. Versenytársainak száma határtalan; mert az állomáskeresők mindenütt a nép szegényedésével és élhetetlenségével egyenes arányban szaporodnak. Ha jól fizetni bir, talán sikerül Sztambúlban kapnia valami magasabb állást és azzal pompás fizetést is, mert a magasabb rangú hivatalok fényesebben vannak fizetve, mint akármelyik európai államban.

De ha kénytelen valami távoli tartományba menni, ott keserves sors várja. Fizetése nyomorúlt, és zsarolások által is bajos jövedelmét fokoznia, mert a mit zsarolhat, annak nagyobb részét át kell engednie fölebbvalóinak. Legfőbb utasítás, a mit magával visz, s a minek derekas teljesítésétől függ állása, jövője, fölebbmenetele, főnökei kegye: minél több pénzt küldeni Konstantinápolyba. Kerületében a nép gyűlölettel fogadja, mert zsaroló, s mert a nép már minden-

kitől retteg és mindenkit gyűlöl, a ki «isztambuli». Épen olyan idegen a nép neki, mint ő a népnek; se érdek, se rokonszenv nem köti alattvalóihoz; úgyis más vidékre, jobb állomásra fog menni, mihelyt lehet. A nép pedig csak annyit lát, hogy ott a város végén a kaszárnyaforma nagy pogány épületben egy csapat pandúr őrizete alatt, írnokaival, tanácsosaival, ülnökeivel és egy raj ingyenélővel egész napon át írja a leveleket, sürgönyöket, nagy tabellákat, táviratokat s küldi azokat az adóval együtt egy ismeretlen távoli világba, honnan abból az adóból a kerület szükségeinek kielégítésére, útak, régi csatornák fentartására többé semmi vissza nem érkezik.

Saját jó szántából oly ritkán folyamodik hozzá a nép, a mint csak lehet. Inkább az egykori bég fiát, vagy unokáját keresi föl tanácsért most is, a kinek romladozó háza ott áll a helység közepén, nagy platánok árnyéka alatt, szemközt a régi kis temetővel, melyben alig van már néhány szanaszét düledező sírkő és a vén czipresszek is épen úgy meg vannak kopaszodva, mint maga a bég lakhelye. Díszes fapalota volt ez egykor; széles homlokzatát faragványok, erkélyek, kiugró ablakrostélyok ékesítették; ablakai fölött fehér cserépből szeszélyes vonalak voltak beleeresztve a deszka-burkolatba, s e fehér arabeszkek a vörös cserép födél alatt messze szembetűnő díszt adtak a háznak; oldalszárnyai, erkélyei nem voltak alávetve semmi építészeti szabálynak, tetszésök és szeszélyök szerint nyúltak ki az épület fő-testéből kijebb vagy beljebb. Innen kormányozta a bég egykor

a kerületet, kisebb személyzettel, kevesebb írkálással, de több hatalommal. Itt született, itt halt meg; ismerte a népet és ez is ismerte őt jól. Ha zsarolt is, kíméletesebben tette, mert a holnapra is gondolt és szeme előtt tartotta kerülete jövőjét. A mit zsarolt, azt nem küldte mind és nem vitte messze földekre, hanem úri házat vitt otthon a kerületben, nagy cselédséget tartott, zsoldosai voltak s fényűzése által ismét visszajutott a pénz egy része a nép kezeibe. Most unokája szegényesen él valami nyugdíj-féle fizetésből, a mit elvett öröksége fejében a kormánytól kap. De a pór most is inkább nézi urának ezt, mint azt a sztambúli jövevényt, a ki ő felségének hatalmát személyesíteni küldetett oda.

A frank nevelési rendszernek, a nyugati művelődés terjesztésének első hatása, hogy mély ellentétet von a főbb városok és a vidék, a kormányzó körök és a nemzet között. Künn, a távoli tartományokban az izlam szentségét még őrzi a nép, lélekkel hittel és külsőségekben is egyaránt. Minden mecset egy-egy szentély. Számos helységben csupán az az egyetlen épület van szilárdan, állandóan, kőből építve és gondosan fentartva. A fából rakott lakóházak elpusztúlhatnak, megrongyosodhatnak, ledőlhetnek, a mint gazdáik évről-évre szegényebbé lesznek. De a mecset fönnáll szilárdan, homlokával Mekka felé tekintve, ékesen, tisztán, folytonos gondviselés alatt; környékén árnyékos platánok, tiszta ösvények, rend, figyelem és állandó csend, melyet csak a miniaretről lekiáltó imám hangja tör meg. Mikor a szegény török paraszt

napkeltekor és napszálltakor oda könyörögni betér, teljes lelki és testi nyugalommal végezheti ájtatos szertartását. De benn a fővárosban már külsőségekben sem őrzik többé a hit szentségét. A nagy mecseteket egykori építőik tágas udvarokkal vették körűl, hogy azok távol tartsanak minden városi zajt a templom falaitól. Most e tágas udvarokban katona-bandák újonczait tanítják sípolni és dobolni éktelen lármával; a körűlvezető árkádok fülkéiben tanyát ütött mindenféle kúfár és mesterember, s a nagy Szulimán mecsetének tőszomszédjában épen az üst-verők és rézművesek folytatják pokoli zajú mesterségöket. A vallásos szertartások többnyire merő külsőségekké váltak; a legfanatikusabb ön-sanyargatásokból, az ordító barátok és keringő dervisek őrjöngő szertartásaiból is közönséges kenyérkereset lett, melyet szakmányban űznek s rajongásuk őszinteségét még csak nem is szinlelik. Elfogódva néztem Konstantinápolyba érkezésem első napján a keringő dervisek bódító forgását; tizenöt ember elkezd keringeni saját tengelye körűl, szabályos, egyenletes, soha nem tántorgó, soha nem szédülő forgással; kinyújtott karjaik soha egymást nem érintik, bár alig egy arasznyira csapódnak el a motólázó szomszéd mellett; földig érő fehér szoknyájok az aljába bevarrott sörét súlyától szabályos körvonalban lebeg; és keringenek három izben egymásután tíz-tíz perczig; folyvást gyorsan forogva, de egyszersmind a termet is lassú haladással körűl kerűlve, míg így mindnyájan elvonúlnak a főnök előtt, a ki nyugodtan űl a terem legdíszesebb pontján egy szőnyegen. Ez

egész szertartás a világ-egyetem forgását jelképezi: a keringő alakok személyesítik a csillagokat, egy körűl sétáló, de nem forgó alak a holdat, és az ülő főnök az állandó, soha nem mozduló napot. Harmadnapra azonban az állandó napnak e hatalmas személyesítőjével együtt ebédeltem a bujukderei «Hotel de l'Europe» éttermében és ő napsága nemcsak a közebédet végig ette velünk egy asztalnál, hanem a bordeauxit is oly elfogulatlanúl poharazta, mintha a korán a boritalról egy árva szót sem szólana.

Milyen szívbeli megütközéssel nézhetne ily jeleneteket egy régi szabású török, ha Kis-Ázsia valamely távoli vidékéről életében egyszer Isztambúl mecseteihez zarándokol.

És mily keserűséggel nézheti azt a gazdálkodást is, melyet a szultáni udvarnál kell tapasztalnia. Képtelenebb pazarlást gondolni alig lehet, mint ott folyik. Már Abdul-Medzsid is mértéktelen volt a czélnélküli költekezésben; tékozlásainak határtalan túlcsapásairól csak akkor nyert igazi fogalmat Európa, midőn 1858-ban egy angol bizottság az államadósságok számbavételére összeült, és elszörnyedve constatálta, hogy az állam roppant adósságainak csaknem harmada az udvartartás révén ment el. De Abdul-Azis ő fölségét, kivált mióta európai körútjából visszatért, még korlátlanabb vesztegetési szenvedély szállta meg. Különösen épitkezni szeret. Nemcsak a Bosporus partjain, hanem szanaszét a főváros környékén mindenfelé emelkednek nyaralói, villái, majorjai s a ki Konstantinápoly vidékén kirándulásokat tesz, csudálkozva talál néhol a

legfélreesőbb völgyekben pompásan rakott és jó karban tartott széles kavicsos országútakat, szilárd hídakkal, a hegyoldalokon ügyesen kanyargó szerpentinekkel, bevágásokkal a hegyoldalban és fehérre festett korláttal a meredek helyek fölött; mintha egyszerre Schweizba jutott volna ez elhanyagolt országból. Bizonyos lehet benne, hogy az az útvezeték egy szultáni majorhoz visz és semmivel tovább; a majoron túl pár száz ölre valószínűleg már csak lóháton járható a szakadékos hegyi ösvény. A hódolatteljes bók, melylyel az udvarias túlzásokban gazdag török nyelv a hatalmas padisáról hajdan azt mondá, hogy «áldást és jólétet áraszt, a merre homlokával fordúl», most tényleg teljesedni kezd, de nagyon visszás értelemben. Igazán, csak az ő «nagyságával» találkozunk mindenütt: a rend, kényelem, fényűzés csak addig terjed, a hol ő járni szokott. Palotái, majorjai, kaszárnyái, ott a főváros környékén, a meddig ő lát, fényesen pompáznak. De a város, a vidék, a birodalom többi része gazdátlanúl Allah kegyelmére van bízva.

A nagy szultánok építményei: a mecsetek, közkútak, a régi szerail, elhanyagolva küzdenek az idővel. Javításukra kevés kellene évenként, de úgy látszik, annyi sem jut. A nagy mecsetek oszlopzatos belső udvarai, folyosói, árkádjai eredetileg kétszínű márványból voltak építve; a boltívek vegyesen összeillesztve fehér és vörös, vagy fehér és barna márványdarabokból, melyeket gondosan megválogattak, egymásba róttak és kicsiszoltak. Most e fényes márványíveket goromba fehér meszelés takarja, mely alúl a finom márvány csak

olyan helyen tűnik elő, a hol a mészrétegnek egy-egy darabja lehullott. A puritán török vallásosság, mely a Sophia-templom belsejét is bemázolta, valamikor bemeszeltette e nagy szultánok épitményeit s restaurátiójokra máig sem gondol senki. Nem őrzi és nem gondozza azokat többé se vallásos kegyelet, mely már enyészőben van, se a műveltség óvó keze, mely még keletkezni is alig kezd.

Hogy volna tehát gond az igazi romok fentartására? A régi Byzancz maradványait nem óvja a pusztúlástól és pusztitástól senki; szerencse, hogy az erős romok daczolnak rombolással és idővel. Érdekesebb kirándulást Konstantinápoly vidékén alig ajánlhatnék az utazónak, mint végig lovagolni Byzancz falai mentén, a Márvány-tengertől az Aranyszarúig. Hatalmas maradványai a középkori város-erődítésnek; oly állapotban most is, mint a törökök négyszáz évvel ezelőtt bevették. A kapuk, a falak, a rés, melyen ostromló seregeik benyomúltak, úgy állanak maig is, mint az utolsó görög császár halála napján. A bástyák párkányain a régi görög emlékirások és jelmondatok sok helyen még tisztán olvashatók; legfölebb itt-ott födik el néhány szavát egy-egy fügefa lehajló lombjai, mely gyökeret vert fönn a magas bástyafal hasadékaiban és nem háboritva senkitől, emberderék vastagságúra nőtt. A Márvány-tenger hullámai mormolva csapkodják a fal tövét vagy omladékait és mormolásukat alig zavarja valami egyéb zaj. Többnyire régi elhagyott temetők foglalják el a falakon kivűl fekvő területeket. Azokba sem temetkeznek többé. Egy régi török jóslat

azt mondja, hogy európai földben az igaz hívők hamvainak nem lehet örök nyugalmuk s ezért a török, ha lehet, oda át az ázsiai parton temetteti el magát. Ide már halottas-menet is alig jön; e temetők még temetőnek is ki vannak halva. Korhadozó vén czipresszusaikat megkúszálta a vihar, belepte a por, fakóvá tette, mintegy megőszítette a vénség. Régi török vagy talán még görög korbeli út vezet végig a sáncz-árok mellett; idomtalan nagy darab kövekből összerakva, hepe-hupásan, göröngyösen ; a ki kocsin akarna végighajtatni rajta, elharapná, ha három nyelve volna is, míg elérné a végét. De ki is járna kocsin arra? A bástyák belső falai mellett többnyire el van hagyva a város; beljebb is, a legközelebb eső viskókban szegény lazaróni nép lakik, a kik talán egész életökben sem ültek kocsin. A török zsidóság egyik fészke esik azon a környéken ; de nagyon kevéssé üzleti szellemű, tétlen népnek látszik ez is; házaik előtt heverésznek egész nap a verőfényen, «könnyű házi pongyolában», a mi egy bokáig érő hosszú fehér ingből áll; Belizár palotájának romjai körűl egyik útitársam az ácsorgó utczagyerekeknek félmarék rézpénzt dobott a gyepre s ez a zsákmány mozgásba hozta az egész város-részt: apraja, nagyja, suhanczok, legények, férfiak iramodtak oda, lobogó fehér ingeikben, hogy dulakodjanak a fűbe szórt egy-két krajczárért. Mily munkakerülő élhetetlenség, ily közel a világforgalom egy jelentékeny góczpontjához!

Egyébiránt maga a szerail is, egykor a görög császárok, azután a nagy szultánok székhelye, épen oly

nyomorúságos látványt nyújt. Kertje tökéletesen tönkre jutva, mór stílű szép márvány-köszkjei lomtárnak használva, s a lombos platánok ligetében, mely egykor a hárem hölgyeinek mulatóhelye volt s melynek rejtett pompájáról az európai világ még nem régen is csodákat képzelt, most néhány bitang kecske legelész. A szultán megunta, ott hagyta s nem törődik többé vele. Ennek köszönhető, hogy a vasút, e falakon áttörve, útat nyithatott magának a kikötő közelébe. Csalódás volna azt hinni, hogy a forgalom és kereskedés érdeke döntött és azok kedveért hozott az udvar áldozatot, midőn e vasútat oda betörni engedte. Úgy is pusztúlásnak volt már átadva a szerail. Ő felsége átköltözött új palotába, s épít újabbat és megint újabbat. Telhetetlen és szeszélyes, mint az elkényeztetett gyermek; palotái körűl lerontat egész városrészeket, mint a gyermek, ki kártyaházait egy leheletével elfújja. Legutóbbi időben egy különös félelem, valóságos betegség lepte meg: a tűz-iszony. Tűzvésztől félti palotáit, kincseit, életét; ezért romboltatott le egyik palotája körűl ismét néhány utczasort, másik palotájából pedig, a mint beszélik, a néhány évvel ezelőtt épített pompás faműveket, ajtókat, ablakokat mind kihányatja, hogy tűzmentes vaskészítményekkel helyettesítse.

Rögeszméi milliókba kerűlnek; s a ki ez eszeveszett tékozlást látja, azt mondja reá, hogy «vesztöket érzik». Mindenütt a birodalom felbomlásáról, a törökök kiűzéséről hallasz beszélni. Várják, számítják, jövendölik, hogy mikor roskad össze a reves törzs. Az egyik leg-

fölebb száz évet igér neki, a másik ötvenet is sokal s a harmadik fogadni kész, hogy harmincz év alatt a félhold vissza lesz szorítva Ázsiába.

Vannak, a kik nagy bizalmat vetnek a török katonák elszánt vitézségébe, edzett kitartásába, melynek a krími háborúban fényes bizonyítékait adták: most is szokva vannak minden törődéshez; sátrakban táboroznak s ki vannak téve az idő minden viszontagságainak. Erőteljes pusztai ivadék ez, mely otthon szülőföldjén már gyermekkorában megszokott minden nélkülözést; egyszerű, természetes életmódban növekedett, igaz muzulmán hitben. Ha e kemény népnek az izlámért kell csatába mennie — mondják a turkophilek — ha fölizgatják vallási fanatismusát, még csodákat fog tehetni. Mások azonban erre ellenvetik a tisztikar gyarlóságát. Többnyire sztambúliakból, főúri háremekben növelt sarjadékból áll az, kivált az ifjabb tisztikar; testileg elpuhult, szellemileg a közlegénynél alig képzettebb, vagy ferdén művelt úrfiakból, a kik egy hadjáratot alig állanának ki. «Mit ér az oroszláncsapat, ha juhok a vezérei; inkább lenne juhnyáj, de vezetnék oroszlánok.»

Így vitatják úton-útfélen a lét vagy nem lét nagy kérdését.

Ne elegyedjünk vitáikba. Ne ítéljünk oly hamar egy állam élet-ideje fölött. Bármennyi a visszaélés, a romlás, a hanyatlás jele: ne feledjük, hogy épen e városban a byzanczi birodalom, még rokkantabb egészséggel, félezred évig elbirta tengetni életét. És a töröknél a felső rétegek corruptiója még nem rontotta meg az

egész nemzetet. Bár népe elszegényűlt, bár földje terméketlen: nem az ős erő fogyatéka miatt az. Jobban művelve, jobban fejlesztve, még mindenik nagy életerőt bírna tanúsitani. S vannak jelenségek, melyek reményt adnak a kifejlődés javúlhatására. Már épűl a vasút Konstantinápolytól, mint központtól, egyfelől Európában a Balkánig, másfelől Kis-Ázsiában Angoráig. Általa egyszerre út nyílik az őstermelés, az erdők, bányák kincseinek kivitelére s a most anynyira nélkülözött gépek, gazdasági eszközök, iparczikkek behozatalára. Új források nyílhatnak a birodalomnak.

Ama vasútak ma még csak helyi jelentőségű csonka vonalak, de ha egészen kiépűlnek, világforgalmi úttá fognak nőni, mely a Bosporuson át Európát Ázsiával a legrövidebb vonalban köti össze s jólétet áraszthat a környékre, melyen áthalad. Bár idegenek épitik, és most még jobbára idegenek közlekednek rajta, egykor mégis maga az ország élvezheti legnagyobb hasznát. A szabad világ-forgalom áldása az, hogy jólétet hoz, a hova belép, bár kezdetben idegenek, idegen érdekből vezették is be.

Most leginkább az angol kereskedelem látszik ott elfoglalni a tért. Míg sok dilettans diplomata, a «keleti kérdésen» rágódva, az orosz fegyverek hóditó betörésének idejét számítgatja; az angol mérnökök sikeresebben hódítva nyitnak útat az angol iparnak. Készítményeit terjesztik és igyekeznek megkedveltetni az országban. A pánczélos fregattoktól, gőzgépektől, mozdonyoktól kezdve le egészen a gyufáig, angol gyárak

neveivel találkozunk mindenféle apróságokon. A levantei kereskedés eddigi uraival, az olaszokkal és francziákkal szemben az utóbbi évek alatt határozottan tért látszanak nyerni.

E versenyt nekünk sem volna szabad a távolból egészen érdektelenűl néznünk. A mint Konstantinápolytól a vasút előre halad Szerbia határai és a Duna felé: az angol iparnak mindenütt oly területeket hódít meg, tengeri úton Konstantinápolyba és onnan az új vasúton tovább szállított gyártmányaival oly tartományokat lát el, melyeket mi lettünk volna hivatva elfoglalni. Bármily fejletlen még hazánkban az ipar, bármily drága az iparczikkek kiállítása, kétségkívűl mégis előnyben volnánk ama vidékek még fejletlenebb iparával szemben, s az ottani nép kezdetleges szükségeinek a mi iparunk is nagy részben eleget tehetett volna. De az első behelyezkedés előnyét nem lett volna szabad másnak engednünk. Ha az angol kereskedelem előttünk foglalja el a tért, azzal aligha mérkőzhetünk ott többé. A ki nem felejti, hogy a kereskedésre nézve mily nagy jelentőségű dolog az első helyfoglalás, a vevők megnyerése, és nem felejti, minő előny egy ország iparának vásárt nyitni a fejletlenebb iparú szomszéd tartományokban: nem fogja kicsinyelni e megjegyzést.

Komolyabb figyelmet érdemelne az, mint némely «nagy kérdés», melylyel a nemzet közvéleménye egyszer-másszor általános érdeklődés között foglalkozott. Komolyabb figyelmet, mint az a politikai combinatió, melyet egykor a keleti kérdés megoldásához kapcsol-

tunk, mely akkor átvillant a nemzet idegein, reményt vagy aggodalmat, rokonszenvet vagy ellenzést ébresztett, megragadta a phantasiát, sarkalta az ábrándokat, fölhevített sok magyar kedélyt: a dél-dunai confœderatió kalandos terve.

AZ ÍRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDONJOGRÓL.

(1876.)

I.

Sok meddő tárgyalásunk sorában, sok meghiúsult tervünk között megérdemli a figyelmet az írói és művészi tulajdonjog biztosítására tett törekvések és tervezett javaslatok furcsa szomorú sorsa is.

Évtizedekkel mérjük az időt, mióta Magyarországon e kérdésben az első törvényjavaslat elkészült és «alkotmányos tárgyalás alá» került. S most, évtizedek múltával, még annyira sem vagyunk, hogy túl volnánk a tárgyalás legkezdetén.

Pedig az írói és művészi tulajdonjog bizonytalansága, a visszaélések és bitorlások miatt évről-évre megújúl a panasz.

Egész magánjogunkban egyetlen két soros §-t találunk, az *Országbirói Értekezlet Szabályai*nak I. R. 23. §-át, mely e tárgyról szól és teljes általánosságban kijelenti: «hogy az ész szüleményei is oly tulajdont képeznek, mely a törvény oltalma alatt áll». Vajmi gyarló oltalom, oly bonyolult viszonyok közt, a milyenek e tulajdonjog megsértéséből keletkezni szoktak.

A kiadói üzlet már tüzetesen szabályozva van új kereskedelmi törvényünkben, mely ennek az üzletnek egy egész czímet szentel. Tehát ha valami munkát az író a kiadónak eládi: ezen szerződésből eredő jogi viszonyuk a törvény által már részletesen szabályozva van. De hogy magának az írónak mennyi joga van a saját művéhez; mit ád el, ha azt eladja; mit vesz a kiadó, ha megveszi: erről mit sem tud a törvénytár. Filius ante patrem.

A régi világban, «özönvíz előtt», volt némi dicasterialis rendelkezés, mely elejét vehette az írói tulajdonjog bitorlásainak. Még a múlt század végén történt, hogy Landerer nyomdász utánnyomatta Takács Ádám ref. pap predikáczióit s ez bepanaszolván őt a helytartótanácsnál, az ügy a cancelláriához került; a cancellária pedig az osztrák örökös tartományokban akkor érvényben állt két rendelet (1775. és 1781-iki) nyomán kimondotta, hogy a Magyarországban kiadott munkák utánnyomása súlyos büntetés terhe alatt tilos; egy másik határozatában pedig Magyarország és az osztrák örökös tartományok közt viszonyosságot állapitván meg, az ott megjelent könyveket itt, vagy az itt kiadottakat amott, utánnyomni épen oly súlyos büntetés terhe alatt eltiltotta.

E két rendelet (1793. nov. 22-én 22,463. sz. a. és 1794. január 24-én 1812. sz. a. kelt helytartótanácsi intézvények)* megvédte az írókat a durva bitorlás, a teljes, leplezetlen, utánnyomás ellen, de a kisebb sé-

* Ezek keletkezését tüzetesen leírja Kelemen Mór a *Budapesti Szemle* 1869. XVI. kötetében.

relmekkel, a leplezett bitorlással és ravasz csalással szemben nem nyújtott védelmet.

Kivált a szépirodalmi munkákat zsákmányolták sok felől, mióta az irodalom már jövedelmezni is kezdett. A Kisfaludy-társaság 1844-ben panaszkodik, hogy Kunoss Endre *Szófüzére*, Szenvey József *Schillere*, Gaal József *Peleskei nótáriusa*, Berzsenyi *Versei* s még több szépirodalmi munka, jogtalan kiadások által vannak bitorolva.* Folyóiratok czikkeit, tankönyveket, imádságos és énekes könyveket széltére bitangolta, a ki akarta. A Kisfaludy-társaság segíteni óhajtván e bajon, bizottságot nevezett ki egy törvényjavaslat készítésére. Részt vettek a munkában Bajza, Vörösmarty, Toldy, Kiss Károly, Fogarassy, Bertha Sándor, Fáy András, Bártfay László és Simon Florent, s a javaslat néhány hét alatt elkészülvén, azt 1844 áprilben a társaság is magáévá tette.

Minden kegyeletünk daczára kénytelenek vagyunk megvallani, hogy ez a törvényjavaslat (mindössze 63. §) mind alakjára, mind tartalmára nézve gyarló mű. Talán épen annak tulajdoníthatók hibái, mint sok más bizottságilag készült munkáé is, hogy nem egy agy szüleménye, hanem sokan szóltak bele, s összekúszálták. Érthetetlen ellenmondásokat, határozatlan meghatározásokat, sok casuistikus rendelkezést, de ezekkel szemben még több hiányt, elvi bizonytalanságokat találunk benne, nem egészszé öntve, hanem inkább csak szakaszokba szedve egymásután.

* A Kisfaludy-társaság *Évlapjai* 1846. 58. lap.

E javaslatot a társaság benyújtotta az országgyűléshez, az országgyűlés pedig véleményadás végett kiadta a borsodi követnek, Szemere Bertalannak, a ki aztán a laza anyagból szabatos alakú törvényjavaslatot öntött, belefoglalta az írói jog mellett a művészi tulajdonjog szabályozását is, (a miről a társaság javaslata nem intézkedett) és részletesen megállapította az eljárás elveit. E javaslat nemcsak forma tekintetében szabatosabb, rövidebb, (összesen, a művészi jogról és az eljárásról szóló részszel együtt csak 49 §) és kerekebb a társaságénál, hanem rendelkezései elvi tekintetben is határozottabbak és szilárdabb alapra építvék. Úgy gondolom, hogy Szemere főleg az 1837-iki porosz szerzőjogi törvény szerkezetét tartotta szem előtt, bár attól az előtte fekvő magyar javaslat kedvéért sok részben eltért. A mű mindenesetre színvonalán állt e szak akkori európai fejlettségének, s a két évvel később készült osztrák patensnél alakra nézve bizonyára rendezettebb és egyöntetűbb, tartalmára nézve pedig kevésbbé kimerítő ugyan, de épen ezért aligha nyitott volna ajtót oly visszaéléseknek, mint az osztrák pátens némely casuistikus intézkedése.

Szemere javaslatát csakhamar elfogadta mind az alsó, mind a felső tábla s az 1844 november 9-én tartott ülésökből szentesítés végett legfelsőbb helyre föl is terjesztették.

A cancelláriánál azonban megakadt és megfeneklett. A cancellária országgyűlési bizottsága oly észrevétellel terjesztette a fejedelemhez, hogy e fontos és szövevényes ügyben kivánatos volna a helytartótanács és a

magyar könyvvizsgáló hivatal véleményét előlegesen meghallgatni. Úgy látszik azonban, hogy ezzel egyszersmind el akarták odázni az ügyet, és bevárni, míg az örökös tartományokban elkészül e tárgyban a törvény. Mert a helyzetnek kétségkivül voltak némi nehézségei, különösen a külső államokkal kötött szerződések következtében.

Az örökös tartományokban érvényben állt, föntebb említett, múlt századi rendeletek még semmi külföldi könyvnek nem adtak védelmet, sőt világosan ki volt bennök mondva, hogy a külföldön megjelent munkát a belföldön akárki szabadon lenyomathatja. Mikor e rendeletek Magyarországra nézve kiadattak (1793), a cancellária nemcsak a külföldi könyvekkel szemben kivánta fentartani e szabadságot, hanem ki akarta mondatni, hogy Magyarország, «mely bár ugyanazon fejedelem alatt áll, de a német tartományoktól mégis különböző ország», e részben önálló területnek tekintetvén, az örökös tartományokban kiadott könyvek utánnyomása nálunk, vagy viszont, épen oly szabad legyen, mint a külföldi könyvek utánnyomása az örökös tartományokban. E kivánatot azonban a fejedelem megtagadta s a monarchia mind két felére nézve a kölcsönös védelmet állapította meg.

A mint aztán a nemzetközi szerződések az írói tulajdonjogról Európaszerte intézkedni kezdtek, a monarchia is több ily szerződést fogadott el: 1837-ben a német *Bund*dal, 1840-ben Sardiniával és az egyházi állammal kötötte meg a kölcsönös védelmet.

Igen valószínű, hogy a cancellária 1844-ben nem szi-

vesen bolygatta a kérdést, hogy e szerződések Magyarországot kötelezik-e, és mennyiben kötelezik? Az ügyet nem tartotta se nagyon fontosnak, se nagyon sürgősnek; helyzete pedig a külállamokkal szemben bizonyára nehéz volt; legegyszerűbbnek találta tehát beledobni a törvényjavaslatot a dicasterialis tárgyalás tömkelegébe, a hol azt azóta vastag réteggel lephette be a por.

És azóta az írói tulajdonjogról még négy más munkálatot ért hasonló sors: megfeneklettek tárgyalás közben s por lepi őket itt vagy amott.

Egyet az osztrák tartományokban időközben kiadott 1846 okt. 19-diki törvény alapján, de a Szemere-féle javaslatot is figyelembe véve, 1847-ben a cancelláriánál Jászay Pál készített el, de ennek országgyűlési tárgyalását az 1848-diki események megakadályozták. A forradalom bukása után aztán 1852-ben az osztrák törvény Magyarországban is érvénybe lépett, sőt ennek némely hiányai végett a cs. kir. igazságügyi miniszterium 1858-ban, mikor az ügyet a német Bundesversammlung újra tárgyalás alá vette, megkérdezte a magyar akadémia véleményét is és ennek javaslatát, különösen a drámai művek nyilvános előadatási jogának szabályozása tekintetében, magáévá tévén, annak a Bundesversammlung előtt is érvényt szerzett. Az osztrák polgári törvénykönyv érvénye 1861-ben Magyarországon megszünvén: azzal együtt az írói tulajdonjogról szóló törvény is megszünt, s nem maradt helyette egyéb, mint az *Országbirói Értekezlet* fentebb idézett elvi elismerése és később, a közös ügyek rendezése alkalmával, a kereskedelmi szerződésbe (1867,

XVI. t.-cz. 19. cz.) fölvett azon igéret, hogy: «az írói és művészi tulajdonnak mindkét államterületen leendő kölcsönös óltalmazása iránt a két törvényhozás útján fog megállapodás történni.»

A Kisfaludy-társaság 1867-ben újra fölvette az ügyet s kiküldött egy bizottságot, melynek tagjai voltak Toldy, Pulszky, Gyulai, Tóth Lőrincz és Vadnay Károly. E bizottság az 1844-diki javaslat alapján újabb munkálatot készített s benyújtotta az igazságügyi miniszteriumnak, ez pedig ő felsége jóváhagyását is megnyervén reá, előterjesztette azt az országgyűlésnek. Szerencsétlenségre azonban a munkálat se a Szemere-féle javaslatot, se a Jászay által készített cancelláriai dolgozatot nem követte, hanem szorosan a Kisfaludy-társaság 1844-iki eredeti javaslata alapján készült; megtartotta ennek formátlanságát és ellenmondásait s hiányzott belőle az eljárás szabályozása. E hiányai miatt az országgyűlés visszautasította a miniszteriumhoz s azóta ennek levéltárában hever.

Többé nem is lehet hasznát venni. Időközben a külföldi jogi irodalom és törvényhozás az írói tulajdonjog kérdésében is oly messze haladt, oly tiszta elvekre jutott, hogy ama harmincz éves dolgozat teljesen túl van szárnyalva. Különösen az északnémet szövetségben 1870 junius 11-én alkotott törvény, melynek érvénye 1871-ben és 1872-ben az egész német birodalomra kiterjesztetett, oly világos és rendszeres alakban codifikálta az írói tulajdonjog alapelveit, hogy azzal szemben az a régi dolgozat gyarlóságai első tekintetre még inkább szembeötlenek.

A Kisfaludy-társaság 1873 márcziusban még egyszer megsürgette az ügyet az igazságügyi miniszteriumnál, de ez a kérvénye is *ad acta* került.

Ugyanez időben (1873 tavaszán) az osztrák igazságügyi miniszter is küldött a magyar igazságügyi miniszterhez egy dolgozatot, a melyet a német drámairók berlini szövetkezete nyújtott be nála, szerzői jogaiknak az osztrák-magyar monarchiában biztositása végett. Az osztrák miniszter véleményt kért a magyartól, ez pedig tudatta vele, hogy e tárgyról Magyarországon még nincs törvény, de ha az épen munkában levő fontosabb törvényjavaslatokkal elkészül, majd kiterjeszti figyelmét ez ügyre is. A berlini drámairók előterjesztése szintén elődei sorsára, *ad acta* jutott.

E közben a magyar irók és művészek társasága is kezébe vette ez ügyet és Szigligeti Ede elnöklete alatt kiküldött egy bizottságot a kérdés tanulmányozására. A bizottság némi módositással és toldással elfogadta az új német birodalmi törvényt, s megbízta Törs Kálmánt, hogy e törvényt fordítsa le, a módositásokat formulázza és az 1875 jan. 10-ikén tartott társasági közgyűlésen tegyen jelentést. A közgyűlés e jelentést vizsgálatra adta egy jogtudósokból álló újabb bizottságnak: Apáthi István, Dárday Sándor, Löw Tóbiás, Pulszky Ferencz és Teleszky István uraknak. E bizottság azóta, tudtomra, nyilvánosan nem adott életjelt s ezt a javaslatot is, mint a többit, azóta por lepi.

A Kisfaludy-társaság pedig a múlt hetekben megint fölvette a régi fonalat s fölkérte az akadémiát, hogy együtt kísértsék meg végre valami eredményre jutni.

Az akadémia szívesen pártolván az ügyet, Fogarasy János, Pauler Tivadar, Toldy Ferencz, Tóth Lőrincz, Zichy Antal urakat és e sorok íróját kinevezte, hogy a Kisfaludy-társaság küldötteivel, Gyulai Pál, Keleti Károly, Bartalus István és Szigligeti Ede urakkal együtt készítsenek javaslatot s tegyék meg annak érdekében a szükséges intézkedéseket. E bizottság egy albizottságot, az albizottság pedig engem bízván meg a javaslatkészítéssel: szükségesnek vélem, ez egész irodalmunkat és művészetünket érdeklő ügyben, ez alkalommal a nyilvános figyelmet is újra fölhívni.

II.

Törvényjavaslat készítéséről lévén szó, gyakorlati oldalról kell tekintenünk a kérdést s ennélfogva mellőzhetőnek gondolom azon elméleti vitát, mely a szellemi tulajdon jogi és nemzetgazdasági alapjának elvi elismerése vagy megtagadása körül a tudományos irodalomban lefolyt. Egész könyvtárt tenne már az ide vágó művek gyűjteménye.* Minden vita mellett is a külföldi törvényhozások csaknem egyhangulag szentesítették az írói és művészi tulajdonnak jogosságát, s nem hiszem, hogy elméletileg nálunk erős tagadással találkoznék. Aligha lesznek erős pártolói az ellenkező

* Lásd ezek ismertetését: Klosterman: *Das Urheberrecht und das Verlagsrecht* (Berlin, 1871); Wächter: *Das Autorrecht* (Stuttgart, 1875) és Dambach: *Das Urheberrecht* (Berlin, 1871) cz. műveik bevezetésében.

túlzásnak is, mely azt vitatja, hogy az írói és művészi tulajdonjog épen úgy, mint bármi egyéb vagyon, tisztán családi vagyonnak tekintessék, és nemzedékről nemzedékre örökölhető legyen, akár századokig. A józan közvélemény és az európai törvényhozások már megállapodtak abban, hogy a kitűzött czélt, mely az írók becsületes munkájának biztosításában, de egyszersmind a közönség, az irodalom, a tudomány s a közművelődés terjedése érdekeinek megóvásában áll, leghelyesebben azzal érik el, ha a kizáró jogot magának a szerzőnek, míg él, és legközelebbi örököseinek biztosítják. Itt tehát csak az a két kérdés marad: miként fejezzük ki e határidőt és, ha a szerző végrendeletet nem tesz, ki legyen a törvényes örököse.

E részben már sok eltérést találunk. A franczia jog a határidőt ötven évre szabja meg a szerző halála után; az öröklés élvezeti jogát pedig első sorban a házastársnak adja («Le conjoint survivant a la simple jouissance des droits dont l'auteur prédécédé n'a pas disposé par testament ou par acte entrevifs.» Loi de 14 juillet 1866.). Az angol törvény az írói tulajdonjogot *personal* vagyonnak tekintvén (ellentétben a *real* vagyonnal), öröklését, mint olyat, szabályozza; a határidőt a szerző halála után 7, de a munka első megjelenésétől számítva legkevesebb 42 évben szabja meg; a mi tehát gyakorlatban a szerző halála után átlag 25—30 évet tesz. Az olasz törvény (1865 jan. 23) a mű első megjelenésétől számítva (némi zavart okozó korlátozásokkal) negyven évet, a belga törvény a szerző halála után húsz évet, a német birodalmi új törvény

harmincz évet, az osztrák (1846-iki) törvény szintén ennyit szab s ez utóbbiak, öröklés tekintetében, az írói tulajdon és más vagyon közt nem tesznek különbséget. A Kisfaludy-társaság 1844-iki javaslata a szerző halála után hatvan évet, Szemere ötven évet adott; az öröklési jogot pedig csak az egyenes ágban le- vagy fölmenő vérszerinti örökösökre és a házastársra (sőt a Kisfaludy-társ. javaslata a házastársat is kifeledte) szorította, kimondván, hogy ilyenek nem létében a munka közbirtokká válik.

Én legczélszerűbbnek tartanám a német birodalmi és az osztrák törvény nyomán harmincz évet, mint egy emberöltő időt szabni ki, szintén a szerző halálától számítva. Az angol és olasz törvények azon következményeit, hogy a rövid életű írónak hosszabb joga legyen halála után, mint a hosszú életűnek, hogy a hosszú életű írónak ifjúkori műveihez kevesebb joga maradjon, mint a későbbiekhez, s összes művei kiadásának érdekessége, némely közbirtokká vált művek olcsó kiadása által évről-évre csökkenthető legyen, nem találom igazságosnak. Az oldalági örökösök kizárására pedig, a magyar régi javaslatok ez eredeti eszméjére, ha már egyszer elfogadtuk azt a nézetet, hogy a közönség közbirtokjoga csak a szerző halála után harmincz év múlva kezdődik el, nem találok elég indokot. Nem tennék tehát különbséget az írói tulajdonjog és más *szerzeményi* vagyon között s ez által, az özvegy különös óltalma tekintetében, a franczia külön törvény szándékát is elérve látom, mert a magyar örökjog az özvegyet, a szerzeményi vagyonban, kellőleg részelteti.

Ha elvileg elismertük az írói és művészi tulajdonjogot, első föladat meghatároznunk, *mire* akarjuk kiterjeszteni a készülő törvény védelmét. A Kisfaludy-társaság régi javaslata csak az irodalmi művekről szólt. Szemeréé ezeken kívül külön szakaszokat szánt a színműveknek, zeneműveknek és képzőművészeti dolgoknak is. Az osztrák törvény szintén kiterjed a művészet minden ágára. Francia- és Angolországban ez ügyekről nincs ugyan egységes törvény, de számos külön törvény által a művészet minden ága biztosítva van. Az 1837-iki porosz törvény szintén együttesen intézkedett az irodalomról és művészetekről. Az 1870-iki német birodalmi törvény előkészítése alkalmával azonban vita támadt a német irodalomban e kérdésről: némelyek ragaszkodni akartak a régebbi porosz törvény tartalmi kiterjedéséhez, mások tovább akartak menni s az új törvénybe fölvenni az ipar-találmányok patens-jogának elintézését; mások viszont az egész művészetet külön törvénybe akarták utalni és ezúttal csak az irodalmi művekről intézkedni. Végre a Reichstag, főleg a képzőművészek különös kívánságára, tekintetbe véve, hogy a képzőművészeti művek védelme igen szorosan kapcsolatos a műipari czikkek védelmének kérdésével: abban állapodott meg, hogy a törvényben a képzőművészeteket mellőzi s ezekről, a műipari ügyekkel együtt, külön törvényben fog intézkedni. A magyar írók és művészek társasága által kiküldött bizottság azonban, mely egyéb tekintetben szorosan követte e német törvényt, a képzőművészet védelméről is gondoskodni kívánt s a képzőművészeti társulat javaslata

alapján e tárgyról is tüzetes intézkedéseket vett föl. Ezzel szemben Maszák Hugó a művészi jog védelmét — fontosságánál fogva — önálló törvény által kívánván biztosítani, saját nevében külön javaslatot készített és tett közzé, de abban a műiparczikkekről ő sem intézkedett. Azt hiszem, ha most igazán megnyilnék a kedvező alkalom, törvényt hozhatni a szellemi tulajdonról, mindenesetre kívánatos volna a képzőművészetekről is gondoskodnunk, nehogy majd ezek ismét harmincz évig várni kényszerüljenek.

A mi a törvény szerkezetét és beosztását illeti, úgy vélem, a magyar írók és művészek társasága a lehető legjobb útat követte, mikor a német birodalmi törvényt vette dolgozata alapjáúl. E törvény, évekig tartott előkészület után, számos szakértő bizottság közremunkálásával, a német törvényszékek gazdag döntvénytárának fölhasználásával * oly hosszú érlelés után készült, szerkezete oly rövid, beosztása oly világos, alakja oly kerek, összefüggő és egységes, hogy e részben aligha sikerülne más alakban jobbat alkotnunk. Sőt rendelkezéseinek nagy részét is egyszerűen átvehetőnek tartom. Külön magyar érdekeink megóvására csak egy pontban kívánok különös súlyt fektetni: a fordítások kérdésében.

Ismeretes dolog, hogy a külföldi nagy nemzetek irodalmával szemben mily fonák helyzetbe jutottunk. Reánk maradt, még 1867-ben, Ausztriának néhány külállammal kötött nemzetközi szerződése, melyek az

* Lásd Wächter 27—37. l.

írói jog védelmét kölcsönösen biztosítják s melyek erejénél fogva nekünk tiltva van valamely német, franczia vagy angol művet, tulajdonosa engedelme nélkül, magyarra fordítani s tiltva van valamely franczia vagy német színművet a magyar színpadon engedelem nélkül előadatni. Természetesen a magyar műveket is, oda künn, hasonló jog illetné meg. De ennél fonákabb kölcsönösséget képzelni is alig lehet. Oly szerződés ez, melyben az egyik fél mindent ád, a másik semmit. A mi könyveinkből ha fordítottak is valamit francziára vagy angolra, azért a magyar szerző talán soha, egyetlen esetben sem kapott díjat s a németre fordított könyvek közűl is igen kevés lehet az, a mi díjazásban részesült. Reánk nézve pedig nemzeti művelődésünk egyik leggazdagabb forrása ama nagy nemzetek irodalma. Sokat fordítunk azokból, s minél többet fordítunk és minél több fordítás terjed el közönségünk közt, annál közelebb jutunk ama népek szellemi világához. S mégis mi, úgy szólva, önként mondtunk le arról, hogy szabadon fordíthassunk. Aligha kérte ezt tőlünk, magyar nemzettől, valaha valaki. Nem is igen törődtek volna velünk; azok közűl, a kiknek önkényt adtuk a szabadalmat, igen sokan azt se tudják nyelvünkről: a szlávhoz tartozik-e vagy a germánhoz. Mikor az 1867-iki törvények életbe lépte után egyik-másik könyvárusunk engedélyt kért valami franczia vagy angol írótól, hogy művét magyarra fordíttassa, az elcsodálkozott s alig tudta, mit válaszoljon. Fogalmok sem volt viszonyainkról. Egyik megadta a kért engedélyt ingyen; a másik oly összeget kért, melyet egy német, angol vagy franczia

kiadó megfizethet ugyan a fordításért, de a magyar meg nem bírja. Azóta lassanként kezdenek a külföldi kiadók megismerni bennünket. Már tájékozva vannak, hogy mennyit kérjenek, s ha még soká folytatnók e viszonyt, végre kifejlődhetnék belőle egy rendszeres adózás, a mit a külföldi kiadóknak kellene fizetnünk, magunk jó szántából s magunk együgyűségéből.

De talán nem fogjuk folytatni tovább. Az irodalom már is számtalanszor följajdúlt e nyomás ellen; a nemzeti színház súlyosan érzi a franczia szerzőknek fizetett díjakat; s a magyar kormány is — a lapok szerint — néhány héttel ezelőtt visszautasította két állam (talán Olaszország és Holland) ajánlatát, melyek kölcsönös szerződést kívántak Magyarországgal kötni, s visszautasítását azzal indokolta, hogy erről a tárgyról Magyarországon még nincs törvény.

Azonban ily merev visszautasításokat, ha majd törvényünk lesz, aligha tehetnénk többé. A monarchia igényt tart arra, hogy a művelt államok közzé sorozzák, s külügyminiszteriumunk aligha vállalná el szívesen azt a föladatot, hogy a monarchia egyik felére nézve az irói és művészi jog védelme kérdésében minden nemzetközi szerződést kereken megtagadjon. E pontra sokat ád az angol és a franczia kormány, talán a német és a többi is; ha mi meg akarnók tagadni a nemzetközi viszonosságot, meglehet, hogy e megtagadásért kereskedelmi vagy egyéb nemzetközi szerződéseinkben igen drágán kellene megfizetnünk, s általában nem volna tanácsos magunkra lázítani érte az európai sajtót, mely mint legérdekeltebb fél, legjobban boszankodnék.

De nincs is szükségünk ily merev ellenszegűlésre. Nem akarjuk, mint az amerikai egyesűlt államok, azt a jogot tartani fenn, hogy a külföldi munkákat *eredeti* nyelven lenyomhassuk és árúlhassuk. Még azt sem akarjuk, hogy franczia munkát angolra vagy olaszra, vagy németre — vagy angol munkát németre vagy olaszra, vagy francziára itt nálunk fordíthasson valaki. Nem akarunk helyet adni semmi rablásnak vagy bitorlásnak. Csak azt nem akarjuk, hogy minket minden viszonosság nélkül megadóztassanak.

E czélt pedig el lehet érni kevésbbé feltünő úton is.

Nemzetközi szerződések kötése alkalmával tárgyalni e kívánatunkat: nem tartanám czélszerűnek. Sok ellenvetésbe ütközném. Bizonyítnunk kellene, hogy olvasó közönségünk valóban nagyon csekély. Le kellene alázni magunkat, kicsinyíteni műveltségünk állását. S akkor is talán nem hinnék el: minden egyes szerződésnél újra ismétlődnék minden nehézség.

Segítsünk tehát e bajon előre, már a törvényben.

Az írói és művészi jogot tárgyaló nemzetközi szerződésekben a szerződő felek mindig arra szokták kötelezni magokat: hogy a másik állam íróinak s művészeinek (vagy ezek jogutódainak) ugyanazon jogokat adják meg, a melyekben saját alattvalóik, a saját, országos törvényeik szerint, saját államokban részesűlnek. Ez már elfogadott formulája minden nemzetközi szerződésnek. Tőlünk sem kívánhat s nem is fog kívánni egyebet senki.

Készítsük tehát a törvényt úgy, hogy a külföldi mű-

vek fordíthatását ne zárjuk el magunktól. Ez némi bonyodalommal jár ugyan, de megtehető.

Vegyünk példát a német birodalmi törvénytől. Némileg a németek is a mienkhez hasonló helyzetben vannak, mert ők is sokkal több munkát fordítnak idegen nyelvekből németre, mint a hány német munka idegen nyelvre fordíttatik. Ők sem akarják a külföldi szerzők irányában ok nélkül megköttetni a kezöket. Inkább némi kényelmetlenséget okoznak a belföldi szerzőknek is. Általános elvűl kimondják, hogy fordítani bármely művet szabad, de aztán megengedik, hogy a szerző a fordítás jogát magának biztosíthassa, ha néhány formaságnak eleget tesz, s a megszabott díjat megfizeti. Nevezetesen köteles : *a)* a fordítás jogát műve czímlapján határozottan fentartani ; *b)* a fordítást, az illető nyelvre, egy év alatt megkezdeni, s három év alatt befejezni ; drámai művekét pedig fél év alatt be is fejezni ; *c)* a fordítás megkezdését a lipcsei városi tanácsnál bejelenteni s a beigtatás díját, 15 ezüst garast, lefizetni. Ez a belföldi szerzők joga. Ha a német állam nemzetközi szerződést köt egy küllállammal és e nemzetközi szerződés által a külföldi író a belföldivel egyenlő jogokat nyer, ám lássa aztán, hogy a határidőket el ne mulaszsza, a 15 garast pedig a lipcsei városházán lefizesse, mert különben színműveit félévvel, egyéb műveit egy évvel megjelenésök után az fordítja németre, a kinek tetszik. A reichstag bizottsága leplezetlenűl ki is mondta ez elvet : «A szerző első sorban csak saját nemzeti piaczát tekintheti műve értékesítésére alkalmas piacznak, ide-

gen nemzeteknél pedig csak föltételes és korlátozott védelemre számolhat.» «Mert a fordítás túlságos megnehezitése meggátolná a nemzetközi eszmecserét, csak azért, hogy a szerzőknek saját honi díjain kívül, idegen nyelveken is némi lehető jutalmat szerezzen. E czél nem látszik elégnek arra, hogy külföldi irodalmaknak népünk nyelvére átültetését jobban mint eddig, korlátozzuk. Ez nagyon káros volna épen a német irodalomnak.» ... «Nem is volna helyes, hogy a szerzőknek természetes igényök legyen egyenlő védelemre mind az öt világrészben.»

Kövessük ezt az ildomos elvet mi is, de viszonyainkhoz mérve némi bővítéssel. Tegyünk különbséget a nemzetközi forgalom és könyvkereskedés nagy nyelvei és a kisebb, csak helyi jelentőségű irodalmak nyelve között. Törvényünk által vegyük elejét annak, hogy valamely velünk szerződő külállam polgárainak irodalmi műveit nálunk az eredeti nyelven lenyomni vagy a nemzetközi könyvvásáron nagy jelentőségű idegen nyelvekre fordítani és e fordítást talán a külföldön is elterjeszteni lehessen. De oly nyelvre, mely a nemzetközi könyvvásáron számba se jön, a fordítást csak azon föltétel alatt tiltsuk el, ha a mű szerzője bizonyos (az említett német szabályokhoz hasonló) kikötéseknek a megszabott idő alatt eleget tesz és ez által kimutatja, hogy jogait e tekintetben csakugyan fenn akarja tartani. Ily intézkedés által két czélt érnénk el. Először biztositanók a külföldi írókat, hogy műveik Magyarországon amaz idegen nyelvekre semmi esetre lefordíttatni nem fognak, sőt biztositanók a csu-

pán magyarországi nyelvekre fordítás ellen is, azon esetben, ha ők ezt magoknak fentartani kivánják. Másodszor biztositanók saját nemzeti irodalmunkat az iránt, hogy a külföldi irodalmak jelesebb művei, minden igaz ok nélkül, nem lesznek tőlünk elzárva.

És ha a külföldi szerzők, vagy kiadók, tudni fogják, hogy könyveiket Magyarországon az ő engedelmök nélkül se eredeti nyelven kiadni, se oly nyelvekre (angolra, francziára, olaszra, németre és talán még oroszra), melyekre ők súlyt fektetnek, leforditani nem szabad: valószínűleg kevesebbet törődnek a magyar, tót, szerb vagy román fordítással s ebbeli jogaik fentartására egy lépést sem tesznek, hanem nekünk engedik a hazai irodalom terét. Ezért is czélszerűnek vélem tehát ama nyelvek között az említett megkülönböztetést. Mert ha az előszabott föltételek teljesitése ahhoz is megkívántatnék, ha egy külföldi mű tulajdonosa, a ki saját kisebb népeink nyelvével különben nem törődnék, a nemzetközi nagy nyelvekre való fordítás ellen kívánja magát országunkban biztosíttatni: akkor valószínűleg inkább gondoskodnék föltételeink teljesítéséről s ez által, talán kívánatán túl, azt is elérné, hogy művét a saját országunkbeli nyelvekre se fordíthassuk.

Ily czél lebegett előttem, az alább közölt javaslatnak a fordításokról szóló szakasza formulázásánál.

Egyéb tekintetben a javaslat általában véve a német törvény nyomán halad. E törvény főleg abban különbözik más e tárgybeli törvényektől, hogy lehetőleg elkerül minden casuistikus intézkedést és csupán

elveket kíván megállapitani. Hosszú tapasztalat, számos pör-eset, s az ezekben hozott birói ítéletek és a gyakorlatban megállapitott döntvények indították e törvény készítőit arra, hogy a biróság és szakértők bölcs belátását eleve kimondott meghatározások által korlátolni ne akarják. Hogy csak egy példáról szóljak: az osztrák és némely régebbi német törvényeknek az idézetekről szóló azon határozata, mely szerint egy nyomtatott ívnyi szöveget bármely műből szabadon le lehet nyomatni, némely esetekben valódi sérelem lehet az íróra, más esetekben pedig valamely tudományos kérdés kifejtését vagy birálatát nagy mértékben megnehezítheti. Az egy ív némely esetekben igen sok, más esetekben igen kevés. Nem az átvett sorok száma tesz valamely lenyomatot bitorlássá, hanem a lenyomatónak czélja és eljárása. Erről pedig csak az előforduló esetekben lehet ítélni; minden eleve megvont határvonal megköti a biró kezét és ez által csak a visszaéléseknek nyújt biztosabb védelmet. Ha egy tudós a másik tudósnak művéből, bizonyitás, elemezés vagy czáfolat végett átvesz két vagy három vagy több ívet is: bizonyára kevésbbé sérti a tulajdonjogot, mint például egy szerkesztő, a ki egy költőnek minden versét, egyenként, de következetesen mindig lenyomatná, bár egyszerre soha többet egy ívnél, s bár a versek egy év alatt összesen két nagy ívnél (apró betűkkel szedve) többet nem tennének is.

A német törvény a részletekben minden ily meghatározást szándékosan elkerűl. Az anthologiák, chrestomathiák, levélgyüjtemények, szónoki beszédek gyüjte-

ményei, az *ineditak*, népmesék és népdalok, compilatiók, kivonatok, recensiók kérdését, melyről másutt már oly sok vita folyt, s melyről a régi magyar javaslat számos casuistikus intézkedést tartalmaz, nyílt szavakkal nem dönti el. Csak elveket mond ki (lásd az alábbi javaslat 5. és 7. §§-ait), azok alkalmazását a szakértőkre és bírákra bízza. Ezeknek nem lesz nehéz a legbonyolúltabb kérdésekben is eligazodniok, ha mindig szem előtt tartják azt, hogy e törvénynek legfőbb czélja: védeni minden írói munkásságot s megtorolni annak minden sértését.

Ez elv szerint tehát az anthologiák, chrestomathiák kiadását megengedi e törvény, de csak azon föltétel alatt, ha azok szerkesztésében, rendezésében, beosztásában írói munkásság van kifejtve s a kiadást iskolai, nevelési vagy más fontos czél indokolja. Tagadhatatlan, hogy ez az intézkedés nem eléggé határozott. De minden határozottabb intézkedés még kevésbbé vezet sikerre. Mert egy felől bizonyos, hogy az anthologiák, chresthomathiák kiadását kereken megtiltani, a nevelés, az olvasó közönség, az irodalmi ismeretek terjedésének fontos érdekei nem engedik. Más felől tapasztalat bizonyítja, hogy a quantitativ meghatározások, mint az osztrák törvényé, mely egy ívre szabta az átvehető dolgozatok terjedelmét, még több visszaélésre nyujtanak alkalmat; az 1867-iki magyar törvényjavaslat azon kikötése pedig, hogy anthologiákat kiadni csak oly föltétel alatt szabad, ha a szerkesztő valódi neve a czímlapon ki van téve, igen egyszerűen kijátszható.

Hasonló szempont alá esnek a népmesék, népdalok, közmondások stb. gyüjteményei. A gyüjtemény annyiban lesz tulajdona a gyüjtőnek, a mennyiben saját irodalmi munkásságának nyomát reá tette, s bebizonyíthatja, hogy valaki *ezt* sértette meg. A gyüjtemény *egészben véve* övé; azt utánnyomatni tilos. Az egyes népdalok, közmondások nem övéi; a népmese sem, de annak stilje, elbeszélése igen.

Mások műveiből kivonatot, compilatiót szerkeszteni, szintén csak oly föltétel alatt szabad, ha a szerkesztő maga is némi írói munkásságot fejt ki, a kiválasztásban, rendezésben, formában vagy előadásban. Az így készült munka egészben véve a szerző tulajdonává válik; részletei, természetesen, nem.

Némivel kétségesebb az ú. n. *ineditàk* kérdése. Nyer-e az, a ki valami kéziratot, régi okiratot, vagy bármely, senki tulajdonjogába nem tartozó, írói művet fölfedez és kiád, védelmet az utánnyomatás ellen? A németországi törvény készítése alkalmával sokat vitatták e kérdést, még az országos ülésbeli tárgyaláson is. Az eredeti javaslat teljes szerzői jogban akarta részesíteni az első közrebocsátót, elmondván, hogy régi codexek, levelek, kéziratok kiadása néha sokkal több írói munkásságot és tanulmányt kíván, mint sok más önálló új dolgozat. Más oldalról azonban ellenvetették, hogy ily korlátozás veszélyes lehet a tudományos irodalomra; az első kiadás néha igen gyarló, hiányos vagy hibás lehet s nem volna helyes más jobb kiadásokat megakadályozni; kivált ha a fölfedezett kézirat tulajdonosa (például közlevéltár, közkönyvtár stb.) az

új kiadás ellen semmi kifogást nem tesz. Fölemlítém azt is, hogy itt nem is szerzői jogról, hanem csak a föltaláló jogáról (Finderrecht) lehet szó, a mi ezen törvénybe nem tartozik. Végre az utóbbi nézet többséget nyervén, az *ineditúk* első kiadóinak tulajdonjoga elesett.

Említetlenűl hagyja a törvény azt a másik vitás kérdést is, hogy leveleket írójuk engedelme nélkül kiadni szabad-e, akár a czímzettnek, akár másnak. E kérdés azonban, a mennyiben az írói tulajdonjog körébe vág, világosan meg van oldva a törvény legelső szavaival, melyek bármely «írói művet» a szerző engedelme nélkül kiadni eltiltanak; mert a ki egy levelet irodalmilag fölhasznál, ezzel maga elismeri azt «írói műnek». Üzleti, családi s több efféle levelek jogtalan közrebocsátásából eredhető személyes vagy vagyoni sérelmek ügye természetesen nem tartozik e törvénybe.

Ugyanazon legelső általános definitio védi a mások műveihez készített kimutatásokat, előszavakat, indexeket, recensiókat, jegyzeteket stb. Védve vannak, mert «írói művek».

Azonban ilyféle részletekről csak a törvényjavaslat előadása után lehet szólni. Ime tehát ennek szövege, s azután némely elkerűlhetetlen jegyzet, a mennyire a tér szűke engedte.

III.

TÖRVÉNYJAVASLAT AZ ÍRÓI ÉS MŰVÉSZI TULAJDONJOGRÓL.

Első rész: Írói művek.

1. §. Írói művet gépi munkával többszörözni csak a mű szerzőjének van joga.

2. §. Mások irodalmi adalékaiból szerkesztett műre, mint egészre nézve, annak kiadója, a jelen törvény által biztosított jogok tekintetében, a szerzővel egyenlőnek tekintetik. Az egyes irodalmi adalékok tulajdonjoga azok szerzőit illeti.

3. §. A szerző joga átszáll örököseire. E jog akár egészben, akár részben, szerződés által vagy halál esetére szóló intézkedéssel, másokra is átruházható.

4. §. Írói műnek bármely gépi többszörözése, ha a jogosítottnak (1., 2., 3. §.) engedelme nélkül készül, bitorlásnak mondatik s tilos. Még a kézirat jogos birtokosa is csak a szerző engedelmével többszörözheti azt.

E tilalom kiterjed a műnek akár egészben, akár részbeli többszörözésére.

Gépi többszörözésnek ítélhető még a leírás is, ha ez nyomtatás helyettesítésére van szánva.

5. §. Bitorlásnak tekintendő továbbá:

a) oktatás vagy mulatság czéljából tartott felolvasásnak vagy előadásnak a szerző engedelme nélkül kinyomatása;

b) oly új kiadás, melyet a szerző vagy a kiadó, a köztök fennálló szerződés ellenére eszközöl;

c) valamely műnek a kiadó által több példányban készíttetése, mint a mennyihez szerződés szerint joga van.

d) földrajzi, térrajzi, természettudományi, mértani, építészeti s más hasonló műszaki rajzok és képletek lenyomatása.

6. §. Írói műnek, bármely nyelven jelent az meg eredetileg, a szerző vagy jogutóda engedelme nélkül kiadott fordítása, ha az eredeti mű czímlapján vagy élén a fordítási jog fentartása világosan ki volt jelentve, bitorlásnak (4., 5., 7. §.) tekintetik, a következő megkülönböztetéssel:

a) minden további föltétel nélkül bitorlásnak tekintetik, ha a fordítás olasz, franczia, angol vagy német nyelvre történt;

b) az előbbi pontban elsorolt négy nyelven kívül bármely más nyelvre történt fordítás bitorlásnak tekintetik oly föltétel alatt, ha a szerző által jogosított fordítás kiadása az eredeti mű megjelenése után egy év alatt megkezdetett s három év alatt befejeztetett. A naptári év, melyben az eredeti mű valósággal megjelent, nem jön számításba.

Több kötetben vagy részben megjelenő eredeti műnek minden kötete vagy része külön műnek tekintetik s a fordítási jog fentartása minden kötet vagy füzet élén külön jelezendő.

Színmüvek fordításának az eredeti mű megjelenése vagy első nyilvános előadatása után hat hó alatt teljesen meg kell jelennie.

A fordítás megkezdése, a kitűzött határidő alatt, beigtatás (47. §.) által igazolandó, mert különben a fordítás elleni oltalom elenyészik.

Időszaki vállalatok oly föltétel alatt részesülnek védelemben a *b)* alatti nyelvekre való fordítás ellen, ha jogukat minden naptári év első hónapjában beigtatás által fentartják. Ily fentartás érvénye azon egy évre terjed.

Még meg nem jelent és a bitorlás ellen biztosított műnek fordítása is bitorlásnak tekintetik.

A fordítások az eredeti művekkel egyenlően részesülnek a lenyomatás elleni védelemben.

7. §. Nem tekintetik bitorlásnak:

a) már megjelent mű egyes helyeinek vagy kisebb részeinek szószerinti átvétele, továbbá már közzétett kisebb terjedelmű írói műveknek egy nagyobb egészbe fölvétele, mihelyt ez tartalma szerint önálló tudományos műnek tekinthető, — avagy oly gyüjteménybe fölvétele, mely több író műveiből egyházi, iskolai, nevelési vagy irodalmilag fontos czélra szerkesztetett. Föltételül szolgál azonban, hogy a szerző vagy a felhasznált forrás megneveztessék;

b) időszaki iratok és más nyilvános hirlapok egyes czikkeinek lenyomatása, kivéve a szépirodalmi vagy tudományos munkákat s más nagyobb közleményeket, a mennyiben ez utóbbiak élén az utánnyomás tiltva van;

c) mindennemű törvénykönyvek, törvények, hivatalos rendeletek, nyilvános okiratok s tárgyalások lenyomatása;

d) a törvényszéki tárgyalásoknál, politikai, községi és egyházi képviselőtestületekben, politikai s hasonló jellegű gyűlésekben tartott beszédek kinyomatása. Valamely szónok beszédeinek gyüjteményes kiadására azonban csak a szerzőnek van joga, s e jog megsértése bitorlásnak tekintetik;

e) egyes műszaki rajzoknak és képleteknek (5. §. *d*) átvétele oly írói műbe, melyben azok csak a szöveg felvilágosítására szolgálnak; a szerző vagy a felhasznált forrás azonban ez esetben is megnevezendő.

8. §. A védelem, melyet a jelen törvény a bitorlás ellen biztosít — az alább következő külön intézkedések fentartásával — a szerző egész életére (1., 2. §.) s halála után még harmincz évre terjed.

9. §. Oly műnél, melynek több szerzője van, ezen védelem harmincz évre terjed azon szerző társ halála után, a ki a többit túlélte.

Több munkatárs irodalmi adalékaiból alkotott műnél az egyes adalékok számára biztosított védelem tartama a szerint határoztatik meg, a mint azon adalékok szerzői meg vannak-e nevezve vagy nincsenek.

10. §. Egyes tanulmányokat, értekezéseket stb., melyek időszaki vállalatokban, mint: folyóiratokban, zsebkönyvekben, évkönyvekben stb. jelennek meg, a szerző egy évre a megjelenés után külön is lenyomathat, még pedig — ha a szerződés másként nem határoz — azon vállalat kiadójának vagy tulajdonosának, melyben azok megjelentek, beleegyezése nélkül is.

A hirlapokban közölt kisebb dolgozatok azonban megjelenésök után a szerző szabad rendelkezése alá kerülnek (1875. XXXVII. t.-cz. 517. §.).

11. §. A 8. §-ban biztosított védelem a megjelent írói műveknek csak azzal a föltétellel adatik meg, ha a szerző valódi neve a mű czímlapján, vagy az ajánlat után vagy az előszó végén ki van téve.

Több munkatárs irodalmi adalékaiból szerkesztett műnél az adalék védelmére elég, ha szerzője az adalék elején vagy végén megneveztetett.

Oly írói művek, melyek a szerzőnek nem valódi neve alatt, vagy névtelenül jelennek meg, első kiadásuktól számítandó harmincz évig részesülnek a bitorlás elleni védelemben. (28. §.) Ha azonban e harmincz év alatt a szerző valódi neve, maga, vagy jogutódai által beigtatásra (47. §.) bejelentetett, ez a műnek 8. §-ban megszabott hosszabb határidőt biztosítja.

12. §. A szerző halála után kiadott művek a szerző halálától számított harmincz évre részesülnek védelemben.

13. §. Akadémiák, egyetemek, tudományos egyesületek, nyilvános tanintézetek s jogi személyek, a mennyiben mint kiadók a szerzővel egyenlőknek tekintendők (2. §.), az álta-

lok kiadott művekre nézve ezek megjelenésétől számítandó harmincz évre részesülnek védelemben.

14. §. Több kötetben vagy részben megjelenő műveknél a védelem tartama minden egyes kötetnek vagy résznek első megjelenésétől számíttatik.

Oly műveknél azonban, melyek egy vagy több kötetben ugyanazon tárgyat tárgyalják s így egymással összefüggőknek tekintendők, a védelem tartama csak az utolsó kötet vagy rész megjelenésétől számíttatik.

Ha pedig az egyes kötetek vagy részek kiadása között három évnél hosszabb időköz telt el, az előbb megjelent kötetek, részek stb. külön önálló műnek, a három év lefolyta után megjelenő kötetek, részek stb. szintén külön önálló műnek tekintendők.

15. §. A fordítás kiadásának tilalma a 6. §. *a)* esetében az eredeti mű megjelenésétől számított öt évre, — a 6. §. *b)* esetében a jogosított fordítás első megjelenésétől számított öt évre terjed.

16. §. Ezen törvényes határidők (8—15. §§.) tartamába a szerző halálozási éve, illetőleg a mű vagy fordítás első megjelenésének naptári éve nem számíttatik be.

17. §. Az államkincstárnak vagy uratlan hagyatékokhoz jogosított más személyeknek háromlási joga a szerzői tulajdonjogra nem terjed ki.

18. §. A ki szándékosan vagy vétkes gondatlanságból valamely írói művet bitorolva többszöröz, oly czéllal, hogy e többszörözést akár belföldön, akár külföldön terjeszsze, — köteles a szerzőt vagy annak jogutódát kárpótolni s azonfelül öt forinttól ezer forintig terjedhető pénzbírsággal büntettetik.

Ha a megszabott pénzbírság be nem hajtható, akkor az hat hónapig terjedhető fogságbüntetésre változtatandó.

A többszörözés nem büntetendő, ha annak elkövetője

ténybeli vagy jogi menthető tévedésből jóhiszeműleg cselekedett; és ekkor a szerző vagy jogutódai irányában az okozott kárért csak saját nyereménye erejéig felelős.

19. §. Az iránt, történt-e kár s mekkora? valamint az iránt: támad-e nyeremény s mekkora? a biró a körülmények egybevetéséből, szabad meggyőződése szerint itél.

20. §. A ki szándékosan vagy vétkes gondatlanságból mást valamely mű bitorlására bir, a 18. §-ban meghatározott büntetés alá esik s köteles a szerzőt vagy jogutódait a 18. és 19. §-ok értelmében kárpótolni, még akkor is, ha a közvetlen tettes a 16. §. szerint nem volna hibás vagy kártérítésre köteles.

Ha a közvetlen tettes szintén szándékosan vagy vétkes gondatlanságból követte el a bitorlást, a jogosított iránt mindketten egyetemleg felelősek.

A bitorlásban részes egyéb társak büntetése és kártérítési kötelezettsége az általános bűnvádi eljárás szerint ítélendő meg.

21. §. A bitorolva készült s készletben levő példányok és a jogtalan többszörözésre szánt különös készülékek, minők a nyomdai formák, lapok, kövek, stereotyp-öntmények stb. elkoboztatnak. Mihelyt az elkobzás jogerejűvé vált, vagy megsemmisíttetnek, vagy károsító alakjoktól megfosztatva, a tulajdonosnak visszaadatnak.

Ha a műnek csak egy része találtatik bitoroltnak, az elkobzás csak ez egy részre s az annak többszörözésére kizárólag alkalmazott készülékekre terjed ki.

Az elkobzás kiterjed mindazon példányokra és készülékekre, melyek a bitorlás eszközlőjének, a nyomdásznak, a könyvkereskedőnek, a hivatásszerű terjesztőknek s a bitorlás szellemi szerzőjének (20. §.) vagy jogutódaiknak tulajdonában találtatnak.

Az elkobzás akkor is megtörténik, ha a bitorlás eszközlője

se nem szándékosan, se nem vétkes gondatlanságból cselekedett (18. §.).

A károsítottnak szabadságában áll ezen példányokat és készülékeket egészen vagy részben átvenni azok kiállítási árában, a mennyiben ez által harmadik személyek jogai nem csorbíttatnak.

22. §. A bitorlás vétsége be van fejezve, mihelyt valamely műnek e törvény ellenére akár belföldön, akár külföldön többszörözött első példánya elkészült.

A bitorlás puszta megkísérlése sem büntetést, sem kártérítést nem von maga után. De a készülékek elkobzása ez esetben is bekövetkezik.

23. §. Ismétlés esetében a büntetés nem haladhatja meg a törvényesen kiszabott (18. §.) legmagasabb összeget.

24. §. Ha a 7. §. *a)* és *e)* esetében a forrás vagy szerző megnevezése szándékosan vagy vétkes gondatlanságból elmulasztatik, a lenyomat eszközlője és eszközöltetője harmincz forintig terjedhető birsággal büntettetnek.

A pénzbüntetés fogságbüntetésre ez esetben nem változtatható. Kártérítésnek helye nincs.

25. §. A ki a jelen törvényben eltiltott módon nyomatott mű példányait üzletszerűleg akár bel-, akár külföldön árúba bocsátja, eladja vagy más úton terjeszti, az általa okozott kárt a szerzőnek vagy jogutódainak megtériteni köteles s azon felül a 18. §-ban foglalt büntetéssel sújtatik.

Az üzletszerű terjesztésre szánt példányok a 21. §. értelmében az esetre is elkoboztatnak, ha a terjesztőre a szándékosság ki nem derül.

26. §. A kártérítési igény fölötti határozat, valamint a jelen törvényben megállapított büntetések kimondása, példányok és készülékek elkobzása első biróságilag a budapesti és kolozsvári kir. törvényszékek hatásköréhez tartozik. A budapesti kir. törvényszék illetékessége kiterjed a pesti

kir. ítélő tábla hatásköre alá eső egész területre; a kolozsvári kir. törvényszék illetékessége kiterjed a marosvásárhelyi kir. ítélő tábla hatásköre alá eső egész területre. A birói illetékességet a bitorlással vádoltnak rendes lakhelye szabályozza, a Polg. Törv. Rendtartás 30—34. §§-aiban foglalt módozatokkal.

27. §. A birói eljárás nem hivatalból, hanem csak az érdekeiben sértett félnek keresetére indítandó meg. A büntetés követelésétől a büntetést kimondó első birósági határozat kihirdetéseig a panaszló fél visszaléphet.

28. §. A bitorlás miatt keresetet indítani mindenkinek joga van, kinek szerzői vagy kiadói joga a jogtalan többszörözés által csorbítva vagy veszélyeztetve van.

A már közzétett műveknél mindaddig, míg ellenkezője be nem bizonyíttatik, az tartandó szerzőnek, ki a 11. §. 1., 2. pontja szerint a mű szerzőjéül van megnevezve.

Névtelenűl vagy álnév alatt megjelent műveknél a kiadó, s ha ez megnevezve nincs, a bizományos van jogosítva a szerzői igények védelmére. A művön megnevezett kiadó minden más bizonyíték nélkül is a névtelen vagy álnevű író jogutódának tekintetik.

29. §. A bitorlás elleni perekben a biró, a nélkül, hogy a bizonyítékok joghatályáról szóló szabályokhoz lenne kötve, a tényállást s a szándékosság vagy vétkesség fokát a tárgyalásból merített meggyőződése szerint állapíthatja meg.

30. §. Ha a műszaki kérdések eldöntésétől függ a bitorlás tényálladékának, a kár s az illetéktelen haszon összegének megállapítása, a birónak jogában áll szakértőket alkalmazni.

31. §. Budapesten és Kolozsvártt tudósokból, írókból, könyvárúsokból, nyomdászokból s más alkalmas egyénekből szakértő egyletek alakítandók, melyek a bíró által eléjök terjesztett kérdésekre véleményt kötelesek adni.

32. §. Mindenik szakértő egylet hét tagból áll, elnökét is

beleszámítva. Egyes tagok akadályoztatása esetére néhány póttag is előre nevezendő ki.

33. §. Úgy a tagok, mint a póttagok s az elnök és helyettese a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által neveztetnek ki és mentetnek föl s egyszer mindenkorra esküt tesznek le.

34. §. Az irodalmi szakértő egylet feladata véleményt adni a biróságnak oly műszaki kérdésekben, melyektől írói művek vagy jogtalanúl előadott színművek bitorlásának tényállása s a kártérítési összeg megállapítása függ.

35. §. Az egylet a kívánt véleményt csak akkor köteles adni, ha a megkereső biróságtól hozzá áttétettek: az ügyiratok, az összehasonlítandó tárgyak, a tényállás hivatalos előadása, a felek nyilatkozatai és egyenként azon kérdések, melyekre a biróság véleményt kiván.

36. §. A biróság az egylet elnökéhez (vagy helyetteséhez) intézi fölhivását s ez azonnal kinevez egy előadót, a ki az elnök által egybehivandó gyülésen írásbeli véleményt terjeszszen elő. Az egylet gyüléseiben szótöbbség, egyenlő szavazatok esetében az elnök szavazata dönt. Érvényes határozathozatalra az elnökkel együtt legalább öt tag jelenléte szükséges.

37. §. Az egylet határozata az elnök és két jelenvolt által aláírva, küldetik vissza a biróságnak.

38. §. Az egylet jogosítva van a véleményadásért tizenöt forinttól száz forintig terjedhető díjat számítani fel, melyet a biróság a peres felek terhére megállapitván, behajtani és az egylet elnökéhez elküldeni köteles.

39. §. A szakértő egylet jogosítva van az érdekeltek kívánatára vitás kártérítési igények s az elkobzás kérdésében (18—21. §.) választott biróságként is eljárni. A felek ez iránti folyamodásukat az egylet elnökéhez intézik. A 36—38. §§-ok rendeletei ez esetben is megfelelő alkalmazással érvényesek.

40. §. A szakértő egyletek, mint választott biróságok ítélete ellen felebbezésnek nincs helye. A rendes bíróságok ítélete ellen a felebbezés a m. királyi curia váltótörvényszéki osztályához történik.

41. §. A bitorlás megtorlására, az okozott kár megtérítésére és az illetéktelen haszon visszaadására emelhető igények iránt a kereseti jog három év alatt évül el.

Az elévülés azon nappal kezdődik, melyen a jogtalanúl többszörözött példányok terjesztése megindult.

42. §. A jogtalanúl többszörözött példányok terjesztésének megtorlására és a terjesztés által okozott kár megtérítésére irányuló kereset joga szintén három év alatt évül el.

Az elévülés ideje a terjesztés legutolsó napjától számítandó.

43. §. A jogtalan lenyomás és terjesztés nem büntetendő, ha a panaszra jogosított elmulasztja panaszát beadni, három hó alatt, azon időtől számítva, mikor a vétség és a tettesnek kiléte tudomására jutott.

44. §. A jogtalan példányok és készülékek megsemmisítésére, illetőleg elkobzására mindaddig nyujtható be panasz, míg ily példányok vagy készülékek léteznek.

45. §. A szerző vagy forrás meg nem nevezése (7. §. *a*) által elkövetett vétség három hó alatt évül el, azon naptól számítva, mikor az ily lenyomat terjesztése kezdődött.

46. §. Az elévülésről fennálló általános szabályok határozzák meg, mely cselekmények szakítják félbe az elévülést.

A büntető eljárás megindítása nem szakítja félbe a kártérítési igény elévülését, valamint a kártéritési igény pörös érvényesítése sem szakítja meg a büntető eljárás elévülését.

47. §. Az igtató könyv, a 6., 11. és 58. §§-ban írt igtatás czéljából, Budapest főváros hatóságánál vezettetik.

48. §. A beigtatás a kérelmezőnek személyes vagy írásbeli kivánatára, jogosultságának vagy a bejelentett tények való-

diságának vizsgálása nélkül, teljesítendő. A kérelmező személy azonossága azonban, akár személyesen, akár írásban adja elő kérelmét, kellőleg igazolandó.

49. §. Az igtatókönyvbe mindenkinek betekinteni és abból hiteles kivonatokat venni szabad. A beigtatások a belügyminister által meghatározandó közlönyben nyilvánosan közzététetnek.

50. §. Minden beadvány, kivonat, bizonyítvány stb., mely ezen beigtatásra vonatkozik, bélyegmentes. Azonban minden beigtatásért, minden kivonatért, minden bizonyítványért stb. egy-egy forint díj s a közzététel (49. §.) netaláni költségei megfizetendők.

Második rész : Zeneművek.

51. §. Az 1—5. és 8—50. §§. határozatai megfelelően alkalmazandók a zeneművek szerzőit illető többszörözési jogra is.

52. §. Bitorlásnak tekintetik a zeneműnek a szerző engedelme nélkül kiadott minden oly átdolgozata, mely önálló szerzeménynek nem tekinthető ; nevezetesen valamely zenemű kivonatai, egy vagy több zeneműszerre vagy hangra átdolgozásai, valamint egyazon mű egyes dallamainak (melodia) vagy motivumainak művészileg föl nem dolgozott lenyomatai.

53. §. Bitorlásnak nem tekintetnek : megjelent zenemű egyes helyeinek idézése, megjelent kisebb zeneszerzeményeknek önálló tudományos műbe vagy zeneiskolai czélokra, több szerző műveiből összeállított gyüjteményes művekbe átvétele ; föltéve, hogy a szerző vagy a használt forrás megneveztetett, mivel különben a 24. §. határozata lép érvénybe.

54. §. Bitorlásnak nem tekintetik : megjelent írói műnek zenemű szövegéül használata, ha a szöveg a zenekísérettel

együtt adatott ki. Kivétetnek az oly szövegek, melyek zenére tétel czéljából készültek: névszerint operák, oratoriumok, kántáték szövegei. Ezek csak szerzőjük engedelmével nyomathatók ki, együtt a zenekísérettel; zenekíséret nélküli kiadásukra pedig a szerzőnek vagy jogutódának külön engedélye szükséges.

55. §. A zeneművek bitorlása által előforduló műszaki kérdésekre nézve Budapesten és Kolozsvártt zeneszerzőkből, zeneértőkből és zenekereskedőkből, szakértő egyletek alakítandók; mire nézve a 30—40. §§. határozatai nyernek megfelelően alkalmazást.

Harmadik rész: Színművek, zeneművek és zenei színművek nyilvános előadása.

56. §. Színmű, zenemű vagy zenei színmű nyilvános előadatásának joga a szerzőt és annak jogutódait illeti.

Színművekre és zenei színművekre e tekintetben mindegy, akár jelentek meg azok nyomtatásban stb., akár nem. Nyomtatásban megjelent zeneművek előadhatók a szerző engedelme nélkül is, ha a szerző a mű czímlapján vagy élén a nyilvános előadatás jogát fenn nem tartotta.

A színmű jogszerű fordítója, saját fordításának nyilvános előadatása tekintetében ugyanazon védelemben részesűl, mint a szerző.

Jogellenes fordítás (6. §.) vagy jogellenes feldolgozás (52. §.) nyilvános előadatása bitorlásnak tekintetik.

57. §. Ha egy műnek több szerzője van: a nyilvános előadáshoz valamennyi szerző engedélye szükséges.

Szöveges zeneművekre, s így zenei színművekre is, elég a zeneszerző engedelme.

58. §. A nyilvános előadás jogának tartama tekintetében a 8—17. §§. határozatai irányadók.

Névtelenűl vagy álnév alatt szerzett művek, melyek első nyilvános előadásuk idején nyomtatásban még nem jelentek meg, első előadatásuk napjától harmincz évig, hátrahagyott művek a szerző halálától harmincz évig részesülnek a jogtalan előadás ellen védelemben.

Ha a névtelen vagy álnevű mű szerzője vagy jogutódai ama harmincz évi idő alatt a szerzői jogot beigtatásra (47. §.) bejelentik, vagy ha a szerző, ugyanazon idő alatt, művét saját valódi neve alatt közrebocsátja, akkor a 8. §. határozata lép érvénybe.

59. §. Gépi többszörözés útján még meg nem jelent, de már nyilvánosan előadott színművekre, zeneművekre és zenei színművekre nézve, szerzőnek az tekintetik, míg az ellenkező be nem bizonyul, a kit az előadást hirdető jelentés megnevezett.

60. §. A ki színművet, zeneművet vagy zenei színművet teljesen vagy jelentéktelen változtatásokkal jogtalanúl nyilvánosan előadat, köteles a szerzőnek vagy jogutódainak okozott kárt megtéríteni s azonfölül a 18. és 23. §§.-ban meghatározott birsággal büntettetik.

A jogtalan előadás okozójára a 20. §. nyer alkalmazást olyképen, hogy a kártérítés összege a 61. §. szerint vettetik ki.

61. §. Kártérítésül (60. §.) fizetendő a jogtalan előadásokból befolyt egész jövedelem, az azokra fordított kiadások levonása nélkül. Ha a mű más művekkel együtt adatott elő, a kártérítés összegéül a bevételnek egy aránylag eső része vettetik ki. Ha bevétel nem volt, vagy ki nem deríthető, a kártérítés összegét a biró, belátása szerint, szabja meg.

Ha az előadató nem vétkes, saját haszna erejéig tartozik a jogosultnak kárpótlást adni.

62. §. A 26—50. §§. határozatai a színművek, zeneművek és zenei színművek nyilvános előadására nézve is megfelelően alkalmazandók.

Negyedik rész: Képzőművészetek.

63. §. Az 1—3., 8., 9., 18—46. §§. határozatai alkalmazandók a rajzoló és idomító művészet (ars graphica et plastica) által alkotott művek szerzőit illető többszörözési jogra is.

64. §. Bitorlásnak tekintendő az eredeti műnek, a szerző vagy jogutóda engedélye nélkül, akár másolat (copia), akár gépi munka által készült többszörözése.

Az, hogy a többszörözés az eredeti műtől nagyságban, vagy egyéb lényegtelen eltérésekkel különbözik, vagy az eredeti műnek csak egy részére terjed, vagy a képzőművészet más ágában (például rajzmű idomításban vagy megfordítva) állíttatott elő: a bitorlás tényén nem változtat.

65. §. Nem tekintendő bitorlásnak:

a) ha egy mű nyomán egy másik, oly lényegesen különböző mű állíttatik elő, mely önálló műnek tekinthető;

b) ha nyilvános kép- és szobortárakban vagy mű-gyüjteményekben kitett egyes művek tanulmány végett lemásoltatnak; föltéve, hogy az ily másolat árúba bocsátás vagy tovább többszörözés által bitorlást nem leplez;

c) ha egyes művek másolata a szerző vagy a használt forrás megnevezésével oly írói műbe vétetik föl, melyben a szöveg a fő, s a másolat csak a szöveg felvilágosításául szolgál; a szerző vagy a forrás megnevezésének elmulasztása esetében a 24. §. határozata alkalmazandó;

d) utczán, köztéren, templomban s más hasonló nyilvános helyen maradandólag fölállított emlékművek másolatainak többszörözése.

66. §. Jogos másolat ugyanoly védelemben részesül, mint az eredeti mű.

67. §. Ha valamely mű más tulajdonába bocsáttatik át, az által még nincs átengedve annak többszörözési joga is.

Megrendelt arczképek (mellszobrok stb.) többszörözési joga azonban a megrendelőt illeti.

A tulajdonos nem köteles a művet szerzőjének többszörözés végett átengedni.

De ezen esetekre nézve az eltérő külön megállapodás nincs tiltva.

68. §. Műtárgyak utánzása iparkészítmények által, ha az iparkészítmény főalkatrészét és főértékét nem az utánzott mű teszi; valamint iparkészítmények utánzása és többszörözése, nem esnek a jelen törvény rendeletei alá.

69. §. Fénykép vagy más hasonló eljárás által készült művek s másolatok, ha műtárgyaknak tekinthetők, mindazon törvényes védelemben részesülnek, mint más műtárgyak.

70. §. A rajzoló és idomító művek bitorlása által előforduló műszaki kérdésekre nézve Budapesten és Kolozsvártt festőkből, szobrászokból, műértőkből és műkereskedőkből szakértő egyletek alakítandók; mire nézve a 30—40. §§. határozatai nyernek megfelelően alkalmazást.

Ötödik rész: Általános határozatok.

71. §. E törvény 18 . . év . . . . hó . . . napján lép életbe. Érvénye kiterjed mindazon írói, zenei, szín- és képzőművészeti művekre, melyek ezen idő után jelennek meg. A mondott nap előtt készült példányok, melyeknek előállítása eddig tiltva nem volt, ezentúl is terjeszthetők, még ha előállításuk a jelen törvény által tiltva lenne is.

72. §. Ugyszinte a mondott napon meglevő jogszerű készűlékek, mint: szedés, lemezek, kövek, minták, öntvények stb. tovább is használhatók, s a már megkezdett, de még be nem fejezett többszörözés, ha eddig törvényszerűen történt, befejezhető.

A mondott napig valamely nyilvános képtár, szobortár,

műcsarnok tulajdonába jutott, vagy külföldi szerzők műveiből tulajdoni joggal az országba hozott képek és szobrok többszörözési joga azok tényleges birtokosait illeti, ha csak ez iránt külön szerződés által az ellenkező megállapítva nincs.

73. §. A jelen törvény kiterjed a belföldi szerzőknek minden művére, tekintet nélkül arra: bel- vagy külföldön jelent-e meg. Külföldi szerzőknek magyarországi kiadóknál megjelent művei szintén e törvény védelme alatt állanak.

IV.

Pontonként indokolni e javaslatot, sokkal több helyet kívánna, mint a mennyiről e folyóiratban rendelkeznem szabad. De nem is tartom szükségesnek. A kit tüzetesen érdekelnek e javaslat indokai, bőséges fejtegetésöket leli a fentebb idézett német művekben is; azok átlapozása eloszlat sok kételkedést, mely egyes pontokra nézve az első pillanatban talán keletkezik.

Csak a magyar műszavakra s a javaslatnak a német törvénytől eltérő rendelkezéseire teszek pótlásúl néhány megjegyzést.

Legtöbb habozással járt, a németeknél is, az alapfogalmak megjelölésére szolgáló kifejezések megválasztása s talán nálunk is sok vitára adhat még okot. A régebbi német törvények többnyire «litterarische Erzeugnisse» vagy «Werke der Litteratur» kifejezéssel jelölték meg a törvény első része védelmének tárgyát; az új német törvény ezek helyett, a berlini akadémia ajánlatára, a «Schriftwerk» szót fogadta el, de a törvény indokolásában világosan ki van mondva, «hogy a

törvény nem mindenféle iratot, hanem csak oly műveket kiván védelmezni, melyek saját szellemi munkásság szüleményei». E felfogást követve, használtam a magyar szövegben az «írói művek» kifejezést, a magyar írók és művészek társasága javaslatában használt «irott művek» helyett, mely, nézetem szerint, igen messze vezetné a birót a valódi fogalomtól.

Hasonló általánosságban kell maradni a többszörözésre használható eszköz megnevezésével is. A typographián kívül számos készüléket talált és talál fel a nyomdai ipar, melyeket egyenként elsorolni alig lehet; de a «gépi munka» kifejezés valamennyit magában foglalja s elég biztosan tájékozza a birót. E szó volt alkalmazva már az 1846-iki osztrák törvény hivatalos magyar fordításában is. (3. §.)

A törvény áthágása által elkövetett sérelmet a német törvények: Nachdruck-nak nevezik s az eddigi magyar javaslatok részint «utánnyomásnak», részint «álkiadásnak» mondták. Én nemcsak azért tartom szükségesnek eltérni ezektől, mert az előbbi rosszúl képzett magyar szó, az utóbbi pedig tulajdonképen mást jelent, hanem főleg azért, mert a színművek előadása s a képzőművészeti művek körűl elkövetett sérelmekre egyiket sem lehetne alkalmazni, pedig a törvény ezekről is intézkedik. Egy régi jó magyar szót ajánlok tehát, a «bitorlást». Ne rettenjünk vissza tőle, bár kissé keményen hangzik; az angol törvény ez áthágást *piracy*nek nevezi, a mi bizonyára még keményebb, s a franczia contrefaçon és az olasz contraffazione sem mondható épen megtisztelő kifejezésnek.

Legjelentékenyebben eltér a német törvénytől javaslatom 2. §-a, mely a mások irodalmi adalékaiból szerkesztett művekről minden további megkülönböztetés vagy kivétel nélkül szól. Ily művekre nézve a német törvény a kiadót csak oly föltétel alatt ruházza föl védelemmel, «ha a mű egységes egészet képez». E záradék eredeti czélja az volt, hogy a hírlapok szerkesztői ne nyerjenek tulajdoni jogot a lapjokban megjelent közleményekre; mert a publicistikai eszmeforgalom érdekei miatt e részben nem akartak korlátot vonni. Az «egységes egész mű» alatt az encyklopædiákat, szótárakat, anthologiákat, írói albumokat stb. kívánták részesíteni védelemben. Azonban e kifejezés miatt már is bizonytalanság támadt. Vajon a heti, vagy havi, vagy évnegyedes folyóiratok, szemlék «egységes egésznek» tekinthetők-e s kiadóik részesűlnek-e a műre, mint egészre, védelemben vagy nem? Egyik magyarázó kereken megtagadja, a másik védeni kívánná őket.* Én nemcsak ezt a bizonytalanságot óhajtom elkerűlni és nemcsak a szemlék s más hasonló folyóiratok kiadóinak (illetőleg szerkesztő-kiadóinak) kívánom biztosítni a folyóiratra, mint egészre, a védelem jogát, hanem a napi lapok kiadóinak is. Nemcsak azt tartanám igazságtalannak, ha a régi *Budapesti Szemle* egy-egy kötetét, szerkesztőjének engedelme nélkül, szabadon lehetne lenyomatni, hanem azt is, hogy ha a *Pesti Napló* egy-egy számát megjelenése utáni napon valaki lenyomatja, ez ellen a szerkesztőnek ne legyen kereseti joga,

* Dambach i. m. 20—23. lap; Wächter i. m. 80—83. lap.

hanem csak azon munkatársaknak, a kik véletlenűl épen czikket adtak a lenyomott számba. Az új német törvény pedig így magyaráztatik; ily esetben az egyenes kereseti jog csak a munkatársakat illetné. Az angol jog azonban az ellenkező elvet fogadta el s a napi lapok szerkesztőinek kereseti jogát, ilyenféle visszaélések ellen, világos birói döntvények ismerik el.* Én is elismerni óhajtom elvben. E jog korlátozásai pedig alább eléggé szabályozva vannak (7. és 10. §§.); s a hírek, tudósítások, kisebb czikkek átvétele, szóval a publicistikai eszmeforgalom, a forrás megnevezése mellett, akadályozva nincs.

A lapokban és más időszaki vállalatokban megjelent czikkek tulajdoni jogára nézve kénytelen voltam egy megkülönböztetést tenni (10. §.). Mert a Kereskedelmi Törvény azt rendeli (517. §.), hogy «a kisebb dolgozatok, melyek hírlapnak vagy folyóiratnak engedtetnek át, megjelenésök után a szerző szabad rendelkezése alá kerűlnek». Ily «kisebb dolgozatok» alatt én tudósításokat, leveleket, tárczákat és legfölebb egyes verseket vagy írói rajzokat értek; s ezekre helyesnek is tartom e rendelkezést. De nem tartanám helyesnek, ha a napi vagy heti lapoknál maradandóbb olvasmánynak szánt havi vagy negyedévi folyóiratokba adott tanúlmányokra és értekezésekre is alkalmaznók e törvényt; mert nem lenne helyes azokat épen legérdekesebb czikkeiktől, mindjárt megjelenésök után, általánosan megfosz-

* Short: *The Law relating to Works of Literature and Art* London, 1871. 251. lap.

tani. Ezért átvettem a porosz törvény azon rendeletét, hogy ily tanúlmányokat csak bizonyos idő (javaslatunkban egy év) múlva szabad a szerzőnek másutt is lenyomatni – föltéve természetesen, hogy e szerkesztővel máskép nem egyezett meg.

Egy másik jelentékeny eltérést tettem a politikai szónoklatokra nézve. A német törvény egyszerűen, teljesen, kivétel nélkül bárkinek megengedi a politikai, törvényszéki stb. szónoklatokat bármily alakban lenyomatni (7. §. *d.*).

Sokat vitatott kérdés ez is. Legtüzetesebben talán az angol irodalomban fejtették ki 1854-ben, mikor Macaulay régebbi beszédeit, beleegyezése nélkül, egy kiadó közrebocsátotta s e bitorlás ellen az *Edinburgh Review* egy egész essayt közölt, utóbb pedig maga a nagy történetíró is elmondta nézeteit egy hatalmas előszóban.* Kétségtelen, hogy parlamentáris országban a politikai beszédek közlését a lapoknak meg kell engednünk. De egy-egy szónok beszédeinek külön füzetben vagy gyüjteményesen kiadása már írói jogi tekintetből is más szempont alá esik; s ezen kívül fontos személyi tekintetek is esnek a mérlegbe, mert egy államférfiúnak sok esetben méltó oka lehet kifogást tenni az ellen, hogy tíz-húsz évvel előbb tartott beszédeit összegyűjtve, minden megjegyzés nélkül valaki kiadhassa. Bár más részről az is igaz, hogy a politikai gyülésen elmondott beszédet el nem mondottá tenni nem lehet, s azontúl nem

* J. C. Hotten: *Literary Copyright* etc London, 1871. 61. lap.

azé az többé, a ki elmondta. Sokat vitatták e kérdést a német törvény készítésekor is ; s míg a javaslat négy-öt retortán a Reichstag elé került, kétszer-háromszor hol bevették, hol kihagyták a beszédek gyüjteményes kiadásának tilalmát. Végre a Reichstag mégis kihagyta. Hasonlóan ki van hagyva az 1846-ki osztrák törvényből is (4. §. *b.*). Én azonban, saját viszonyaink közt, különösen szükségesnek tartom újra bevenni azt. Mert a parliamentekben Európaszerte legutóbb szokássá lett beszélgető és disputáló pongyolaság nálunk még nem rég óta lett divatos; azelőtt sokat adtak a szónoklat formai szépségeire is, és a kiválóbb szónokok igyekeztek beszédeikben valódi írói műveket alkotni. Van néhány magyar államférfi, a kiknek beszédei, összegyüjtve, valódi irodalmi becsű művet alkotnak s nagy kelendőségre is számíthatnak. Nem volna méltányos ezek szónoki műveit közbitorlásra hagyni, midőn egyéb műveik védve vannak. Teljesen elfogadnám tehát az (1865. junius 25-iki) olasz törvénynek ide vágó szakaszát, mely minden politikai és administrativ tárgyban tartott beszédet a lapokban, vagy az ülés aktáiban közölni megenged, de világosan eltiltja azokat külön, vagy gyüjteményesen kiadni.*

Javaslatunknak a szerzői jog tartamáról, a kártérítésről és büntetésekről, az eljárásról és beigtatásról, továbbá a zeneművekről és színművek előadásáról szóló szakaszai kevés eltéréssel, a német törvény nyomain haladnak. A birói illetőséget, első folyamodásban,

* Amar: *Dei diritti degli autori.* Turin. 1874. 94. s köv. l.

azért vélem czélszerűnek Budapestre és Kolozsvárra, a két tudományos egyetem székhelyére tenni, mert a birói eljáráshoz nélkülözhetetlen szakértő egyleteket legbiztosabban hiszem e két városban állíthatni össze, részint az egyetemi tanári karból, részint az irodalom és művészet képviselőiből s a könyvkereskedő testület tagjaiból. Az első biróság itéleteinek egyenlősége s az eljárási elvek azonossága is inkább el fog éretni, ha minden ily ügybeli pör csak e két biróság kezén megy át, mintha minden kir. törvényszéket illetékességgel ruháznánk föl. Oly sok pörre pedig, hogy azok e két biróságot túlterhelnék, írói jogi ügyekben számítanunk nem lehet. Legalább egy-két évtized alatt nem.

Az igtató lajstrom vezetését azonban (47. §.) egyetlen helyre kell utalni, mert azok csak így érhetik el czéljokat. E beigtatás rendeltetése egészen más természetű, mint az, a mit a franczia törvények (1793. julius 19. törvény 6. §.; 1810. febr. 5. törv. 48. §.; 1814. október 24. rendelet 9. §.), az angol törvények (sect. 24 of 5. et 6. Vict. c. 45.) és az olasz törvények (1865-iki törvény és 1867. febr. 13. rendelet) rendelnek, melyek szerint minden megjelent műből le kell tenni a megszabott számú példányokat, illetőleg bejelenteni azok czímét a kijelölt hivatalhoz, mert a be nem jelentett mű elveszti a törvényes kereset jogát.* A német törvény készítői fölöslegesnek tartották e szigorú rendszabályt, mert ha a bitorlás tilalma általánosan ki van mondva, szükségtelen azt beigtatás által még külön

* Short i. m. 91. lap; Amar i. m. 425 s köv. lap.

föltételekhez kötni. A beigtatás tehát a német törvényben és ennek nyomán az előttünk fekvő javaslatban is, csak azon esetekre van szorítva, midőn a törvényes védelmet oly föltételekhez kell kötni, melyek teljesítését csakis a beigtatás által lehet igazolni. Ily esetek a következők: *a*) ha egy névtelenűl vagy álnév alatt kiadott mű szerzője, a mű első megjelenésétől számított harmincz évi tulajdonjog helyett meg akarja jogát hoszszabbíttatni halála után harmincz évig (11. §.); *b*) ha egy névtelenűl vagy álnév alatt előadott színmű vagy zenemű szerzője ugyanily meghosszabbítás kedvezményével akar élni; *c*) ha valaki a fordítás jogát fentartotta magának s a jogosított fordítást a megszabott határidő alatt valóban el is készíttette (6. §.). A beigtatás ez esetekben nemcsak a szerző érdekében, hanem még inkább a közönség érdekében szükséges; mert a ki egy anonym művet első megjelenése után harmincz év alatt újra ki akar adni, vagy tudomást akar szerezni arról, hogy valamely idegen mű szerzője fentartotta-e magának a fordítási jogot és eleget tett-e a törvényes föltételeknek, annak módot kell nyújtani, hogy ez iránt egy központi hatóságnál biztos felvilágosítást nyerhessen. Ha ily hatóság nem jelöltetnék ki, néha alig lehetne kideríteni, hogy egy-egy idegen szerző fentartja-e a fordítási jogot s megkezdte-e a fordíttatást vagy nem; az engedélyt nem kapott fordító pedig vagy kénytelen volna lemondani fordítási szándékáról vagy bitorlás vádjába kerűlhetne ártatlanúl is. Ily igtató hatóság van felállítva Lipcsében s ennek hatásköre kiterjed az egész német birodalomra. Nálunk legjobb

volna a budapesti fővárosi hatóságra bízni. Sok dologgal nem fog járni. Azt hiszem, legfölebb pár száz száma lesz évenként, a mit egy igtató hivatali tisztviselő mellékesen is könnyen elintéz; ha pedig talán szaporodnék a munka, szaporodni fog az igtató díjak jövedelme is.

Az előterjesztett törvényjavaslat negyedik része, mely a képzőművészetekről szól, mint már említém, nem készülhetett a német törvény nyomán, mert abból ezt a részt szándékosan kihagyták, hogy külön törvényben, a műipari szabadalmak kérdésével együtt intézzék el. Azonban épen ez az összefoglalás okozza a legnagyobb nehézséget tanácskozásaikban. Egy harminczhat tagból álló nagy enquête, melyben festők, szobrászok, építők, kereskedők, üveg-, porczellán-, agyag-, bronz-, ezüst-, bijou-, selyem-, szövő-, szőnyeg- stb. gyárosok vettek részt, a múlt évi májusban hosszasan tanácskozott a tárgyról, igen sok érvet és anyagot halmoztak fel, de azok inkább az akadályok nagyságát, mint a keresett alapigazságokat tűntették föl.

Részint e tanácskozmány tárgyalásai, részint a magyar irók és művészek társaságának fentebb említett javaslata, részint az angol és olasz törvények alapján alkalmaztam ama néhány rövid pontot a törvényjavaslat keretébe. De annyiban igyekeztem a német törvény szelleméhez hű maradni, hogy csak általános elveket vegyek föl s kerüljem a casuistikus intézkedéseket.

MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN.*

(1877.)

Az önteltségben is lehet néha természetes kellem, ha önkénytelen és keresetlen alakban nyilvánul, mint az erő érzetének túlcsapó duzzadozása. A heves vérű önérzet még szilajabb kitöréseiben sem kelt mindig visszatetszést. De az önteltségnek az a formája, a mint a német társadalmi írók nagy részénél mostanában nyilatkozik, az a pedans gőg, mely tudományos apparatussal lép föl, s természetrajzi, physiologiai és egyéb elméletek alapján akarja saját fajának fensőbbségét örök időktől fogva és örök időkig megállapitani, nem nézhető megbotránkozás vagy nevetség nélkül. Elbizakodottabb követelés ez, mint Jehova választott népéé volt, a mely minden kizárólagossága mellett is főleg a hitre támaszkodván, inkább a kedély dolga maradt, míg a germán faj-felsőség tudományos bizonyságok alapján akarna saját igényeinek elismerést követelni.

* KARL HILLEBRAND: *Zeiten, Völker und Menschen.* — Erster Band: *Frankreich und die Franzosen.* — Zweiter Band: *Wälsches und Deutsches.* — Dritter Band: *Aus und über England.* — Berlin, 1775—1876. R. Oppenheim.

Jól esik olykor egy-egy német írót találnunk, a ki ez általános megrészegedés között józan maradt. Az előttünk fekvő mű szerzője, a diadalok nagy örömünnepén, és azelőtt is, távol volt hazájától s hidegebb fejjel nézi az otthoniak mámorát, bár olykor maga is szivesen szürcsöl a «fajbeli előny» édes italából néhány csöppet, s bár a külföldről vázolt rajzai, épen mert élesen jellemzők, gyakran túlzottaknak is látszanak.

Hillebrand voltaképen csak születésénél és nemzetiségi érzelmeinél fogva német, s ez utóbbi tekintetben hű német is; de képzettsége valóban cosmopolita; írói föllépését franczia essayekkel kezdte, angol czikkekkel folytatta s kiválóbb német műveit, melyek a német essay-írók között első rangú helyet szereztek nevének, Olaszországban írta meg.

Mozgalmas életén át (mintegy ötven éves) bő alkalma nyilt tüzetesen megismerkedni ama népekkel és viszonyokkal, melyekről az előttünk fekvő három kötetet írta. Heidelbergben növekedett, hol atyja, József, a philosophiai tanszéken Hegel utóda, s irodalmi és philosophiai művei által a német irodalomban elismert nevű férfiú volt. 1849-ben az ifjú részt vett a badeni májusi fölkelésben, fogságba jutott, onnan megszökött, Francziaországba vándorolt, Párisban letette az egyetemi vizsgákat, tanári állást nyert előbb a saint-cryi katonai intézetben, utóbb Douaiban — és ez idő alatt számos értekezést, czikket, röpiratot írt franczia, angol és német szemlékbe, lapokba stb. többnyire irodalmi kérdésekről. Az 1870-iki háború kitörésekor

leköszönt a franczia tanári székről, átment Angliába, onnan mint a *Times* tudósítója a római expeditióhoz utazott, azóta pedig Florenczben telepedett meg, hol teljesen irói munkásságának él, szerkeszti az *Italia* czímű füzetes folyóiratot és főleg Francziaország 1830 óta lefolyt történetének megirásán dolgozik.

Ez az életpálya szerencsésen megóvta őt hazai írótársainak önhittségétől, mely még igen kiváló tudósokat is magával ragadott. Ő folyvást figyelemmel, de kívülről nézve a németországi viszonyokba, tisztán látja és tartózkodás nélkül ki is mutatja azt a nagy elfogultságot, a mely ott lábra kapott.

Már a politikai vívmányok előtt is — úgymond — uralkodni kezdett a német tudományban az elbizakodás ördöge s a *Germanenthum* számára a választott nép szerepét akarta volna követelni. Már korábban is sokat hallott az ember «egészen önálló kulturhistóriai missiónkról»; már a negyvenes években — a XVIII. század és a német irodalom klasszikai korának humanitárius nézeteivel ellentétül — kezdték, igen kitünő emberek is, a «német erényről» beszélgetni; s a régebbi idők csendes szerénysége kissé nagyon is rátartós önérzetnek adott helyet. Német szorgalom és német hűség, német nyiltság és német kegyesség, német őszinteség és német lelkiismeretesség, német akarat és német családiasság, német mélység és német kedély: már akkoriban is úgy kezdett szájról-szájra járni, mintha mindez a német nemzet monopoliuma volna. Már itt-ott a felsőbbségnek oly önérzetével néztek alá a románokra és szlávokra, mint az angol szokott az

irlandira lenézni. Egy Gervinus is meg merte tenni azt, hogy a «mély» Wolfram von Eschenbachot égig emelte Chrétien de Troyes fölé, a kit a frank lovag voltaképen németre átültetett; Vilmar megengedhetőnek hitte azt, hogy Rabelaist, elsaszi fordítója Fischart mellett, közönséges bohócznak rajzolja, maga Mommsen sem tartózkodott Dante és Leopardi nemzetétől minden költői tehetséget megtagadni. A góth stil, éjszaki Francziaországnak e legvalódibb gyermeke, ellenmondás nélkül «ó-német művészet»-képen szerepelt s hogy egyáltalában Francziaország alig birhatna a «divaton és elegantián» kívül még valami egyebet is létrehozni — ezt némely táborban egészen világosnak tartották. Jól látták a szomszéd szemében a szálkát és széltére nevették annak önhittségét, ha azzal dicsekedett, hogy a «civilisátió élén halad»; de alig vették észre, hogy ezalatt saját gerendájokat mily láthatólag kimutatják s a «német képzettség főlényeiről» úgy beszéltek, mintha az már magától érthető dolog volna.

Szeretnek e körökben ujjal mutatni a franczia faj «hanyatlására», pedig se erkölcsileg, se vagyonilag, sőt szellemi és politikai tekintetben sem lehet szó a francziáknál olyféle hanyatlásról, a milyenben Németország volt 1648 körül, mikor a hazának még eszméje is el volt köztünk veszítve s a birodalomban szertehosszat más sem volt látható, mint nyomor és durvaság, megvesztegetés, tudatlanság, szolgaszellem, fajtalanság és tobzódás. Sőt nem is kell annyira visszamennünk, hogy kevélységünket némileg lehűtsük s a velünk született «faj-előny»-be vetett hitünk vala-

mennyire megrendüljön. Hát oly régen volt-e, hogy Wöllner és Bischoffswerder alatt a kegyeskedő képmutatás és cynicus hitetlenség minden vallásosságot elfojtott? Hol volt a német kötelességérzet, német fegyelem és családiasság Gentz és Wiesel napjaiban? Mely hazafi ne pirulna és ne undorodnék, ha a vesztegetés, favoritismus és léhaság azon képét látja, melyet a délnémet tiszti karról, a rajnai szövetség és restauratió idejéből, Lang memoirjei lepleznek föl. S hogy még a harminczas évekig is, az apróbb székvárosokban minő világ folyt, azt magunk is «borzadva éltük meg». Mindezek mellett valóban szólni is alig lehet a második császárság sokat emlegetett corruptiójáról. S egyáltalán nemzeti hanyatlásról beszélni oly népnél, mely háromszáz év óta háromszor — a vallási háborúk, a régensség és a directorium idején — sokkal mélyebben volt «sülyedve» mint most van, csak azt tanusítja, hogy nem tudjuk vagy elfelejtjük a történetet. Ilyen sülyedésben a nemzet még bátran és erősen virágozhatik. Csak gondoljunk a barrasi orgiák s a bonapartei diadalok napjaira.

Mondják, hogy a francziák nem ismerik a külföldet s az idegen dolgokról, ha egyáltalán tudomásvételre és tanulmányozásra méltatják, fölületesen itélnek. Ez nem igazságtalan a vád. A nagyszámú franczia könyv és folyóirat közül, melyek a külfölddel foglalkoznak, csak kevés hatol be igazán az idegen élet és idegen szellem mélyére. De mi magunk mai napság jobban végezzük-e azt? Azok a német irók, a kik Mérimée és Sue, Thierry és Capefigue nevét egy lélek-

zet alatt emlegetik, jobbak-e azon francziáknál, a kik Rankeről és Dullerról vagy Lenauról és Redwitzről mint ikertestvérekről beszélnek. Emlékszem, hogy egy 27 éves doctor philosophiæ, derék philolog, jeles tanférfi, a ki még hozzá több évet töltött a külföldön is, azt kérdezte egyszer tőlem: melyik a nevezetesebb író, Paul vagy Alfred Musset? Nem tudott rólok egyebet, mint hogy valamelyikök a rajnai dalt írta. Francziaországban alig van gymnasista, a ki Heineről mit se tudna; pedig mennyivel nagyobb a Musset történelmi jelentősége Franczia-, mint Heineé Németországban!

Mily máskép ismerték nagyapáink Francziaországot és Angliát. Wieland, Herder, Goethe, Merck leveleit olvasva, minden lapon az idegen nevek tűnnek szemünkbe. Hogy olvasta Winckelmann a francziákat, pedig ki nem állhatta őket. S Lessing hogy ismerte: mutatja a *Dramaturgia*. Hiszen ők Voltairerel és Rousseauval együtt éltek; beszélték a nyelvet, mint ma minden művelt orosz s Lipcse akkor száz mérfölddel közelebb volt Párishoz, mint a mai vasutas és telegráphos időben. Hogy ilyen változásnak el kellett jönnie, arról nem lehet kétség. Ily teljes jártasság valamely idegen irodalomban csak oly népnél lehet, a melynek magának még nincs irodalma. De nem mentek-e nagyon is messzire? Ám tanulják gyermekeink könyv nélkül Schiller verseit Corneille alexandrinjei helyett; ám keressék ifjaink inkább Kantban, mint Condillacban philosophiai kiképzésök alapját; ám legyen mindenek fölött Goethe a legkedvesebb veze-

tőnk és barátunk az élet ösvényein; — de mindez gátoljon-e abban, hogy nyilt szemünk és ép érzékünk legyen az idegen iránt? Nem kellene-e inkább e költőnek és bölcsnek példáját követnünk, a ki még agg korában is Byront és Manzonit, Meriméet és Hugót nem fölületesen lapozta át, hanem teljesen ismerte, szivéhez zárta, sajátjává tette.

I.

A franczia történelem és franczia állapotok nyugodt szemlélőjének — mond szerzőnk — mindenek fölött leginkább föltünik az ellenmondások ama sokasága, melyeket abban talál. Valamint a nemzeti hangulat hol égig csapong, hol halálosan levert, úgy sorsa hol dicsőségtől vakító, hol szánalmat ébresztő. Szenvedélyes részvétel az állami ügyekben, és vigasztalan közönyösség, lelkesedés és kételkedések, routine és újítási vágy, fölpezsdülő áldozatkészség és önző visszahúzódás, szabadságért rajongás és megnyugvás a kényuralomban, követik egymást gyorsan és csaknem közvetlenűl a nyilvános élet terén. Babona és hitetlenség, erkölcstelenség és családiasság, szóvirágok és a legjózanabb ízlés érintik egymás mesgyéjét s tűrik meg egymást a vallási, erkölcsi és szellemi életben. S még meglepőbb az ellentét a francziáknak magán és nyilvános jelleme között. Könnyelmű, pazar, csak benyomásait követi, ha az állam forog kérdésben; előrelátó, takarékos, meggondolt a saját személyét illető viszonyokban. Egy út van ez ellenmondást fölvilágosítani

s a két szélsőséget közös gyökerére visszavezetve megmutatni, hogy e nép, melytől a természet a politikai — legalább az autokratikus politikai — lény adományát megtagadni látszik, mint társadalmi lény a legfőbb fokot érte el; szellemi és művészi tekintetben pedig Európa többi nemzeteit ha fölül nem multa is, de minden esetre egy fokon áll velök.

Ha nem tévedünk, a titok a jellemhajlandóság és a szellemi irány közötti áthidalatlan ellentétben fekszik. A franczia szellemnek alapvonása a rationalismus, az értelem. A XVIII. században teljes kifejlődését és leghatározottabb kinyomatát elérve, a forradalomban és a császárságban absolut uralomra jutott az, és csak napjainkban tünteti ki teljes világosan, hol üdvös, hol gyilkoló befolyását a nyilvános és magánéletre. Működését végig nyomozhatjuk az élet legkülönbözőbb változatain s látni fogjuk, hogyan fér az össze a szenvedélyesen izgatható véralkattal s a mértéktelenűl előtolakodó önszeretettel. Önkényt érthetőleg csak a középosztályról lehet itt szó; ebből is csak a nagy többségről s az általános szabályról, nem a kivételekről, melyek száma egyébiránt épen Francziaországban, az alább kifejtendő okoknál fogva, rendkívül kevés.

Ismeretes dolog, hogy a franczia család a «raisonházasságon» alapul, csakhogy a külföldön ezt a viszonyt gyakran igen nyersen fogják föl. Ha a franczia ifjú kimulatta magát — az *il faut que jeunesse se passe* egész erkölcsi elvvé van emelve, — ha megközelítette a harmincz évet s oly állásban van, melyre háztartást alapíthat, akkor szülei, barátai, olykor ő maga

is, illő *partie* után néznek. De nagyon tévedne, a ki azt hinné, hogy csak a hozományt nézik. Hiszen meg kell lenni ennek is; de a vőlegény rendszerint megelégszik, ha a hozomány jövedelme a saját bevételeinek felével fölér. Szabály a külön vagyonkezelés *(régime dotal)*, mely minden eshetőségre biztosítsa a nőnek a saját osztályrészét; ebben is világosan nyilatkozik a francziа házasság jelleme. Épen oly gondos megfontolás alá esnek azonban mind a két fél részéről az egészség, a kor — rendszerint az ara tíz évvel ifjabb a vőlegénynél — a jellem, az életmód és kivált a társadalmi állapot. A franczia nem szivesen köt házasságot saját állásán fölül; rendkívül ritkán alantabb. Össze nem illő házasság, szenvedélyből, úgy szólva soha sem fordul elő, nem emlékezem, hogy egyetlen esetet is hallottam volna, hogy gazdag és előkelő ifjú elvette huga nevelőnőjét, vagy előkelő leány elszökött volna a tanítóval; nem is szólva nagyobb félrelépésekről, a milyenek Németországban s még inkább Angliában megtörténnek. Sokat ád reá a mama, hogy leányának jövendőbelije — a mint kiszépítve mondják — «ismerje az életet»; nehogy az «életet» majd később kezdje el. S ha aztán az ismeretség megtörtént, a vőlegény minden este elmegy — rokonok jelenlétében — a menyasszonyos házhoz *pour faire sa cour*; e rövid próbaidő alatt természetesen alig szabad egy kéz-szorítás is. A mi a szerelmet illeti, elvárják, hogy utóbb megjön az is, s rendszerint meg is jön. A franczia házasságok nagy része boldog; gyakran boldogabb, mint másutt a szerelemből eredt

házasságok. Az érdekközösség, kivált a gyermekek megszületése után, többnyire közelebb vonzza egymáshoz a házastársakat; kivánataik, czéljaik azonossága s a szokás elvégezi a többit s ritkán marad el legalább is a barátság. Hűtlenség és házasságtörés a középosztálynál rendkívül ritka s a családi élet általában szives, sőt benső. A férj nem jár bor- vagy kávéházba, mint a németek; a clubokat általában csak a felsőbb osztály ismeri. Jellemző azonban, hogy az anya általában mélyebben szereti gyermekeit, mint férjét.

A gyermekek száma tudvalevőleg nem nagy; a józan morál megkivánja, hogy ne legyen több gyermek, mint a mennyit a szülők kényelmesen és jólétben fölnevelhetnek. Rendesen beczézve, elkényeztetve nevelik őket; az a kellemetlen föladat, hogy rendre és fegyelemre kapassák, a jövendőbeli tanítókra marad. Mert a fiunak tíz éves korában a *collège*be, a leánynak valamivel később — bár a legutóbbi évtizedben már ritkábban — a *pensió*ba kell mennie.

Azonban ez az iskolai nevelés sem oly természetű, hogy az otthoni első benyomásokat kitörülhetné. Azok gyakran megmaradnak az egész életre. A felelősségtől, sőt csak a kényelmetlenségtől való félelem; az erkölcsi bátorság, kötelességérzet, s valódi férfiasság azon hiánya, mely Francziaország egész nyilvános életét megbénítja, többnyire innen veszi eredetét. Hiszen az egész nevelésnek a jól fölfogott önzés az alapja: nem az a nyers önérdekkeresés, mely a másiknak minden érdekét durván és tekintet nélkül alárendeli a magáénak, hanem az okos, finom önzés, jóságos formában,

mely megkimél másokat, hogy maga is megkiméltessék. Két dolgot vésnek mindenek fölött a franczia gyermek lelkébe: hogy nem az a föladat, mivé legyünk vagy mink legyen, ha csak megtudjuk szerezni annak látszatát, és hogy mindig óvakodnunk kell valami kötelezettséget magunkra venni, vagy valamibe keveredni, a mi nem tartozik reánk. S a legrosszabb ebben a dologban az, hogy a francziák nem érzik és nem tudják, hogy az okosságnak s hasznosságnak e morálja a megvénült népeknél szokott elterjedni.

Minthogy tehát az értelem s nem a lelkiismeret a fő életelv, a szülők sem főleg arra néznek, hogy fiaikat igazi férfiakká neveljék, hanem hogy utat egyengessenek nekik s elhárítsanak minden követ s tüskét éltök ösvényéről. Már a collège megválasztásánál szem előtt tartják a befolyásos családok fiainak pajtásságát, hogy azokat később segítségül vehessék; még inkább természetesen az érettségi vizsgálat többé vagy kevésbbé biztos letehetését. A gymnasium végeztével valamelyik szakra — école normale, école polytechnique, école militaire, école forestière etc. — megy az ifjú s aztán tizennyolcz, húsz éves korától kezdve szüleinek többé nem kerül pénzébe s huszonkét éves korában alkalmazást nyer mint tanító, mérnök, katonatiszt stb. Ha nem sikerül ily szakiskolába bejutnia, akkor valami fináncz vagy administrativ hivatalba lép mint számfölötti; mindkét esetben korán gondoskodva van róla s megkezdi útját a létra fokain, míg a szülei vagyon rendelkezésre maradó része (la quotité disponible) a huga részére jut, megkönnyíteni férjhez menetelét.

Ha a család vagyonos, az ifjú jogi pályára lép s állást nyer, vagyis ügyvéd vagy *substitut du procureur* lesz huszonöt éves korában. Ilyenféle a rendszerinti pálya, a mit a szülők gondossága a gyermekeknek készit s ezek ragaszkodással és tisztelettel szoktak ezért fizetni. A családi együttlét fölbomlása után is, mikor az életmód, érdekek, nézetek már rég óta szétválasztották annak tagjait, megmarad köztök az egység. Valóban, míg az angol vagy német család, a nemes értelemben vett fajszereteten alapulva s a kisdedek ápolásának szükségén (szintén nemes értelemben) tovább folytatva, a gyermekek emancipátiójával s új háztartások alapításával természetszerüleg fölbomlik, vagy csak gyönge szálakon függ össze: a franczia család, mely a rendező értelem műve és társadalmi intézmény, még azon túl is soká megmarad egyforma szorosságában. Megható néha látni felnőtt fiak szeretetét anyjok iránt s nemcsak a testvérek, hanem unokatestvérek is összetartanak, segítik egymást az életben, őrzik a család nevének becsületét és díszét s állandó associátiót alkotnak. Sőt a halottak iránti őszinte kegyelet még a halál után is tiszteletben tartja a család tagjait.

Mint a család, az erkölcsök is a rationalismus vezetése alatt állnak. A convenientia tekintélye korlátlan; annak hódolni legelső minden kötelesség között, azzal daczolni minden vétkek közt a legmegbocsáthatatlanabb. A francziák minden erényében, magasabb értelemben, meg van az utilitarius jellemvonás; a társadalmi rend fentartására szolgálnak s még hibáik is, öntudatlanúl ugyanazon czélra dolgoznak. A tulajdon

és a család tisztelete, mint a társadalom alapja, a becsület és decorum, melyek a társadalomnak szép szinét adják, mértékletesség és józanság, melyek az élvezeteknek és a szerencse ajándékainak egyedül szerezhetnek tartósságot, ilyféle erények azok, a melyeket a franczia legtöbbre becsül.

Sehol sincs a megbízhatóság *(probité)* jobban otthon, mint Francziaországban; városban és falun, a milliomostól a legutolsó proletárig mindenütt föltalálható az. Nagyszerű lopásokról hallani ugyan ott is, bár nem többet, mint Angliában vagy Németországban, de apró hűtlenségek úgy szólva sohasem történnek. Cselédek és munkások scrupulose becsületesek; házi tolvajság, apróságok elcsenése hallatlan dolog. E sorok irójának Francziaország különböző helyein húsz évi tartózkodása alatt eszébe sem jutott valamijét elzárni s nem veszett el soha semmije. Az idegent rászedni, nyelvbeli jártasságát vagy pénz nem-ismerését csalásra használni a franczia nem szokta. Szóval tökéletesen megbízható, — föltéve, hogy nem az állammal van dolga. Itt már ismét észrevehető kezd lenni ama különbség a nyilvános és magán jellem között, melyről fentebb szóltunk. Csempészni, a kormánynak tulságos számadásokat adni, adó alól kibujni, jövedelmet eltagadni — mindennapi eset, melyet senki sem itél meg szigoruan. Hiszen az állam nem élő személy s a miben megröviditjük, az az összes nép közt eloszlik, az egyesek nem károsulnak s a jó rend menetele nem zavarodik meg.

Bár rendszerint a váltakozó, közönyös cselédség a

szabály itt is, mint mindenütt, de alig van család, a melynél legalább egy régi cseléd ne volna, a ki már a gyermekeket és unokákat is felnövekedni látta. Természetesen, ha helyesen figyeltük meg a dolgot, a megszokásnak és a lassanként megszerzett nagy szabadságnak s jogoknak gyakran több részök van ebben, mint a hűségnek s ragaszkodásnak; a francia cseléd olyan mint a macska — mellékesen legyen mondva, a legkedveltebb házi állat — mely a házhoz ragaszkodik, míg a német, mint a kutya, a személyhez hű; és tudjuk, hogy könnyebb megváltoztatni a kutya ragaszkodását, mint a macskáét. A hűséget és alárendeltséget a franczia hamar servilismusnak nézi, s német módra a személyes alárendeltetés, vagy az angol munkaadó és munkavállaló viszony, vagy az olasz patriarchalis familiaritás, à la Leporello és Don Juan, Francziaországban nem létezik; ott a szolga mint egyenjogú fél áll az urasággal szemben.

Rendszeretet a franczia legkiválóbb vonása; háza és ruházata mindig rendben van tartva. Ismeretes, hogy mennyire szeret jól öltözködni, de többnyire egyszerűen, ízléssel és nem föltünően, mert főgondja ebben is, mint mindenben az, hogy ne különböztesse ki magát (ne pas se distinguer). De mindennek, a mit fölvesz, valódinak kell lenni. Franczia nem szivesen tesz föl hamis ékszert vagy könnyű aranyat. Egyszerű ágy és asztalnemű, de mindig jó, erős vászonból. Még polgárleány sem viselné némely német bárónő laza selymét, kétes fehérneműit, széttaposott czipőjét. Így vannak az ételekkel is. Mértékletességök példabeszédes

lett, s valóban az asztal rendkívül egyszerű, de válogatott. Keveset kivánnak, de az a kevés a legjobb legyen; olaj és vaj, kávé és hús a párisi házmester sötét ketreczében épen oly kifogástalan, mint a gazdagok asztalán. Nincs szabócska, kinek pohár bora és csemegéje meg ne volna az ebédjéhez. A tiszta és pontos készítésre oly gondjok van, hogy a konyha a toilette mellett nemcsak a házi asszonynak, hanem gyakran az úrnak is napja egy jó részét elfoglalja. A különben oly takarékos franczia ritkán fukarkodik az étel vagy öltözet minősége dolgában, ha mennyiségére nézve gazdálkodik is. Ennek tulajdonítható a franczia kiskereskedésnek «realitása» is. Tartózkodva az angol, német vagy amerikai kereskedők vállalkozó bátorságától, csak a biztosra gondol, szilárd vevőkre, szilárd forrásokra, szilárd minőségű czikkekre; nehezen bocsátkozik bármily szerény speculátióba, de az ember mindig biztos lehet, hogy nála mindig egy áron egyforma árúkat kap.

Takarékosságuk a külföldön is mindenütt ismeretes. A középosztálybeli franczia soha sem adja ki egész jövedelmét; s azon elv szerint, hogy a kinek 1000 frankja van és csak 999-et költ, gazdag ember, a kinek ellenben 100,000 frank a jövedelme, de 100,001-et tékozol el, az szegény: minden franczia gazdagnak mondható. Egészen vagyontalan embert a franczia középosztályban soha sem ismertem; innen vagy onnan évi 600 vagy 1000 frankocska rente mindegyiknek foly a zsebébe. Pedig tudjuk, hogy másutt, Angliában vagy Németországban a középosztálynak túlnyomó

többsége máról holnapra, munkája után él. És ezeknél sokkal több is a pazárló, mint a francziák közt. Szivesen dolgoznak sokat, hogy többet költhessenek; s például az amerikai gazdagok pazarlása a hihetetlenségig megy. Ritkán találni francziát, a ki, mint a német családapa, kirándulásokat rendez, lakomázik, családostól utazni megy; de nem is kell aztán az év többi részén át zsugorognia, s él egyszerűen, de jól és tisztességesen, január elsejétől deczember utolsójáig.

Sokan képtelennek vélik a francziát a megerőltető, rendes, folytonos munkálkodásra. Ez nagy tévedés. Sehol sem dolgoznak többet, mint Francziaországban, kivált az élet bizonyos szakában. Hihetetlen, hogy a franczia ifjú, természettől nyert könnyűségével, mi mindent tanul négy-öt év alatt s nyugtalan, eleven létére hogy tölt éjet-napot könyvein, ha valami czélt kell elérnie, de csakis addig ám. Ritkán, igen ritkán dolgozik a franczia a tárgy iránti szeretetből: tanul, hogy letehessen egy vizsgálatot; magol (*piocher* a mint ők mondják), hogy elnyerjen valami állást vagy díjat az egyetemeken; izzad, hogy hivatalt, pénzt, nevet, rendet vagy az institutban tagságot nyerjen; ha elérte, a mit kivánt, egyszerre megcsillapodik: kifogja a lovakat s megpihen. Ritkán dolgozik szorgalmasan tovább, mihelyt nem érzi a szükségét, ha csak hiúsága nem keres új táplálékot; a hol az előmenetel vagy a rendszalagocska a szolgálati évek teltével különben is biztositva van — mint a hadseregnél és a birói karnál — ott még ez az ösztönzője sincs. Valóban a hiúság és féltékenység azok a tulajdonok, melyek az iskolától kezdve

a későbbi életkorig ingerlik őket oly versenyre, a mi bizonyos mértékben az angolok kötelesség-érzetét s a németek munkaszeretét pótolja. Mindig valami kilátásban levő jó az, a mit a francziá munkája által elérni törekszik. Egy-egy néptanító például, a ki egész életét és minden gondolatát a pædagogiának áldozza, a nélkül, hogy szerény állásából kilépni vagy czéljai által pénzt szerezni kivánna, nálok ritkább a fehér hollónál.

Hiúságukkal függ össze egyik legerősebb társadalmi érzelmök, a *respect humain*. Kölcsönös tisztelet egymás iránt. Semmi sem félelmesebb előttök, mint nevetségesnek tűnni föl. A személye fölött ejtett tréfa vagy gúny a francziát szerencsétlenné teszi, leveri. Ezért szorgosan kerül mindent, a mi szokatlan lehet, a mi föltűnő, a mi ... *qui ne se fait pas.* Ez kiterjed az élet minden ágára. Valamint nem szívesen hordana oly kalapot, a mit minden más franczia is nem hord, nem szívesen vallana oly véleményt sem, a melyben a többiek nem osztoznak; nem tanácsoltam volna művelt francziának, hogy bámulni merje *Tannhäusert*, midőn megbukott, vagy foltot találjon Hugo Viktor napjaiban, mikor ez még az irodalmi égnek központja volt. Innen az a némi szellemi monotonság, a mely ennél az élénk népnél oly különös. A lelki szabadság hiánya, a mi már a nevelésből ered s a társadalomban tovább fejlődik, megbénítja a nemzet legszebb szellemi tulajdonságait, s ez szolgál magyarázatáúl a közvéleménynyel szemben tanúsított gyávaságuknak, a mi lehetetlenné teszi a nemzethez illő politikai közélet

kifejlődését. E gyávaságról, mely például az utolsó háború közeledtekor oly meztelenűl mutatta ki magát, később bővebben fogunk szólani. Itt csak annyi legyen megjegyezve, hogy nem csupán az állami élet terén, hanem az élet minden viszonyaiban, egyszer néhány pártember lázas szenvedélyeskedése viszi, előbb hallgató megadásra, azután apathiába a jobbak tömegét, máskor hiú és éretlen újítók utopiái és szónoki phrásisai, melyekkel a tekintély imádása ellen kikelnek, azt eredményezik, hogy a kétkedők még makacsabbúl ragaszkodnak a régi routinehoz. A laissez faire elve sehol sincs jobban elterjedve a kiválóbb férfiak között, mint Francziaországban, a hol legközvetlenebb tapasztalatuk van a népboldogítók phrásisainak veszélyeiről. Valódi rémület fogta el a legjobbakat minden új rendszer, minden új elmélet irányában; és nem ok nélkül — bár e részben a kritika szükségességének érzetéről is fogunk alább beszélni. Legyen elég itt rámutatnunk azon bálványozásra, melyet a művelt franczia saját életszokásaival és nézeteivel szemben űz. Egyik, jellemre és észre legkiválóbb államférfiuk, egy miniszter, a kihez hasonló kevés volt Francziaországban, mondta egyszer tréfásan nekem: «Önök külföldiek, alapjában véve valamennyien mégis egy kissé különczködők» (toques). Ezzel azt akarta mondani, hogy a németek, angolok, amerikaiak többé-kevésbbé emancipálni merik magokat az uralkodó véleményektől és szokásoktól. Pedig ő beutazta ifjúságában Angliát, Olaszországot, sőt az egész Hindosztánt. Gondoljuk el, minő véleménynyel lehet rólunk az a polgár, a ki a

Rue St.-Denisből vagy Bourges városából soha ki nem vonta a lábát.

Hiúságuk magyarázza meg a becsületről divó nézeteiket is: a franczia a *point d'honeur*t fölibe teszi a becsületnek, mint az említett *respect*et a méltóságnak. Az *amour-propre* legcsekélyebb megsértésére érzékenyek mindenek fölött. Már a gyermekeknél mesterségesen növelik ezt az érzelmet épen úgy, a mint inkább a nevetségestől való félelmet, mint a rossztól való undorodást oltják a lelkökbe. Nálunk a gyermeknek társadalmi értelemben még nincs «becsülete», az csak a felnőtteket illetheti. Nem így a francziaknál; egy tizenkét éves fiú «megbecstelenittetnék», ha tanitója nyakon ütné. Anglia aristokratikus nevelő intézeteiben a tizenhét éves fiú még verést kap, ha hazugságon kapják. S az életben is úgy van, mint az iskolában. Nem azzal veszíti el az ember a becsületet Francziaországban, ha becstelen tettet követett el, hanem azzal, ha becstelenűl bánnak vele, még ha nem érdemelte is. Azonban konstatálnunk kell, hogy a becstelen bánás Francziaországban ritkább, mint talán bárhol másutt.

Társas életök egyik legfőbb fűszere az udvariasság, mely annak oly kellemes ingert, oly pezsgő izgalmat tud adni, a mit másutt a pohár is csak tökéletlenűl pótolhat. A franczia nő kaczérsága többnyire sokkal ártatlanabb, mint hinni szokták, s nála minden esetre természetesebb, mint az ellenkező magaviselet. Szükségét érzi, hogy tetszést arasson, s megszokta, hogy e szükség érzetét ne is palástolja; ez ád társalgásának rendkívüli vonzó erőt; a férfiak vágyat éreznek része-

sűlhetni e vonzó közeledésben, összeszedik magokat, szeretetre méltóbbak lesznek s e vágy egyszersmind bizonyos tartózkodást és mértéket parancsol reájok, a mit különben könnyen feledni szeretnének. Sajnos, hogy ez az egykori elfogulatlan szeretetreméltóság a felsőbb osztályok anglomaniája s a polgári osztály divatos erényeskedése miatt újabb időben mindinkább kiveszni kezd. A régi franczia *bonhomie*, a régi ártatlan gyermekesség naponkint ritkább lesz. A magasabb társaságban az urak angol *groomok* módjára, a hölgyek lorettekként kezdik magokat viselni; a középosztályban pedig, a francziának oly rosszúl álló komolykodás és pruderie hangja válik mindinkább divatossá, s kiölni készül a régi vidámságot. A jockey-club tagja herczegnők és marquisek jelenlétében oly mozdulatokat s oly beszédeket enged meg magának, minőt régebben csak czégéres helyeken tűrtek volna; a *liberal carrièrek* embere meg oly tartózkodó kezd lenni a hölgyek erényével szemben, hogy a legártatlanabb tréfát is tilosnak véli. Az a szép és kellemes középút e két szélsőség között, melyen a franczia oly fesztelenűl és elegánsan tudott mozogni, azok az elfátyolozott élczes czélzások bizonyos természetes dolgokra a becses és elfogulatlan udvarlás s a megbotránkoztatónak ízléses és finom elburkolása — mindez kiveszőben lenni látszik. Sőt a vidám csacskaság is enyészni kezd. Ezelőtt színházakban, úton, az egymás mellett ülők elfogulatlanúl beszélgetésbe eredtek; nem német módra, egymás személyes ügyeit kérdezgetve, hanem fecsegve közönyös dolgokról, hogy jobban teljék az idő; most

azt hiszik, hogy árt méltóságuknak, ha angol módra némán a sarokba nem vonúlnak. De a szalonok még meglehetősen mentve vannak e bajtól, bár némi tartózkodás már ott is divatba kezd jönni.

Mily szorosan összefügg a nemzeti jellemmel a nők uralkodó szerepe a franczia társadalomban, már az a tény is eléggé mutatja, hogy befolyásuk a franczia történelem minden korszakában egyformán meglátszik s hogy a polgári osztály kiemelkedése 1789-ben semmit sem változtatott rajta. Ma is uralkodik a franczia nő a szalonban, a miniszteri bureaukban, a családban, sőt a kereskedelemben is, mint hajdan az udvarnál. Reá természetesen még nem tett oly hatást a rationális nézet, mint a férfira; ő még megőrizte biztos ösztönét, jellemszilárdságát, intuitióját, mert női természetének öntudatlanúl engedelmeskedve, nem áldozta föl azokat abstract chablonoknak, vagy a mint mondani szeretik, az «elveknek». A franczia nő valóban megérdemli, hogy uralkodjék, mert szellem és erkölcs tekintetben túl tesz a férfiakon; a rend, a takarékosság, a családi érzet, mely általában a nemzetet jellemzi, nála a természet szerint kifejlettebb, mint a férfiaknál. Hideg, számító, gyakorlati, egyszersmind kevésbbé lelkiismeretes, biztosabb és gyorsabb pillantással észreveszi a családnak kinálkozó előnyt s erélyesebben tud annak utána járni. Nincs derekabb gazdasszony, mint a franczia nő, a ki, a nélkül, hogy, mint a német szokta, kérkednék háztartásával, biztos kézzel s körültekintő szemmel tudja vezetni házát. Sok túltesz még az üzletekben is a férfiakon, a mi természetesen

eléggé megmagyarázza a franczia kereskedés bátortalanságát; a nő látja a közel eső nyereséget, de ritkán mer valami távoli és kétséges nyereség miatt merész koczkáztatásba vágni. A bátor föllépés soh' sem hiányzik a franczia nőnél s nincs teremtett lény, a mely ügyesebben tudná csaknem észrevehetetlenül előretolni és értékesiteni előnyeit, még a legapróbbat is, egy szép lábacskát vagy egy piczi énekhangot, a mint a helyzet magával hozza. Dicsvágyó a legnagyobb mértékben, szenvedélyes a józanság külszíne alatt, magaviseletében ügyes, külsejére elegáns, a természettől nyert kecsességgel, melyet a szorgosan arra irányzott nevelés gondosan kifejleszt, és akaraterőhöz szokva, vezeti ő a férjét, öcscsét vagy fiát az életben, útat egyenget neki, előre segíti, megteszi a szükséges, de nehéz vagy alkalmatlan lépéseket, helyet hódít neki a világban s őrzi, hogy meg is tarthassa azt. A nőnek ez előkelő szerepe rendkívül sokat tesz arra, hogy a franczia társadalomnak és a franczia államnak sajátságos irányt adjon; a közeli érdek vagy nyereség szenvedélyes megtagadása és kergetése mindig sajátságos vonása volt a franczia politikának, a míg és a mikor nem elvont fogalmak megvalósítására törekedett; kellem, ügyesség, élénkség teszi az *esprit* és a *bon sens* mellett a franczia társaságnak legkülönösebb jellemvonását, és ez kétségkívül mindig annak tulajdonitható, hogy a franczia életben a női elem oly előkelő helyet foglal el.

A franczia társasélet legszebb erényei közé tartozik a kölcsönös szolgálatkészség. A franczia lekötelezőbb,

készebb a segítségre, mint a német vagy angol, ugyanazon okból, a miért társasabb is: a magára maradás, az egyéni elkülönözöttség nem adatott neki, nem érheti be ön magával, a *help your-self* merő önzés neki. De mindenek fölött e zártkörű társaság az ő életeleme. Örömest kérkedik egyenlőségi eszméivel; de alig lehet kevésbbé igazolt kérkedés, mint ez. Alulról fölfelé persze megvan e fölfogás; mindenki egyenlőnek tartja magát a fölötte állóval; de fölülről lefelé — szó sincs róla. Egy országban sincsenek az osztályok élesebben elválasztva egymástól, s úgy kifejlődve a társasági előitéletek. Az első réteg oly emberekből áll, a kik — nemesek vagy polgárok — kényelmesen és elegánsan élhetnek munka nélkül s kiknek már szülőik is úgy éltek. Ezek közt ismét, Párisban, mint a vidéken, különböző alosztályzatok: régi nemesek, új nemesek, pénzaristokratia, földbirtokosok stb. A második réteget alkotják első sorban az ügyvédek, a birák, mint a *noblesse de robe* örökösei; azután a tisztviselők, orvosok, tanárok s a nagykereskedők. Ez a két réteg társas összeköttetésben áll egymással, sőt egyenlőnek is látszik, de elválasztja őket a *connubium;* nem házasodnak össze. A harmadik réteg, mely már nem tartozik a «társasághoz» s nem «párbajképes», azon kereskedőkből áll, a kik detail-üzletet folytatnak, ha különben még oly nagyban is. Aztán jön a vagyonos iparos osztály: a pék, mészáros; ezt követi a kis kézműves, azután a munkás, a ki otthon dolgozik, a birtokos paraszt, a napszámos s végre a gyári munkás; átszökhetetlen szakadék választja el mindez osztá-

lyokat egymástól még ott is, a hol a politikai törvényhozás természetes úton elegyíteni próbálta őket. Azonban ez a kaszt-rendszer tagadhatatlanúl oly rendet, biztosságot, állandóságot ád a franczia társaságnak, minőt a német társadalom, egymásba folyó osztályaival és mesterségeivel, el nem érhet. Bizonyára nem helyeselhető előítéleteket kelt; de előítéletek nélkül a társadalom úgy sem képzelhető, hiszen voltakép előítélet az igazi alapja, sőt lényege is.

Valódi chinai kaszt-rendszer az, a mit Párisban úgy neveznek: *la province.* Élén a magistratura áll. Napoleon jól értett hozzá, hogyan kell megegyeztetni az elméleti symmetria követelményeit a gyakorlati érdekek, előítéletek és szenvedélyek kívánataival. Alkotott néhány száz tribunalt, huszonkét fölebbviteli törvényszéket, egy semmítő széket; de amaz első- és másodfolyamodású törvényszékeket többnyire oly helyekre tette, a melyeken egykor a parlamentek üléseztek, Bordeauxba, Rouenbe, Douaibe, Dijonba stb. Biráknak pedig, ha csak lehetett, a régi parlamenti tanácsosok fiait vagy rokonait nevezte ki, s még a régi vörös talárt is meghagyta nekik; igen fontos külsőség ez, mely helyén volna akárhol, Francziaországban pedig elengedhetetlen, hogy a tréfát szerető nép a biróban az embert, szomszédot, komát elfelejtse. Bár azóta százával jutottak be a *homines novi*, részint a *parquet*en (államügyészség), részint, de igen ritkán a *barreau*n (ügyvédségen) át a törvényszékhez, még mind ezideig megmaradt a franczia bírói kar és a régi *noblesse de robe* közötti összeköttetésnek kegyeletes emléke. A bi-

rói kar még mindig többnyire a birói családokból szedi újonczait; arra irányúl dicsvágyuk, melynek olykor életök legszebb húsz évét áldozzák valami vidéki városkában, hogy szülőhelyökön csinálhassanak *carrière*t. Hiszen mindegyik szívesebben óhajt Marsilliában valami lenni, mint Rómában semmi; mert a hiúságnak nem kis szerepe van a francziák híres local-hazafiságában is. Annyit pedig ér a biró Marsilliában, hogy méltósága és csekélyes jövedelme a házasság dolgában — a mi a társadalmi rangfokozat legbiztosabb próbaköve — egyenlő lábon áll a leggazdagabb hozományú leánynyal is. A második császárság bizonyára sokat tett arra, hogy e régi hagyományokat megtörje s elvegye a törvénykezésnek provincziális jellemét. Politikai czélokra használta az államügyészt, mint a prèfet-t, s természetesen alázatos, engedelmes creaturákat keresett, a kiket nem kötött semmi családi hagyomány, semmi helyi tekintet, s így keletkezett a magistraturában egy külön magistratura, mely amazt, mint az élődi növényt, elpusztulással fenyegeti.

Az előléptetés rendszerinti útja a *magistrature assise* fokára, mely elmozdíthatatlan, az elmozdítható *magistrature debout* — államügyészségen — át vezet; ritkán vesznek egy-egy birót, mint Angliában, az ügyvédi karból vagy a békebirák közűl. E szokás rossz következményei könnyen elgondolhatók: a birói személyzet politikai tekintetben az uralkodó kormány hajlékony eszközévé lesz, bűnvádi tekintetben a vádlottak ellen személyes animositáshoz szokik, hiszen az ügyészségnél előmenetele azon elmarasztaló ítéle-

tek számától függ, a melyeket a jurytól kinyernie sikerült. Azonban igazságtalan volna azt tenni föl, hogy ez az inquisitori üldöző kedv öntudatos; az államügyész mindenütt azonosítani szokta magát az állammal; s azt is mondhatni, hogy csak akkor visz egy vádlottat az esküdtek elé, ha biztosnak hiszi annak bűnösségét. De ezért marad is meg elfogúltsága még biró korában is; ez fejti meg az elnököknek olykor botrányos részrehajlását a vádlottak ellen. S ebben kereshetni okát annak is, miért óhajtja sok szabadelvű politikus a sajtó-ügyekben és általában politikai vádaknál az esküdtszéket, bár ez csak másik roszszal pótolja a rosszat; a jury mindig fölment, a mint a törvényszék mindig elítél. Ha az ügyvédekből neveznék ki a birákat, esküdtszék nélkül is lehetne igazságos politikai jogszolgáltatásra számítani.

Egyébiránt, ha politikai és bűnvádi kérdésekben sok kivető van is a franczia biróságnál: a polgári ügyekben egyáltalán semmi szemrehányás nem érheti. Becsületesebb birói kar nem egyhamar van Európában; hiszen a magánjogban többnyire vagyoni kérdések forognak szőnyegen, s itt is kitetszik a francziák scrupolosus tisztelete a társadalom ez alapkövei iránt. Valamint az esküdtszéknek, mely mindenféle szenvedélyből eredő bűntetteket ál-érzelgősségből, vagy gyávaságból, vagy félve a közvéleménytől, gyakran fölment, sohasem hiányzik bátorsága a vagyon elleni bűntetteket kérlelhetetlenűl megtorolni: épen úgy a biró is, polgári ügyekben, egyáltalán hozzáférhetetlen minden informatió, minden kegyosztás, minden «aján-

lat» — a franczia államgép e különben gyakran mindenható eszköze — ellenében. Mocsoktalan megvesztegethetetlenségén kívül dicséretet érdemel a *bon sens* is, mely ítéleteikben nyilatkozik. Tulajdonképen tudományos jogi képzettsége a franczia birónak nincs; de törvénykezési ismerete, t. i. a fenforgó viszonyok, a vitázó felek, az idézett törvényszövegek helyes megítélése többnyire megtámadhatatlan s szerencsére legalább a polgári ügyekbe nem kontárkodik bele az esküdtszék. A törvényszékek és fölebbviteli biróságok számos ítélete (*jugements* és *arrêts*) és kivált a semmitőszék számos döntvénye (*sentences*), mely utóbbiak fejtik ki tulajdonképen a törvényhozást, a világosságnak és finomságának mesterművei. A franczia született jogász; csak az a szerencsétlensége az országnak, hogy a birói és ügyvédi kar nagy tekintélye a politikai életben is nagy szerepet ád neki s ez által az állami életben a jogászi eszméknek nagyon is nagy tér jut. Talán semmi sem lehet rosszabb az államra nézve, mint ha a magánjogi fölfogás uralkodik a politikai fölött.

Nagy baja a franczia törvénykezésnek a törvényszékek nagy száma; ezer fizetéses békebirán kívül huszonhét fölebbviteli szék, mindenik három, tizenegy tagú tanácscsal (chambres) és százával a törvényszékek, mindenik öt-öt biróval. Tudok törvényszéket, melynek egy évben nem volt húsz eldöntendő pöre. A főtörvényszéki tanácsos csak háromszor megy hetenkint ülésbe, néhány órára; ily semmittevésben természetesen elrozsdásodik a legélesebb értelem is.

Azonban melyik jóravaló ügyvéd hagyja el jövedelmes állását a nyomorúságos 4000 frank fizetésért, hogy birónak álljon be. Valóban, a mai közlekedési könnyűség mellett negyedére lehetne szállítani a birák számát, de megnégyszerezni fizetésöket. Hanem ez az eszme nem találna pártolókra. Egy sokkal kevésbbé gyökeres reform javaslatát is nem rég általános zúgással fogadta a nemzeti gyűlés báró Jouveneltől, a ki nehéz lemondással így végezte beszédét: «Tudom, hogy olyan országban vagyunk, a hol nehezebb megszüntetni egy törvényszéket, mint fölforgatni a trónt».

A biróság közönségesen nem tartozik a vidéki városok «coloniájához», vagy legfölebb csak kis részben. A közigazgatási és pénzügyi főbb hivalnokok, tisztek és tanárok teszik annak zömét, a kik a nemesség, a birtokosok, a jegyzők, ügyvédek, orvosok, gazdag kereskedők s a helybeli birói tisztviselők seregével együtt alkotják a város «társaságát», a melyben ők a mozgó és mozgató elem. De csalódnék, a ki azt vélné, hogy ez a mozgalom szellemi s hogy a colonia valami eszményibb tartalmat ád a vidéki társaságnak. Sőt ellenkezőleg, inkább a benszülött az, a ki néha még magasabb rendű érdekeltséget őriz meg. A «gyarmatos», mint a katona vagy a pap, saját osztályához tartozik, semmi sem köti a helyi érdekekhez, gyökeretlenűl lebeg a levegőben. Hanem a katona hazájának. a hadseregnek, a becsület és a fegyelem szilárd alapot ad, melyen az egyes elfeledheti, sőt el kell felednie önmagát; még inkább elmondható ez az egyházról, a pap hazájáról. De a franczia hivatalnok, a milyenné

vált, alig lát az államban egyebet, mint egy nagy tápintézetet. Türelmetlen becsvágy, előléptetés sóvárgása, fizetésjavítás vagy valami kitüntetés utáni törekvés tölti be egész életét; a mint hivatala csak eszköz czéljaihoz, úgy ismerősei megválasztása, bizalmának foka, sőt mulatságainak tárgyai is azok. Mind ennek az ő szolgálatában kell állnia. Élte fogytáig ott marad a városban, a hova a miniszter szeszélye küldte, s a mit szívesen ott hagyna ma is, ha egy új tanya jobb kilátásokat nyújtana. Csak a bureaucratia elitje, t. i. a fővárosi főhivatalnokok szokták magasabb szempontból fogni föl hivatásukat.

E coloniának s általában a vidéki társaságnak, igazi központja, a város legfőbb közigazgatási tiszviselője, a *préfet* vagy *sous-préfet*. A franczia közigazgatás szervezetéről nem kell sokat beszélni. Két derék társas hatóság, a párisi államtanács és a vidéki prefektura-tanácsok a legjobban ellátják a valódi közigazgatást és közigazgatási biráskodást. A választott testületeknek — conseil général, kerületi tanács, községi tanács — eddig épen semmi jelentőségök és semmi hatalmuk nem volt, bár sokra becsülték a tisztességet, ha valaki a conseil généralban ülhet, s elmondhatni, hogy ezt a tanácsot a departement kiváló nemessége alkotja, amaz örökös értelemben vett nemesek, a minők mindig, mindenütt czímmel vagy czim nélkül, lenni fognak: öröklött vagyonú gazdag földbirtokosok. Látszat szerint, és a politikai téren tettleg is, a préfet a főszemély a közigazgatásban; különösen nagy szerepet játszik azonban társadalmilag. Gyakran tehet-

séges, becsvágyó fiatal ember, a kinek positiv ismeretei hiányoznak és a szerény biztos pálya nagyon lassú, gyakrabban nemesi ivadék, a ki czímerét od' adja a nagy jövedelemért, mindig befolyásos hölgyek pártfogása alatt, készen a miniszter szolgálatában ma a *prót*, holnap a *contrát* védeni, hogy az előkelő és fényes életet tovább folytathassa, olykor valódi értékű ember is, a ki a vidéki főnökséget lépcsőnek tekinti valami kiválóbb párisi állásra: mindenek fölött értékes eszköze e satrapa a kormánynak, hogy általa a vidék nyilvános hangulatát kikémlelje és megnyerje.

Egyik főszerepe e gazdagon fizetett főnököknek — a kik az általok igazgatott megye földművelési, ipari és kereskedelmi helyi érdekeiről csak nagyon homályos fogalommal vannak s ma Lilleből Bordeauxba, holnap Nancyból Rouenbe helyeztetnek át — társaságokat, bálokat, ebédeket adni, a mire a takarékos vidéki ember nagyon sóvárog, de a költségeit nem szívesen viselné. Hiszen elszánja magát, ha gazdag és ha épen férjhez adó lánya van, egyszer életében egy nagy ünnepet adni; de többet nem egykönnyen. Nyilvános bálokban a jó családok nem vesznek részt. Pedig a látogatáson kívül — a mi valódi rendszerré fejlett s némileg a mi kávés ozsonnáinkat pótolja a hölgyekre nézve, kiknek meg vannak a saját elfogadó napjaik — jóformán az estélyek az egyedűli szórakozásai a szegény unalom-űzte vidéki lakosnak és élete párjának, a ki szintén csak ki akarja magát életében mulatni, s a ki férjhez menetele előtt nem vehette ki a mulatságból részét, mint más nemzetek leányai, házassága

első éveiben pedig a gyermekeik által volt igénybe véve. Mert utazásra a franczia gondolni sem mer, a természetben és sétálásban nincs gyönyörűsége, a színházat többnyire drágálja, mert nejének oda nagy toilettben kellene menni. A mindennapi whist vagy l'hombre mellett, a mit rokonaival vagy barátaival játszik, vágyik néha némi változatosságra és izgalomra. Muzeumok, kölcsönkönyvtárak ritkán vannak a vidéken, s a hol vannak is, igen szegények; például idegen lapokra vagy könyvekre százezernél kevesebb népességű városban még csak gondolni sem szabad. Tudós társaságok és clubok vannak ugyan mindenfelé; de az előbbiek munkássága többnyire csak a kölcsönös akadémikus tömjénezésre szorítkozik, az utóbbiak általán játszó társaságok, melyekből minden komolyabb mulatság száműzve van. Így tehát a sétálgatáson vagy sétakocsizáson kívül természetesen csak az estély marad neki, a hol társasági vágyait kielégítse. Ott beszélik meg sok jártassággal, és elmésen is, a napi kérdéseket: a színház, parlamenti beszédek, nevezetes pörök ügyeit, a *Revue* (természetesen a *Revue des deux Mondes)* valamely czikkét, házasságokat, előléptetést, kapott rendjeleket, áthelyezést s mindenek fölött azt, hogy mi történik a prefekturán.

A préfet és sous-préfet mellett főembere a megyei székvárosnak a *receveur général* — ha van. Többnyire gazdag financier, a ki sajátjából le bírja tenni a nagy biztosítékot, vagy valami ily financiernek pártfogoltja, gyakran csak nevét adja oda, rendez egy pár fényes bált a vidéken s egyébiránt kényelmesen él Párisban,

víg társasága között. Még mindig meglepően hasonlít a régi *fermier général*hoz, a kiről Voltaire oly szép rabló-történeteket beszél, bár hivatása, tudvalevőleg, lényegesen különböző. Az egész rendszert voltaképen Napoleon kisegítőűl alapította, midőn pillanatnyi nagy szükségek födözése végett rendkívüli áldozatokat kellett az államtól követelnie; de nem gondolt arra, hogy végleges intézménynek tekintse. Azonban jött 1814 s a rendszer megmaradt. Néhány évvel ezelőtt a neveket megváltoztatták; az állam által kinevezett adóspekulánst most *trésorier général*nak nevezik, hanem azért meglehetősen ugyanaz ma is, a mi 1803-ban volt. Ez igen jövedelmes, gyakran évi száz-kétszázezer frankot hozó állomások csak kegy útján, a felső financz-körök vagy előkelő és hatalmas hölgyek pártfogásával nyerhetők el. Épen így van a *receveur particulier*vel, — most *payeur*nek nevezik — a ki a járások székhelyén ugyanazt a szerepet játsza, a mit a receveur général a megye székvárosában. Ezt átlag 15—20 ezer frank évi jövedelemre becsülik.

A *maire* fizetéstelen tiszteletbeli hivatalát rendszerint egy-egy tekintélyes, conservativ érzelmű tőkepénzesnek adja a kormány; néha azonban a nagyobb és középnagyságú városokban ez az állás év számra betöltetlen marad; oly nehéz a választás, oly kelletlenűl vállalja el valamely független ember. S ha végre rászánja is magát valaki, rendszerint csak azért teszi, hogy egy-két évi leghálátlanabb szolgálat után megkapja a vörös szalagocskát, a mit aztán, tudvalevőleg még az utczán vagy vadászaton, sőt a hálókabátra és

fürdő-öltönyre is föltűz. Egy-két évnél tovább természetesen nem egy könnyen állja ki valaki, hogy polgártársai birálatainak örökös tárgya s a préfet engedelmes szolgája legyen, hogy a kormány által erőszakolt s a közönség által nem szívesen fogadott intézkedéseket vállaira vegye s e mellett az állami tekintélyekkel szemben alárendelt állást foglaljon el. S akkor ismét következik a szokott üresedés, mely alatt a segédtisztek látják el a folyó ügyeket. Falun rendesen a földesúr, vagy mivel az újabb törvényhozás a *seigneur du villaget* nem ismeri el, a legjelentékenyebb földbirtokos szokott lenni a *maire,* föltéve, hogy conservativ, bárha nem igen ragaszkodó híve is az épen uralkodó dynastiának. A tehetetlen városi tanácsosok közönségesen a vagyonos polgár-emberekből kerűlnek ki.

Egészen sajátságos osztálya a társaságnak Francziaországban az apró *rentierk.* Igen sok szatócs és kalmárféle fiatal ember megy Párisba vagy az ország többi öt-hat nagy iparos városába és összeszerezgetnek ott lassanként egy szerény kis vagyont, a mint az angol szerzi gyorsan az ő szerénytelen vagyonát a gyarmatokon.

De még Páris is számkivetés sokakra nézve. Általános szabály, hogy az ez osztálybeli franczia ötvenéves korában visszavonul az üzlettől, valamint a tisztviselő vagy a katona is, harmincz évi szolgálata kiteltével, elbocsáttatást kér s visszamegy szülővárosába, a hol aztán a maga tíz, öt vagy háromezer frank jövedelméből szerényen vagy kényelmesen éldegél, vesz magának házacskát, ha lehet városi tanácsos, vagy ha ka-

tona volt, nemzetőrségi tiszt, ha nyugalmazott tanár az akadémia tagja lesz s az után lát, hogy leányát egy jóravaló, fiatal tisztviselőhöz adhassa. Francziaország jóléte, mellékesen legyen említve, ezen az általános életpályán alapúl, t. i. a takarékosságon, épen mint az angoloké a szükségletek folytonos kiterjedésén, a mi kétszeres munkát és kétszeres termelést tesz szükségessé. A ki a franczia középosztályban más rendszert kezd, azt pazarlónak vagy megbízhatatlan speculánsnak tartják.

Természetesen mindezek a viszonyok másként alakúlnak a nagy tengeri kikötőkben és a nagy iparos városokban. Itt a tisztviselő, még a legfőbb is, kevés tekintélyben részesűl s félrevonúlva él a kereskedő köröktől, melyekkel szerény jövedelmeiből nem versenyezhet. Mert még az ötvenezer frank fizetésű préfet is hol áll egy bordauxi vagy marseillei gazdag kereskedővel szemben? Ezekben a városokban nagyon hasonlít az élet ahhoz, a mi Liverpool, Manchester, Hamburg vagy Köln városaiban lelhető: nagy pompa, sok anyagi élvezet, kivált drága asztal, mindez némileg több ízléssel és finomsággal, mint más országban, kevés belső barátság, sok parádé. Itt is természetesen a régi házak alkotják a patriciusokat, az aristocratiát, mint mindig és mindenütt, Florenczben és Velenczében, Lübeckben és Augsburgban. Hanem általában a nagy kereskedők Francziaországban nagyon sokkal képzettebbek, mint a mai Németországban vagy Angliában — persze sokkal kevesebb számmal is vannak. A nagy iparos városokban, Lyonban, Rouenben és

Lilleben az ily régi családok ritkák, mert ezekben, kivált az utolsóban, csak néhány évtized óta vett nagy lendületet az ipar.

Hogy a clerus befolyása Francziaországban, kivált a nők, minden osztálybeli nők által államban és társadalomban igen jelentékeny szerepet játszik, ismeretes dolog. A clerus, már neveltetésénél és állásánál fogva, mindenütt kozmopolitább, mint bármely más osztály, s a franczia clerusról sem igen tudnék egyebet mondani, mint a németről: ugyanazon osztályokból ujonczozzák, ugyanoly nevelést kap, a huszas-harminczas években türelmes volt, s most a jezsuiták vezetése alatt türelmetlen: épen úgy váltakozik nála az elbizakodás és csüggedés, mint minden vallásnak papjainál; csakhogy Francziaországban talán correctebb erkölcsi életű és megróhatatlanabb, mint bármely más országban. Távolabb tartja magát a társaságtól ennek mulatságaiban. A férfiakkal ritkán érintkezik s ha nem épen püspök vagy kanonok, meglehetős gavallérosan bánnak is vele. Annál nagyobb befolyása a nőknél s ezek által a gyermekek nevelésére. A vidéken tekintélye általában még kevesebb, mint a városban. A paraszt közönségesen conservativ és a pappal egy párton van, de nem attól, hanem a préfettől vagy a földes úrtól kapja a jelszót. Ennél még a *monsieur le curé* minden pénteken az asztal végén ebédel, mint a régi jó időkben; a földesúr vallásos érzelme az, a mi a papnak tekintélyt szerez s nem a pap szellemi felsőbbsége övezi körűl a földes urat nimbuszszal. Hogy azonban a főpapságnál, a seminariumokban, a monostorokban oly férfiak mű-

ködnek, a kik jellemre, képzettségre, elmére nézve első rangot érdemelnek, azt nem fogja tagadhatni senki, a kinek módja volt tevékenységöket figyelemmel kísérni. Francziaország még mindig a Bossuet-k, Fénelonok, Bourdalouok hazája; a franczia papságból támadtak Lamennais és Lacordaire, s más országban nem hamar akad Dupanloup érseknek vagy Graboy abbénak párja. Csodálatos ügyességgel tudták a jezsuiták, kiknek főtábora Francziaországban van, az exact tudományok és természetvizsgálat eredményeit sajátjokká tenni, épen mint régebben a humanismus vívmányait a helyett, hogy megtámadták volna, magukévá tették s ebből a vizsgálódás szellemét, mint amabból most a kutatás szellemét száműzvén, ezzel a veszélyes fegyvert ártatlanná tették. A papi iskolák csaknem mindenütt sikeresen versenyeznek az állami gymnasiumokkal; válogatott papok kezei alatt állanak, a vizsgálatoknál nagyobb eredményt mutatnak föl s e mellett abban a hírben állva, hogy jobb nevelést *(éducation)* is adnak, terök napról-napra nagyobb lesz. Azonban a régi hagyományok, mióta a római szellem a clerusban fölülkerekedőben van, halványúlni kezdenek. A concordatum első éveiben, mikor az egyházat Francziaországban állami intézménynek tekintették, a mérséklet szelleme tüntette ki a franczia papságot; most ott is, mint mindenütt, a rajongás nyert tért. A franczia püspök és pap, mint egykor Napoleon óhajtotta, még 1840-ben is némileg az állam szolgájának tartotta magát, kinek nevelés a dolga, s nem Róma és az egyházi főuralom harczosának.

Mindez megváltozott, mióta a zárdák, s velök a szentszék serege újra fölállíttattak. A franczia clerus föladta a gallicanismust, a Róma elleni régi függetlenséget, de csak azért, mert maga lett uralkodóvá Róma és az egyház fölött, sőt túlzás nélkül mondhatni, ma Francziaország maga lett Róma és az egyház. Azonban a clerus még sem kisérlette meg soha, megingatni a concordatumot, vagy izgatni a püspököknek állami kineveztetése, a polgári házasság, polgári anyakönyvek stb. ellen. Elfogadta a «modern államot», mert ezen és általa egykor a világon uralkodhatni vél. S valóban, vajon a forradalom csalhatatlansága és az egyház tekintélye, a modern állam alapeszméje és hierarchiája oly nagyon különböznek-e a katholikus egyház alapeszméjétől és hierarchiájától?

II.

A franczia tudományosságnak és irodalomnak van egy nagy előnye, a mi a németek részéről sokkal több méltánylatot érdemelne, mint a mennyit talál: a franczia irodalom és az egész szellemi élet szabadabb, tágabb körű, úgyszólván világfiasabb szinezete. A német irodalom és a német szellemi élet háromszáz esztendő óta csaknem egészen az egyetemeken, azaz a kis városokban és az iskolában volt összpontosulva. Az egész német irodalomtörténetben kevés író van, a ki tanár vagy nevelő ne lett volna; a művelődés a tantermekből és könyvtárakból eredt, mint az angoloké és francziáké a politikából és a tantermekből. Innen van

emezeknek az a bizonyos nagyvilági jellemvonása, a mi hiányzik a német irodalomnál, mely a szobai léget, az iskolai szűk falakat, a kathedra izléstelenségét és pedansságát, a fellengző idealismus és nyomorú valóság közti folytonos küzködés nyomait még mindig nem birja levetkőzni, sem eltagadni. Montaigne és Montesquieutől kezdve herczeg Broglie-ig és gróf Haussonville-ig, Francziaországban mint Angliában, a legfelsőbb és legfüggetlenebb osztályok mindig megtisztelőnek tartották magokra nézve, hogy hazájok értelmi fejlődésébe tevékenyen befolyjanak; Németországban a vagyonos polgárság és a független nemesség lehanyatlása, azaz háromszáz év óta, a szellemi tevékenység a lelki pásztorokra és tanárokra maradt. Ez által talán nyerhetett komolyságban és mélységben, de izlésben és a világszemlélet terjedelmében bizonyára nem. A franczia irodalmi életnek még azon nagy visszaestében is, melyet az utolsó harmincz éven át éltünk meg, folyvást megmaradt a nyilt pillantás, a szabad mozgás és a nagy hagyományok felsőbbsége.

Azonban a franczia jelentősebb irodalom főérdeme, melyet még az általános hanyatlásban is megtartott, másban keresendő. A franczia mindig kitüntette magát az ügyességben (habilité), sőt oly fokot ért el benne, a mely, a mennyire lehetséges, a genievel határos. Egy nemzet sem mérkőzhetik vele, ha arról van szó: mit hoz létre a talentum. Dante, Shakspeare, Goethe nem termett Francziaországnak legjobb korszakában sem; de az ügyes alkotásban mindenkor elvitathatlanúl mester maradt s ez és a fentebb mondottak épen úgy elmond-

hatók a művészetről, mint az irodalomról. Hasonlítsa össze valaki a francziák divatos festőit az utolsó ötven év alatt a németekkel vagy az olaszokkal: hol van a német művész, a ki versenyezhetne Ary Schefferrel az érzelmes kifejezésben, Vernet Horáczczal a furiában, Delaroche Pállal a szinpadi hatásban, Meissioniervel a finomságban, Regnaulddal a színpompára nézve. Nem szólva az igazi nagyok: Delacroix, Ricard, Decamp műveiről, a mint figyelmen kívül hagyjuk itt az igazán nagy német művészeket is. Hasonló példák fognak felötleni az olvasónak némi gondolkozás után a zenében, szobrászatban, építészetben. Mihelyt az a kérdés, hogy bizonyos hatást érjenek el a *procédés* ügyes alkalmazásával, ott a francziák mindig elsők lesznek. Csakhogy míg a harminczas években még mindig nyilatkozott a talentum és értelem emez alkotásaiban az egyéninek és az eszményi érzéknek bizonyos maradványa: napjainkban, vagyis mintegy 1840 óta, mindaz tisztán gépszerű utánzó művészetté lett, a mi azonban természetesen a tökéletességig van vive. Elég, hogy egy művész a *szalon*ban valami új genre-ral szerencsét arasson, már a következő évben tuczatszámra jelennek meg ugyanazon genrenak hasonló kivitelű művei. Így volt ez Cabanel *Venus*ával, Moreaux *Sphinx*ével, Gérome *Caesar*jával, Hamon *Szerelem isteneivel*, Heilbluth *Római jeleneteivel* stb.; a jövő évi szalonban húsz hasonló kép volt látható, és csaknem valamennyi meglehetős.

Természetesen a valódi műértő és az elfogulatlan szemlélő nem csalatja meg magát: azok tüstént ki-

érzik az eredetiség és idealismus hiányát. Bármily ügyes és izléses is az utánzat, nekik hiányzik abból valami: az önkéntesség és az ihlet. A művészet Francziaországban metier lett: senki sem fest többé saját belső sugalmából, hanem azért, hogy pénzt szerezzen, vagy elnyerjen valami állást s következéskép mindenik hizeleg a közönségnek és szeszélyeinek. Már Goethe megmondta, mikor Mérimée és Hugó fölléptével a franczia irodalomra új aranykor látszott hajnalodni: «A francziáknak van értelmök és szellemök, de nincs alapjok és kegyeletök . . . Általános jellemöket a stilben sem tagadják meg. Társas természetök van s ennélfogva soha sem felejtik a közönséget, a melyhez szólanak; igyekeznek világosak lenni, hogy olvasóikat meggyőzzék és kellemesek, hogy tessenek nekik». Azóta azonban tovább ment a dolog: mai nap nem arról van szó, hogy a közönséget meggyőzzék, mert az nem keres meggyőződést, s nem elég «kellemes»-nek lenniök, hogy tessenek; lesznek minden, a mivé a közönség akarja, hogy legyenek: élczes, obscen, kicsapongó, tragikus, borzadályos, csak izléstelen nem, legalább jobbjaik soha. De minden műben, bármily tökéletes is az technikailag, bármint illik a szinpadra, bármily vonzólag van írva, szellemes, éles eszű, mégis mindig érzi az ember, hogy nem az igazság szomja, nem az az ellenállhatatlan vágy, hogy gondolatait elmondja, nem az a komoly, önzetlen törekvés alkotta, a mit gyakran még középszerű tudományos értekezésben, jelentéktelen lyrai költeményekben, ügyefogyott izléstelen festményben is, a németeknél észreveszünk, hanem a tetszés-

vágy s a személyes hiuság vagy élvezetkeresés eszközeinek megszerzése. Hogy csak egy példát hozzunk föl, mennyire elhagyja magát ragadtatni a közönség a látszat, a sophisma, a csillogó, phrásisos *raisonnement* által, Hugo V. *Misérables*ének roppant sikerén kívül, mely pedig teljesen egy sophistikus hazugságon alapul, legyen elég fölemlítenünk az *Année terrible* egy általánosan csodált költeményét. A commune gyujtogatója, mikor szemére vetik, hogy a Louvre könyvtárát fölégette, ezt feleli *dans un vers bien amené:* Mit akartok? *Nem tudok olvasni!* Nincs olyan franczia, a ki ne tudná, hogy minden párisi forradalmár, socialista és communard, kivétel nélkül, nagyon is tud olvasni: sőt legnagyobb részöket épen a rossz olvasmányok rontották meg. *N'importe:* a szó csattanós hatást csinál; hogy igaz-e vagy hazugság, azzal ki törődnék?

Azonban minél tovább megyünk, annál szembetünőbb lesz a franczia irodalomban, mily keveset tehet a puszta értelem és technika, ha egyedül áll: franczia költészet, történetirás, tudomány, philosophia, vagyis mindaz, a mi intuitión és transcendentalismuson nyugszik, nincs is többé; csak a regény, a színpad és a kritika élték még túl az általános hanyatlást; de a regény és a színpad, a mint ezeket a két műfaj két legjelentékenyebb képviselője a második császárság alatt művelte, alig tartoznak többé a szépirodalomhoz: Flaubert Gusztáv regényei és az ifjabb Dumas színművei, voltaképen csak elbeszélésbe és párbeszédbe öltöztetett analysisek, inkább a természettudomány, mint a művészet országába tartoznak, habár Flaubert első regénye

olykor Balzacra emlékeztet is, a kinek philosophi mélysége és költői fölfogása azonban nála hiányzik.

Az elsajátító művészet egy korszakban sem jutott oly tökéletességre, mint a második császárság alatt a magasabb vígjátékban, e korszak sajátságos genreéeben. A tragédiában, a cselszövényes művekben, a melodrámában és a vaudevilleben az 1815—1850 közti időszak sokkal eredetibb volt az 1850—1870 közti időnél. Kivált a cselszövényes vígjáték, Dumas genialis keze közt és Scribe fáradhatatlan könnyűsége által, ritka tökéletességet ért. Az 1850-iki kiábrándulás idején azonban a vezeklő nemzet ezt nagyon is könnyűnek és genialisnak találta. Valamint «becsületes és mérsékelt» politikát, philosophiát, történetirást kivánt, úgy színházat is olyat, mely semmiben sem lép túl a valószinűség, a tisztesség és correctség határán. Másrészt erényesek is lettek nagyon, de minthogy minden erényesség mellett sem tagadhattak meg a vétek iránt egy kis gyöngeséget, tehát az írók «*le furnisseurs de S. M. le Public*» megteremtették a kivánt czikket, a vétek, erény és az erényes vétek keverékét a mindennapi élet határai közt, mindennapi nézetekben, menten a phantasia játékától, a társadalmi kérdések alkalmi fejtegetéseivel.

Már Diderot megmutatta az utat *Père de famille* és *Fils Naturel* műveiben; Greuze festményei szolgáltatták hozzá az illustrátiót; ezeken azonban még megvan a század eszményi vonása, az affektált mozdulatok és álphrásisok mellett is. Delavigne Kázmér a molièri vigjátékot vélte fölelevenïteni, mikor *École des viellards*át írta, azonban csak a polgári vigjátékot és a prózát ele-

venítette föl. Arnolph és Alcest megteremtőjének alkotó genialitásáig persze nem birt emelkedni; de az ifjabb Dumas gyakorlott csinálmányával szemben sem állhat meg. Ebben a genreben is a szeretetre méltó ezermester, Scribe, alkotta meg a végkép elfogadott mintát. *Une chaîne* még mindig az első és egyik legjobb «felsőbb vígjátéka» a századnak; tárgya ugyanaz, a mi a modern franczia színpad kedvencz themája, a szerelem és házasság közti ellentét. Balzac *Mercadet*je volt az első kisérlet, mely a divatos darabok másik kedvencz alapeszméjét a parvenuknek a megszilárdult hatalmak elleni harczát drámailag tárgyalta.

Ha kiváló, gyakorlott írók, a kiknek a természet azonfölül megadta a könnyű mulattatás adományát is, fölteszik, hogy népszerű tárgyakat és kérdéseket a legkellemesebb modorban megbeszéljenek, az nekik többnyire jobban sikerül, mint a valódi nagy költőknek. A műfogásokban csakhamar mesterekké lesznek, s nem azért francziák, hogy a ragacsot és csirizt elrejteni ne tudnák. A száz meg száz vígjátékban, mely az utolsó húsz év alatt színre került, mindenütt ugyanazok a szerkezetek, az alakok, a tárgyak, a nézetek, a nyelv; a különbség csak a nagyobb vagy kisebb ügyességben van, melylyel a recipét összeállítják. Tárgyuk a jelenből és a valódi életből van véve: az ellentét vagy a régi és az új társadalom, vagy a szenvedély és a társadalmi törvények közt.* Hogy ez az ellentét épen nem új, azt

* Nem szabad azonban itt említetlenűl hagynunk, hogy épen az utolsó évben más irány, más tárgy, más genre ara-

se a szerzők, se a közönség nem igen hinné; az ő szemökben mindez a nagy forradalomból ered, az emberiség ez új æräjától, mely a francziák hite szerint az emberi természetet is, mint a történelem és társadalom törvényeit teljesen átalakította. Mint mindenkor a franczia színpadon, úgy az új vígjátékban is nagy szerepet játszik a *tiráda*. A *pour* és *contre*t épen úgy tárgyalják sima prózában, mint hajdan pompás versekben Corneille. A nyelv éles, élczes, folyékony, de színtelen és gyakran prózai, a dialog, a hol a tiráda el nem nyomja, természetes, élénk, szellemes, tele mind azzal a franczia kellemmel, a melyet Európa már háromszáz év óta el nem fáradt bámulni. Épen mivel minden chablonszerűleg készül: szerkezet, alakok, indokolt be- és kimenetel, az érdeknek a negyedik felvonásbeli központosítása, meglepetés, fordulat stb. annyival csodálatra méltóbb mesterség, mégis újnak és találékonynak látszani, feszülten tartani az érdeket s a szövevény fordulatai által feledtetni az elcsépelt tárgyat és a tirádák monotoniáját.

De épen ez az: az élcz, a feszült érdek, a folyékony dictió, a mit a német szinpadon és regényekben hiába keresnénk. Úgy is a mint a van, a francziák könnyű, igénytelen irodalma és művészete, épen könnyűsége és kelleme által, sokkal nagyobb művészi becsű, mint átlag a németeké és angoloké, s ha mélységben nem

tott Párisban ismételt diadalokat. Csak a Théatre français mult évi műsorából is a *Luthier de Crémone* és a *Rome vaincue* egészen más téren mozognak.

mérkőzhetik ezek kiválóbb műveivel, de formai szépségben bizonyára fölülmulja. Ám hasonlítsuk össze Kock Pál vagy Souliêt a német Lafontain Auguszttal és Zschokkevel, nem is említve a képzőművészeteket.

Az irodalom ez ágának s a rémirodalomnak folytonos fenmaradása, sőt terjedése az általános izlés romlottságán kívül magyarázatát leli az írók társadalmi helyzetében. Francziaországban a szépirodalmi írók nagy részét — legalább azokat, a kik tehetséget, erőt, sajátosságot tanusítanak műveikben — *déclassé*nak, azaz olyanoknak tekintik, a kik nem tartoznak Páris és még kevésbbé a vidék rendes polgári társaságához. Hogy írnának ezek langyos családi regényeket, mint az örök szűz angol kék harisnyások, vagy a becsületes német családapák, a kik talán soha ki sem mozdultak vidéki városkájokból. A nevelés rendesen kiölni igyekezett belőlök az eleven phantasiát, s oly szabályossá és egyenletessé tenni a társadalmi életet, a mint csak lehet. Ha ez sikerül, akkor meg lesz kivánságok szerint a meddőség; de ha nem sikerül, annál veszélyesebb reactiót szül a kisérlet. Zabolátlan természet, tehetséges szellem, élvezetkereső hajlam és ingatag jellem könnyen erre jut. A phantasia aztán utat keres magának, rontja önmagát, keresi a rémségest vagy a fajtalant s minél tovább téved, annál nagyobb tetszést nyer, részint a nyers szenvedélyes tömegnél, részint az unatkozó és üres középosztálynál. Mihelyt művének nagy kelendősége van, könnyen megtelik a szerző zsebe, de ki is ürűl épen oly könnyen; az ifjú író mindig tovább megy a jövedelmező úton, mely őt az örvényhez

viszi. S aztán élete a kicsapongás és lázas productió közt oszlik meg; csak courtisanokat lát vagy oly irodalmi és művészi czigányokat, mint ő maga; jobb esetben hirlapírókat, a kik még életök bizonyos szabályszerű berendezéséig nem szedték össze magokat, vagy szinészeket és szinésznőket, a kik Francziaországban még szintén nem tudták dolgukat a tisztes polgári rangig vinni; és a legjobb esetben is oly társaságot, a minő csak a fővárosban van, mely sem a *bourgeoisie* tisztes köréhez, sem a nyilvános vétek osztályához nincs sorolva, s melynek neve röviden *demi-monde.* (E szó alatt nem szabad a lorette-világot érteni, mint külföldön rendesen szokták. Oly társaság az, melyben valami *férgest* sejthetni, melyet a tisztes körök igyekeznek elkerülni, melynek azonban nem vethetnek szemére semmi bizonyost, a mi a formális kizárást igazolhatná.) Ily körben a polgári családi élet s a rendezett viszonyok ismeretlenek maradnak az író előtt; úgy festi a világot, a mint a puncs kék lángján, a szivarfüstön és a játékasztal ködén át jelenik meg előtte; kívül áll a társadalmon s nem volna méltányos és nem is mutatna éles tekintetre, ha a párisi vagy épen a franczia életet ilyen rajzok után akarná valaki megitélni. A tisztes társaság azonban, mely a valóság egyhangúsága alatt szenved, úgy élvezi ezt a rém vagy sikamlós irodalmat, mint a fűszeres ételt vagy habzó champagnit. Vajon vétkül tudhatni-e be ezt neki? Hát a németek, a kiknek se az állami lét bajai, se a társas élet egyhangúsága, se a nevelési viszonyok hasonló mentségül nem szolgálhatnak, nem épen azt

teszik-e? Nincs-e tele minden német kölcsönkönyvtár ugyane franczia művek rossz fordításaival s nem játszanak-e első szerepet minden német szinpadon Sardou sikamlós művei és Offenbach fajtalan parodiái?

Azt sem szabad egyébiránt feledni, hogy a kritika, a mely Németországban, igen különös fejlődési fokozatban, megelőzte az eredeti költői alkotás korszakát, Francziaországban sokkal természetesebb fejlődéssel, az alkotó erő hanyatlása óta vett igazi lendületet. Azt mondhatni, hogy Villemain alapította meg és Sainte-Beuve vitte tökéletességre; tőle nyerte sajátságos, psycholog-biographikus jellemét; s az utolsó húsz év alatt keletkeztek legfinomabb és legjelentékenyebb termékei. Montégut mélysége, Renan finomsága és fölülmulhatatlan művészete, Taine bátor systematikája és gazdag szinezete, Sarcey nyiltszivűsége és előitélet nélküli fölfogása, Saint-Viktor szóplastikája, Scherer tudománya — új és igen fontos jelenségek, melyeket Németországnak nem lehet eléggé tanulmányoznia. Egykor jogos büszkeséggel nézhette le Bouhours vagy Laharpe formalis kritikáit Lessing nemzete; de ma nem szabad megfeledkeznie arról, hogy se a német, se az angol vagy olasz irodalom nem mutathat föl semmi olyat, a mi távolról is mérkőzhetnék Sainte-Beuve irodalmi tanulmányaival.

III.

A nagy forradalom pusztításai között talán leghelyrehozhatatlanabb az, hogy kiölte a nemzetből azt az érzelmet, melyen a hagyományos tekintély alapul, azt

az érzelmet, a melyet egyszóval loyalismusnak szokás nevezni. Azon hideg értelem, mely 1789 óta uralkodóvá lett, nem ismer oly dolgokat, minők az alattvalói hűség, a születési elsőbbség önkéntes elismerése, solidaritás a nemzet és a dynastia között. Fölébreszteni ezt vagy újra teremteni, három dynastia hasztalan próbálta. Fölállíthatják még akár ötször az örökös monarchiát, ez épen oly könnyen szakadó kötelék lesz nemzet és uralkodóház közt, mint a többi volt e mozgalmas században. Új alkotmányt is bocsáthatnak ki akármennyit; lehet az kevésbbé utópikus mint az 1791- és 1793-iki; kevésbbé chablonszerű mint az 1814- és 1830-iki, kevésbbé antipathikus mint a III. és 1848. évbeli, kevésbbé complikált mint a VIII. és 1852. években hozott. Gyártmány lesz mégis; mert se alkotmányt, se királyságot csinálni nem lehet, mint költészetet vagy vallást nem.

Távol legyen, hogy a politikai rationalismusnak minden jogosultságát el akarjuk tagadni; hiszen a modern állami élet legnagyobb és legjobb vivmányai annak köszönhetők; de ha jótékonyan akar hatni, saját terére kell szorítkoznia, a negatio, kritika, reform terére. A hol újat akar alkotni, meddő lesz, s kártyaházat csinál, melyet az első szél elfúj. Érdekek, szenvedélyek, szokások birnak csupán tartós alkotásokat létrehozni és életben tartani; ezek azonban végre föl is burjánoznának mindent és ellepnék, élősdi növényként, a legerősebb törzseket, ha nem jönnének az általános eszmék, a sokat gyalázott abstractiók, ismét kitisztogatni a burjánt.

A kiölt loyalismust épen nem üdvösen helyettesíti a franczia polgárok óvakodása minden beavatkozástól. Hiszen oly kényelmes, a kormányt rendelkezni engedni, minden abból eredhető előnyt élvezni, az érdemet magának tulajdonítani, de egyszersmind fölmentve lenni minden felelősségtől a hibákért, sőt előre elbástyázni magát minden vád ellen. A párisiak ismeretes gáncsa minden kormány ellen alapjában nem egyéb. Chansonok, újságczikkek, akadémiai beszédek által boszulni meg magát a kormányon, nemcsak azt tünteti ki, hogy az ember nem hagyta magát «düpirozni», hanem mint előleges tiltakozás a kormány minden tette ellen, mely talán nem sikerülne, később jogot ád az embernek ártatlanul mosni a kezét.

Erőszakkal tolták a nemzetre a kormányt: e nagy szóval szoktak minden hibát a nemzettől a bitorló nyakára háritani; akár az ország rendes hadserege által, mint brumaire 18-án és deczember 2-án, akár a lázadók rendetlen serege által, mint február 24-én és szeptember 4-én, akár az ellenség seregei által, mint 1814-ben és 1815-ben, jutott kormányra a bitorló. Hogy egy kormány sem tarthatja fenn huzamosan magát, ha a nemzet nem tartja fenn, hogy végre is minden nemzetnek olyan kormánya lesz, a melyet igazában akar: e keserű igazságot a franczia nem akarja belátni, hiába tanítja azt saját hazájának utolsó nyolczvan évi története oly ékesszólóan. Hiszen az a két kormány, melyek valóban a nemzet akarata ellenére a Hôtel de Ville rohamos elfoglalása által jutottak a legfőbb hatalomhoz — az 1848 febr. 24-iki és az 1870 szept. 4-iki kormányok —

csak egy pár hónapig tarthatták fenn magokat s az első alkalommal, mihelyt a nemzet teljes szabadsággal kimutathatta akaratát — 1848 decz. 10-én és 1871 februárban — letaszította őket és szabályszerű conservativ kormányt tett helyökre, *egy* embernek személyes vezetése alatt. Ha a népnek nincs meg ez a szabad mozgása, vagyis ha akaratát választások alakjában nem érvényesítheti, akkor engedi parancsolni a hatalmat, mint 1851 deczemberben és 1871 májusban, s a törvénytelen eljárást utólagosan plebiscitum vagy kamarai határozat által szabályozza; de a személyes kormány Francziaországban mindig a nép akaratával áll fenn.

Ez az épen, a mit a franczia nem akar elismerni. Sokkal kényelmesebb neki elhárítani magáról minden felelősséget, s egy bűnbakra tolni minden bajt, de önmagának tulajdonítani minden jó eredményt. Kétségkívül legőszintébb érzelme most a nemzet *elite*jének a Bonapartek elleni gyűlölet — csak az *elite*nek, mert a művelt vagy félművelt tömeg igazában nem tesz egyéb szemrehányást III. Napoleonnak, mint azt, hogy nem győzött. És a kiválóbbak e gyűlöletének is voltakép egészen hamis nézet az alapja. Azzal vádolják mind a két Napoleont, hogy a nemzetet corrumpálták és az absolutismusra nevelték; mintha lehetne corrumpálni egy nemzetet, vagy valami jellemet reá nevelni, ha maga a nemzet nem nyújt hozzá kezet. Melyik angolnak jutott valaha eszébe azzal vádolni Cromwellt vagy II. Károlyt, hogy az angol nemzetet absolutismusra nevelték vagy corrumpálták.

Csakhamar növeli a bajt minden kormány ellen egy

általános emberi gyöngeség, melyet azonban Franczia-országban nem mérsékel, mint más nemzeteknél, a multnak nyugodt megfontolása. Elmúlt rosszat és veszedelmet könnyen feledünk; a jelenlegi elviselhetetlennek tünik föl. S minthogy egy kormány sincs a világon, mely tökéletes, sem a mely egészen rossz volna, csakhamar kezdik a jelenlegi egyes bajokat az előbbi egyes előnyökkel hasonlítgatni és élénken óhajtoznak vissza az előbbi állapotra. Innen van, hogy a franczia, ha egy ideig élvezte a javakat, melyeket a hazamentő adott neki, közönyössé válik ezek iránt s hallgatni kezd a kritikára és gáncsokra, melyek a fönnálló kormány hibáit — és melyik kormány ne követne el hibákat — naponkint bonczolgatják. Sajnálni kezdi, hogy lemondott a szabadságról, egy kis nyugalom kedvéért s fölveti magának a kérdést: vajon épen nem volna-e lehetséges együtt élvezni mind a kettőt: a szabadságot és a rendet. S ahhoz ott vannak mindjárt a politikai kuruzslók és hirdetik saját orvosságukat mint panaceát. Hogy mindkettő tenyerében van egyesítve, csak legyen férfias bátorsága a nyert jogokat valóban használni, azt nem mondja neki egyik sem; s hogy önmagának mondja meg, arra nincs az igazság iránt elég bátorság benne. Az orvosság pedig, a mit adnak neki, mindig valamiféle logikain gondolt és logikain megtámadhatatlan intézmény, s a ki mellett a logika szól, az mindig megnyerte a játékot a *raisonneur*ök hazájában: egyszer a köztársaság az, másszor az alkotmányos vagy demokratikus monarchia; ma az általános szavazatjog, holnap a *balance des pouvoirs,* holnapután a két-

kamara-rendszer. Néhány év óta a decentralisatio lett az általános orvosság. Mintha lehetne a decentralisatiót decretálni; mintha Bourgesből Münchent, Toursból Heidelberget, Lyonból Lipcsét csinálhatnának! Mintha kivánatos volna, hogy egy nemzet egyszerre szakítson egész történelmi multjával, s miután hatszáz esztendeig mindig egy irányban ment előre, egyszerre sarkon fordulva, az egész utat visszafelé egy nap alatt megtehetné. A mit a valóban kivánatos és gyakorlati decentralisatióval tenni lehet, azt kormány nem szabhatja ki, az magoktól a polgároktól függ. Régi mese a restről, a ki panaszkodik, hogy itt vagy ott nem tud dolgozni, a ki jobb szobát, kényelmesebb széket, könyveket stb. kiván s aztán «a jövő héttől kezdve dolgozni fog». *Hic Rodus, hic salta.* Akarnák csak a francziák, az ő községi, kerületi, megyei tanácsaik majd beleszólhatnának a közigazgatásba, és szeretnők látni azt a kormányt, mely be merne záratni valamely tanácsot, mert túllépett ügykörén.

Természetesen, ha egy nagy város forradalmas választóinak többsége a városi tanácsot demagogokból állítja össze, a kik se birtokot, se tapasztalatokat, se a művelt közönségnek nézeteit és érdekeit nem képviselik: akkor bele mer vágni önkényes tettekbe is a kormány, mely tudja, hogy mögötte áll a nemzet birtokos és művelt része. De nem úgy áll a dolga a nemzetnek épen e művelt része által választott *général*-tanácscsal. E tanács jogainak az 1872. évi télen, a nemzeti gyűlés conservativjei által, a baloldal akarata ellen keresztülvitt kiterjesztése, derék lépés a közigaz-

gatás decentralisatiója — az egyedül gyakorlati és kivihető decentralisatio — felé. Hogy azonban ez mérsékelni és csökkenteni fogja-e, a központi kormány és ennek képviselője, a préfet hatalmát, az csupán attól függ, hogyan veszik hasznát a választók és választottak, hatáskörük e kiterjesztésének.

Nem szabad leplezgetni az igazat: nem a törvényeken mulik, ha Francziaországban nincs meg a szabadság, hanem azokon, a kik a törvényt nem foganatosítják. A törvényekben gyakran pompás reformokat hoznak be, de ezeknek többnyire kevés a sikerök, mert holt betük maradnak, ha nem áll minden ember ott a maga helyén, hol állania kell. Pedig Francziaországban ez gyakran így van. Ha a köztársaságiak jutnak kormányra, csak politikai érzelmeit nézik a kinevezendőnek. Ha úgynevezett alkotmányos monarchia uralkodik, a képviselők kedvenczeit nevezik ki, mert azok szavazatára a miniszternek szüksége van. Ha a kormány absolut, akkor szűkebb tere van ugyan a kegyosztásnak, mint a parlamenti sokfejűség alatt, csakhogy az érdemet többnyire alárendelik az alázatos engedelmességnek s a legjobb esetben a jó állomásokat érdemek jutalmazásául osztogatják és gyakran megesik, a ki húsz évig lelkiismeretes néptanító volt, jutalmul a philosophia tanárává teszik, vagy a főtörvényszékhez neveznek ki valakit, mert derék munkákat írt az archeologiából.

A hol azonban az oda illő embert teszik a maga helyére, az Francziaországban épen annyit, sőt többet végez, mint másutt, s erre mindent megfontolva és min-

dent összehasonlítva, még az absolut kormány nyujt legtöbb kilátást. Ki ne tudná, mit tett IV. Henrik, Richelieu, XIV. Lajos az ő jó korszakában, s mindenek fölött Napoleon, ez az utólérhetetlen mestere annak a művészetnek, hogyan kelljen minden erőt arra a helyre tenni, a hol épen saját körében van – mit értek ők el azokkal a francziákkal, a kik még kevéssel előbb nélkülözve a nekik szükséges vezért, a vallási háborúkban, a Frond zavaraiban és a forradalom utczai harczaiban emésztették föl kölcsönösen magokat. Új állomások vagy új hatóságok teremtése bizonyára mitsem változtat a dolgok állásán. A ki jól hasznát tudja venni annak, mi van, annak nem kell új szervezkedésre várnia. S ha valamely nemzet csak ettől vár üdvöt, természetes, hogy nemsokára keserüen kiábrándul, ha az új intézmény nem hozza meg azt, a mit vártak tőle; ekkor legjobb esetben halomra dől, gyakrabban pedig azon férfira is, a ki engedve a közvéleménynek, fölállította: s ez ismétlődik a közélet minden ágában. A mi már egyes esetekben is rombolólag hat, igazi szerencsétlenséggé lesz, ha az egész országra kiterjedő intézményről, ha magáról az alkotmányról van szó. A nemzet belebomlik eszményeibe és önmagába is: tudja, hogy nem jól megy a dolog, de még sem tud magának számot adni róla, s hogy egy angolnak élczes megjegyzését ismételjem: «a nemzet nem tudja mit akar, s nem elégszik meg, míg *az* nincs meg».

Nem, még egyszer, nem a politikai intézmények gátolják Francziaországot, hogy magát kormányozza: a kényelmesség, a közöny, a jobbak félelme attól, hogy

magokat compromittálják, sőt hogy csak tolakodjanak is *(se mettre en avant)* vagy rossz lábon álljanak a befolyásos kormánytisztviselőkkel, valami felelősséggel terheljék magokat: csak ezek az okai, hogy a francziáknak nincs önkormányzatuk és ezen száz új törvény és szervezkedés sem változtat semmit.

De hol is venné a franczia a polgári bátorságot, mikor az apai háztól kezdve útját kiegyengetik neki, mikor se állásért, se megélhetésért nem kell küzködnie, mikor gyermekkora óta csaknem vétekként tüntették föl előtte azt, ha föltünést okoz, ha megkülönbözteti magát, ha különczködik, mikor szülői és tanítói folyvást azt csepegtették belé: minden bölcseségek legelseje, nem avatkozni valamibe, «a mi reá nem tartozik», soh'sem compromittálni magát, soh'sem venni felelősséget magára, s mikor végre nem állítottak eléje más erkölcsi eszményt, mint a családét, a melyben az atyát illet minden kötelesség a gyermekekkel szemben, sem más politikai eszményt, mint az emberi jogok és a jól rendezett állam eszményét, a mely mindnyájok helyett gondolkozik, cselekszik, sőt gondoskodik.

Bizonyára nem lehet ellenvetés az ellen, ha a polgár, rendes időkben, nem gondol a politikával, s az a mai napság sokfelé forgalomban levő paradoxon, hogy a «közérzület» minden erények erénye, alapjában sophismán nyugszik. De ha a polgár közönséges időben és addig, míg a kormánynyal elégedett, nem tehet jobbat, mint hogy dolga után lásson, ápolja betegét, védje cliense érdekeit, oktassa tanítványait, elégítse ki vásárló közönségét s hagyja a kormányzás nehéz mes-

terségét azoknak, a kik életöket arra szánták, nagyon megváltozik a dolog abban a pillanatban, mihelyt kitör a válság s közel a veszély, hogy lelkiismeretlen és képtelen kezek ragadják meg a kormány rúdját. Ily pillanatok százszor jöttek nyolczvan év óta, és épen olyankor nem volt bátorsága a franczia polgárnak belevágni, védeni magát, s ajtót mutatni a bitorlónak. Minden nemzetnek meg vannak a maga Rochefortjai, de eddig még egyik sem tűrte azokat a kormányon, és Sardou betü szerint igazat mondott, mikor azt mondatja Rabagasával, hogy Francziaországon kívül nincs több olyan ország, a hol az ő fajtájú emberek fölkaphatnának.

Hogy panaszkodhatnék erőszakosság miatt a franczia, ha rajta állt egyszerűen a választásbeli részvétel, jogainak egyszerű gyakorlata által, a kivánt állapotot előidézni vagy elkerülni. Csak az panaszkodhatik erőszak miatt, a ki teljesen eleget tett kötelességének és mindent megtett, a mi rajta állt, a szerencsétlenség elhárítására.

De ki mondhatja ezt el magáról Francziaországban? Ki teszi meg polgári kötelességeit? A választó? A választott? A tisztviselő? Az ujságíró? Hol van a nyilvánosság általi ellenőrzés? Hol a férfias ragaszkodás a joghoz?

Valóban a franczia jellemnek átlag legvégzetesebb hibája: a polgári és erkölcsi bátorság fogyatéka.

Tudva van, hogy a művelt francziák többsége, kivált vidéken, mérsékelt liberal érzelmű. Olykor, ha elég nyugton és bizton érzi magát, ki is bujik e félénk több-

ség, mint 1829, 1847, 1869-ben; de mihelyt az ellenség mutatkozik, elrejtőzik ismét és hagyja azt parancsolni. S míg így a forradalmat a párisi politikusok s ezek demokrat követői által, vagy az államcsinyt a császárban személyesített s benne megtestesült alnép által magára tukmálni engedi, a nélkül, hogy magát védené, azok bűntársává lesz maga is, gyávaságból. Ki akarná állítani, hogy a francziák többsége elkövetne oly tetteket, mint a Saint-Barthélémy, a dragonnad, a szeptemberi, a márczius 18-iki napok stb.; vagy hogy a művelt francziák többsége helyeselte a brumaire 18-iki és deczember 2-iki államcsinyt, a február 24-iki és szeptember 4-iki erőszakos hatalom-foglalásokat. De a műveltek, a mérsékeltek, a szabadelvűek vétkesek lettek, mert hatalomra jutni engedték e bitorlást. Ám tegyük föl, hogy a műveltek többsége osztozik Tocqueville és Renan nézeteiben a franczia forradalom felől: miért nincs bátorságuk «1789 halhatatlan elveit» megtagadni, hogy a tömeggel együtt imádva térdeljenek le előttök. Ám tegyük föl, hogy a műveltek ellene voltak az 1780-iki háborúnak; miért nem emelték föl szavokat ellene? Bizony mert nem volt bátorságuk, a mint nem merték márcz. 18-án utánozni azt a példát, a mit a londoni polgárok a *charlisták*kal szemben 1848-ban adtak. Hiszen még annyi bátorságuk is hiányzik, hogy a választó urnához menjenek. Alávetik magokat a párt igájának, mint a conventióknak és a divatnak a magánéletben.

A művelt francziák többségének jórészt mindegy, hogy milyen czíme van az államnak, ha ez az állam

nekik a rendet, törvényt és szabadságot biztosítja; de kevés művelt franczia merné ezt be is vallani; mert nevetségessé lenne, ha a fennálló kormányt nem csúfolná és legalább szóval ellenzéket nem csinálna neki. Együgyűnek és naivnak tartanák (francziára nézve a legeltűrhetetlenebb helyzet), ha valami jót találna a kormányon, s a gáncshoz könnyű hozzá szokni, még ha szigorú szemmel nem keresi is az ember a szálkát, a mi bármely kormánynál könnyen található.

A hosszú időközökben, mikor a forradalom leveretve szendereg az állam kapujánál, mint Orestes erinnyái a templom előtt, a közbátorság eme hiánya megront minden állami intézményt. Hol van az a jó társaságbeli franczia, a ki merne — vagy ha jobban tetszik, a kellemetlenkedésnek kitenné magát — bármiféle, de megnevezett visszaélést a sajtóban, a biróság előtt vagy a szószéken megtámadni, üldözni, bolygatni? Le van az ember kötelezve; tekintetekkel kell lennie, hosszas pör kerekednék belőle s még sem lenne haszna: ilyes mentségeket hall mindig az ember. Míg az angol parlament, sajtó, biróságok férfias fölszólalással tárgyalnak minden panaszt a hivatalbeliek, a rendőrség, a vasutak, posták stb. ellen: a franczia gyűlések és a franczia lapok folyvást a pártszenvedély és a szónoki gyakorlat tere maradtak; személyesen senkivel sem szeretnek összetűzni. Az ember nem tudhatja, hogy az, a kit most személy szerint vádol, más alkalommal miben használhat vagy árthat neki; hiszen az állam egész szerkezete a kölcsönös segítségen, szolgálatkészségen, személyes érdekeken nyugszik. Minden pályázat és

vizsgálatok daczára mégis csaknem minden állást ajánlat és kegy szerint adnak oda. Minden középosztálybeli embernek van a közigazgatás minden ágában és minden pártnál valami rokona, a kit pártolnia kell és egy másik rokona, a ki őt pártolja. A kormány csúcsa változhatik minden húsz évben; a bureauchefek örökségül szállnak át, s velök együtt minden közvetett befolyás. A mandarinok szabadkőművessége ez. Minthogy e szerint minden személyt és minden megtörtént egyes visszaélést kimélni kell, abstractiókra vetik magokat, melyekért lándzsát törnek, s formákra és szavakra, melyeket lovagiasan, bátran, sőt szenvedélyesen támadnak meg. Az ellenzéki képviselő is, a ki a szószékről zsarnok szolgájának nevezte a minisztert, talán mindjárt gyűlés után a hatalmas úr cabinetjébe megy, hogy dohánybolt-engedélyért könyörögjön valami régi jó barátjának özvegye részére.

Kivált a «közvéleménynyel» és a társasági conventióval szemben hiányzik nálok teljesen az erkölcsi bátorság. Egyetlen ember sem mert Sedan után fölszólalni és védeni a császárt, a kit oly sokáig szolgáltak, a kit bizonyára dicsőitettek volna, ha győzelmesen tér haza. Versenyeztek, hogy ki tiporhatja érzékenyebben a bukottat. Védeni őt a «közvélemény» ellen épen úgy nem merte senki, mint nem merte a háború előtt az elbizakodott «Berlinbe! Berlinbe!» jelszót megbélyegezni.

A békeszerető liberalis középosztály, melynek uralkodnia kellene, ily föllépéssel természetesen nem juthat uralomra és a politikai *faiseurök* foglalják el a

kormányrudat. Már Francziaország is csaknem arra az állapotra jutott, a mit egy kitünő amerikai író fest az új-világ köztársaságáról: «Teljes különszakadás van a politikai osztályok és a közönség között, mert művelt emberek csak megvetéssel és undorral tekintenek a politikusok manövereire». Francziaországban is mindig nő, mindig általánosabbá lesz a fáradság és az elfásulás. «A mi szerencsétlen társadalmunkat» — ezt írta e mű szerzőjének nem régen egy öreg barátja, művelt kereskedő és becsületes szabadelvű hazafi — «csak ahhoz az emberhez hasonlíthatom, a ki az élet élvezeteit és eszméit kimerítvén, delirium tremensbe esett. Én elszigetelem magamat a mennyire tudom, tettel, szóval, sőt gondolataimmal a politika bohóczaitól s meg vagyok győződve, hogy a mi még tisztességes van e szerencsétlen országban, az idestova csak a visszavonulásban és a közélettől távol tartózkodásban lesz föllelhető».

Ez a bánat mély, őszinte, általános minden jó francziánál és nagyon is fölfoghatjuk, minő érzelmeken mehetnek át azon derék és nagy férfiak, a kik a századdal születve, szokva voltak a forradalmat evangéliumnak és nemzetöket választott népnek tekinteni. Sehol a hazafiság őszintébb és jogosabb nem volt, mint ennél a nemzedéknél; sehol a fájdalom őszintébb és jogosabb nem lehet. Saint-Beuve-t, Cousin-t, Villemain-t megóvta sorsuk attól, hogy életök meggyőződésének és szeretett hazájoknak e hajótörését megérjék; talán szivök szakadt volna meg, mint a szegény Mériméenek, vagy eltompulva élték volna tovább az életet, mint sokan kortársaik legjobbjai

közül. Ezeknek van rá joguk: de annak a nemzedéknek, mely most éli férfi-korát, nem szabad a bánatban elcsüggednie. Ösztönözze az őket férfias tevékenységre. Hazájok, mély hanyatlásában is, távol van még azon fokától az erkölcsi, szellemi és anyagi nyomornak, melyben Németország a XVII. században epedett. Sőt sok tekintetben annyira sem hanyatlott, mint Németország volt a rajnai szövetség idején: gondoljuk el, mi volt akkor a német haderő, hogy könyörögtek a német herczegek és német szabad városok idegen uralmat; mily corruptio volt a német tisztikarnál; minő dolgok történtek Rastattban, Regensburgban, a säcularizált országokban; maga északi Németország is mennyire meg volt fekélyezve Haugwitz és Lombard (II. Frigyes Vilmos kedvenczei) idejében; mily egoismus uralkodott a művelt körökben, s kénytelenek leszünk elismerni, hogy Francziaország ismét kiépülhet, ha lesznek emberei, mint lettek a németeknek. A mai szellemi apály nem rosszabb, mint a minő Voltaire halála és Chateaubriand föllépte között volt; erkölcsileg már alsóbb fokon is állt az ország a regensség és a directorium alatt; anyagilag virágzóbb mint akárha. Csak politikailag látszik menthetetlen hanyatlásban s ha a jobb és állandóbb elemek férfias föllépése késni fogna, akkor lehetne félni, hogy a politikai életben rettenetesen beteljesül az, a mit Renan már 1868-ban jósolt: «Előbb nemesen, aztán gyöngéden, végre megvetve, napról-napra inkább kihalnak a tisztességes emberek, és száz év mulva csak merész kalandorok maradnak, a kik egymás közt a polgárháború véres játékát játszszák, és a csőcselék, mely a

győztest megtapsolja. Megújulnak a jelenetek, melyek a római birodalom kormányváltozásait kisérték az első és a harmadik században. Az napon, midőn köztudomásra jut, hogy néhány száz befolyásos ember halálának vagy száműzetésének árán valamely vakmerő csiny a békét egyidőre biztosította, tetszést fognak kiáltani a békére vágyó polgárok. Azt az embert, a ki vérrel, bűnnel és árulással födve, mint vetélytársai legyőzője áll a polczon, a haza mentőjeként fogják dicsőiteni. Csak két befolyás: a külföld nyomása, a mely nem fogja tűrni, hogy egy nemzet nagyon messze térjen Európa általános rendjétől, és a püspökök erkölcsi tekintélye, támaszkodva a katholikus pártra, birnak még ballasztot adni a hányt-vetett hajónak. Ez a két befolyás bizonyára nem lesz önzetlen. A forradalom irtózatos megújulásaiban egy örvény a másik örvényhez visz. Vannak nemzetek, a melyek bár egyszer benne voltak a dantei pokolban, visszatértek abból. De mit mondjunk a nemzetről, a mely, mikor egyszer kijött, ismét kétszer-háromszor bele rohan?»

AZ ÍRÓI TULAJDONJOG KÉRDÉSÉHEZ.

(1878.)

Angliában is, mint nálunk, napirenden van az irodalmi és művészeti jog ügye. Az élénk vitából, mely a kérdés körül az angol irodalomban kifejlett, alkalomszerűnek tartjuk átvenni Matthew Arnoldnak, ez ismert kiváló írónak, egy hosszabb czikkéből* azon részt, mely e jognak alapelveit s a «tulajdon» vagy «nemtulajdon» sokszor vitatott kérdését fejtegeti.

A királyi bizottság — mond Arnold úr — a minap elkészítette jelentését. «Azon eredményre jutottunk», így szól a jelentés, «hogy a szerzők jogát a törvény ezentúl is tulajdonjognak tekintse, mint tekintette eddig, s hogy nem volna kivánatos e jogot valamely váltsággal vagy egyéb efféLével helyettesíteni».

A jelentésnek e kezdő mondata egy nagy csatára vonatkozik. A bizottsági tagok, úgymond, azon eredményre jutottak, hogy a szerzői jog, mint ezelőtt, úgy ezentúl is, tulajdonjognak tekintendő. Itt volt az összeütközés éle: vajon van-e tulajdonjoguk a szerzőknek már közzétett munkáikra; s vajon e joguk tulajdon-e?

* *Fortnigthly Review* 1878. márcz.

Az emberek talán sohasem mutatkoznak oly komolyaknak, makacsoknak, oly fáradhatatlanul leleményeseknek, mint akkor, midőn a tulajdon joga és eszméje van előttük vita alatt. Huxley tanár és Herbert Spencer urak törhetetlenűl vitatták a királyi bizottság előtt, hogy a szerzőknek meg van e joguk; Farrer úr, a kereskedelmi törvényszék tagja és Sir Louis Mallett, ép oly határozottan állították, hogy nincs. Az iránt nincs kétség, hogy lehet nekik műveikre nézve tulajdonjoguk, a mennyiben a törvénynek tetszik ezt a jogot megteremteni részökre. Hanem a szétágazás a hatalmas vitázó felek közt ott kezdődik: vajon van-e a szerzőknek természeti joguk?

Nos, én előttem ezt a kérdést igen egyszerűvé teszi az a hitem, hogy az ember, ha elméje mélyébe száll, és őszintén hallgat saját öntudatára, úgy fogja találni, hogy bizony efféle természeti jogok egyáltalán nem léteznek. S a mi nehéz vitakérdések körül oly gyakran megtörténik, az történik itt is; a nehézség, a bonyodalom, a finom megkülönböztetések és finom kibuvók szükségének érzete, midőn a tulajdonjog van tárgyalás alatt, onnan keletkezik, mivel előbb mereven felállították a természeti jog eszméjét, mint egy falat, azután ennek neki mentek fejjel.

Valóban, a szerzőnek nincs természeti tulajdonjoga művében. De azután nincs is ám semmi egyébben, a mit akár csinál, akár megszerez magának. A való csak az, hogy az embernek erős ösztön sugalja birtokába ragadni és rendelkezésére megtartani azt, a mit alkot vagy megszerez; hogy kedvére és hasznára van ezt

tennie. Ez az ösztön természetes és üdvös is, bár hamar túlzásba is csaphat át. Az embereknek, mihelyt társaságot kezdtek alkotni, egyik legelső dolguk volt biztosítani az egyén számára, ezen ösztönének kielégítésénél, a törvény szentesítését és segedelmét, a menynyiben ez a közös érdekkel összefér. Az író, épen úgy mint más, szintén azt kivánja, hogy élvezze hasznát és gyönyörűségét annak, a mit teremt. Az irodalmi munka, ha egészséges, önmagában hordja kiváló jutalmát; de ez nem veszi el s nem is kisebbíti az író azon kivánságát és igényét, hogy engedjék neki is, mint másoknak, élvezni és szabadon saját hasznára fordítani azt, a mit teremtett. Igaz, hogy a mit ő teremt, véletlenül olyas valami, a mit bajos megtartania saját rendelkezésére, másnak pedig könnyű elsajátítani tőle de másrészt az is áll, hogy érdemes munkát hoz létre s nem lázítja maga ellen a nemesist nagy és mértéktelen nyeremények által, ha eltűrik neki, hogy munkája hasznával szabadon rendelkezzék.

Így tehát pártját fogta a társadalom, szentesítette tulajdonjogát a saját művére vonatkozólag s módot adott neki, hogy rendelkezhessék azzal. Egyik állam több, a másik kevesebb számú évekre, de mindenütt megadták a jogot, hogy élvezze tulajdonát. Farrer úr, mint sokan mások, metaphysikai elmélkedésbe bocsátkozva, különbséget kiván tenni azon dolgok között, a melyekre nézve van «tulajdon *in se*» s a melyekre nézve nincs «tulajdon *in se*». Kutyája, lova az előbbi osztályba tartozik; könyve, ha könyvet ír, az utóbbiba. Mallett úr, az eszmék ugyanazon lánczolatán haladva,

azt vitatja, «hogy a tulajdon a készlet korlátozottságából keletkezik».

Ovakodjunk e metaphysikai képzelődéstől; a «tulajdon *in se*», mint sok egyéb metaphysikai phantom, belül üres és csalódásba visz. A tulajdont a törvény teremtette. A társadalom és ennek törvényei adtak érvényt azon természeti ösztönnek, mely serkenti az embert, hogy igyekezzék sajátjául élvezni azt, a mit teremt, megszerez vagy bir. Érvényt adtak, mert ez az ösztön természeti, s mert a társadalom, mely a törvényeket csinálja, maga is oly emberekből áll, a kik ezt az ösztönt érzik. Az ösztön természeti, s a társadalom tért ad neki. De vannak esetek, mikor ez ösztönnek a társadalom nem ad, vagy csak igen korlátoltan ad tért. S ez esetekben a társadalmat a tulajdonosi ösztön visszautasítására vagy korlátozására az inditotta, hogy annak érvényt szerezni nehézséggel jár s az érvényesítést, e nehézség ellenére is, megkisérteni nem mutatkozik előnyösnek.

Eszmékben, kimondott szavakban nincs tulajdon — mondják sokan; s ebből azt is következtetik, hogy eszmékben és szavakban akkor sem kellene tulajdonnak lenni, ha azok könyvben testesültek meg. De miért nincs tulajdon az eszmékben és kimondott szavakban, holott *van* tulajdon az eszmékben és szavakban, mihelyt könyvben jönnek ki? Egy kitünő beszélőben nagyon meglehet az ösztön, hogy szép mondásait tulajdonául megóvni óhajtsa, kivált ha azokat csak beszédben birja kifejezni, írva nem. Talán örülne, ha hatalmában állana elejét venni, hogy azokat mások elsajá-

títsák, vagy megszabni a föltételeket, melyek alatt az elsajátítást megengedi, s hasznot vonni ez engedély megadásából. Talán viszont a társadalom is jó szívvel lehet e tulajdonosi ösztön iránt s hajlandó is segíteni és előmozdítani az alkotás ily nemét, a miből sok élvezetet merít. Csakhogy nehézségbe, elháríthatatlan nehézségbe ütközünk, mihelyt érvényt akarnánk adni a tulajdonosi ösztönnek ez esetben s biztosítani az alkotónak rendelkezési jogát, kimondott eszméiben és szavaiban. Ehhez képest nem is adatott neki érvény s kimondott eszmékben és szavakban nincs tulajdon.

Más eset is van, a hol csak részbeli és korlátolt tulajdon adatott meg és pedig ugyanazon okból — a teljes tulajdon megadása nehézségének okából. Szembeszökő példa a vadászati jog. Valaki fáczánokat nevel, tart és etet s természeti ösztöne van egészen saját tulajdonául, egészen saját rendelkezésére birni azokat. De a törvény csak részben elégíti ki ez ösztönét s fáczánjait, mihelyt túlmennek a saját földje határain, az foghatja el, a kinek földjére mentek. Ellenben tyúkjaira nézve megmarad a tulajdonjoga, ha ezek a szomszéd földjére mennek is. Pedig hiszen hihetőleg épen úgy vette a fáczántojást, mint a tyúkét, keltette mind a kettőt, eteti mind a kettőt s egyforma ösztönt érez magában föntartani tulajdoni igényét mind a kettőre egyaránt. A törvény azonban ez óhajtásnak csak a tyúkokra nézve ád teljes érvényt, a fáczánokra nézve csupán részbelit. Miért? Mert sokkal nehezebb volna teljes érvényt adni annak a fáczánokra nézve s mert nem mutatkozik előnyösnek az érvényesítést e nehézség elle-

nére is megkisérteni. A törvény megtagadjá tőle fáczánaira nézve a teljes tulajdoni jogot, mert azokat nehéz saját rendelkezésére tartania, másoknak meg elsajátítani tőle könnyű; s mások készebbek is elsajátítani ezeket, mint a tyúkokat és hajlandóbbak elvitatni tőle tulajdonát, épen azért, mert ezt nehéz megtartani, könnyű megsérteni. Még azt a részbeli tulajdont is, mit a törvény megad neki, különös módok által kell erősíteni és támogatni, szigorúbb büntetést szabva a vadorzásra, mint egyéb kihágásokra. Hogy tulajdonosi ösztöne teljesen kielégittessék, hogy fáczánjai egészen a saját rendelkezésére biztosittassanak, a törvénynek még sokkal szigorúbb és kivételes rendszabályokat kellene alkalmaznia, mint most; s erről, mindenki érzi, nem lehet szó.

Alkalmazzuk ezt az írói tulajdonjog kérdésére. Az író ösztöne, melylyel saját alkotásának tulajdonjogát s azt kivánja, hogy e jogából hasznot húzhasson, természetes. A társadalom kész is érvényt adni ez ösztönének. De ez nehézséggel jár. Az író munkáját különösen nehéz az ő szabad rendelkezésére megtartani s kiválóan könnyű másoknak elsajátítani . . . Ha tehát a törvény korlátoltabb tulajdonjogot ád neki irodalmi művére, mint földjére vagy lovára vonatkozólag, ennek nem az az oka, mivel irodalmi műve nem állta ki a próbát, hogy «tulajdonnak *in se*» tekintessék; hanem oka az, mert irodalmi művénél sokkal több nehézségbe, fontosabb érdekekbe, eltérőbb felfogásokba ütközik biztositani részére e tulajdont.

A MAGYAR EMIGRATIO MOZGALMAI.

(1880.)

. . . . «Mint író nagyon éreztem e kötet megírásánál, mennyire igaz az, hogy

— — tarda senectus
Debilitat vires animi, mutatque vigorem.

«Legyen az olvasó elnézéssel irántam — a nyolczvan éves öreg ember iránt — írói gyarlóságomért».

E szavakkal teszi le tollát Kossuth, emlékiratai harmadik kötetének befejeztével.*

Ily mentségre azonban igazán nem volt szüksége. Előadását ma is fiatal hév, élénkség, folyamatosság, gazdagon áradó szóbőség, dísz és pompa jellemzi. Ritka tünemény az, hogy valaki az elmének oly könnyedségét s az érzelmeknek izgalomra oly fogékonyságát élete ily késő koráig megőrízze. Soraiból olykor ma is a régi Kossuth egész heve és magával ragadó lendületessége árad elő. Dús képzelő tehetségén a nyolczvan év alig hagyott nyomot s elbeszéléseinek

* *Irataim az emigratióból.* Kossuth Lajos. Budapest, Athenæum I. kötet. 1880. II. kötet. 1881. III. kötet. 1882.

egyes részletein nemcsak az egykori nagy szónok mesteri otthonossága ismerhető föl, hanem némely jeleneteket, például Napoleon császárral tartott titkos értekezése, vagy Cavourral utolsó találkozása leírását oly írói kiszámítással, a jelenetezés hatásának oly biztos ismeretével állítja olvasója elé, a mi bármely gyakorlott elbeszélő költőtől is számot tenne.

Ha elnézés — vagy helyesebb névvel: kegyelet — alkalmazásáról lehet szó, ezt nem az emlékiratok stílja, nem az előadás frisseségének hiánya, hanem talán inkább magok az elbeszélt események számára lehetne igénybe venni.

De ily értelemben a kegyelet, kivált a merő hallgatásban és szemet-húnyásban nyilatkozó kegyelet, nem volna helyén; ily értelemben maga Kossuth sem kivánta azt. Ő beszámolt. Közrebocsátotta két évi működésének elbeszélését, iratainak, levelezéseinek egy tetemes részét. Tettei és törekvései, sikerei és csalódásai fölött ítéletét a jövendőtől várja, bizton remélve és fönnen hirdetve, hogy a jövendő kor, a mai nemzet ellenére, neki fog adni igazat.

Meddő fáradság volna e miatt Kossuthtal vitát kezdeni.

Azonban, miután az idők csendes légáramlatában immár lassanként szerte foszlott azon sok tömjén illata, melylyel a hírlapok nagy része Kossuth *Emlékiratait* fogadta, és miután elhangzottak azon vezérczikkek is, melyek azok megjelenése alkalmával pro és contra keletkeztek, úgy véljük, az irodalom föladata lesz ide s tova hozzá látni, hogy az emigratio-

nalis mozgalmak története tisztáztassék, míg a kortársak közűl még elegen vannak életben, a kik az akkori eseményeknek tanúi voltak s egyben-másban fölvilágosításokat adhatnak. Némely kétségnek eloszlatásához és a sok homályos kérdés földerítéséhez talán maga az *Iratok* fáradhatatlan munkásságú szerzője is hozzá járulhat.

Ez a két év, melynek sok titkos epizódjáról a magyar közönség előtt Kossuth *Iratai* lebbentik föl először a fátyolt, hazánk történetének egyik legválságosabb korszaka volt. Convulsiók bent és kint, engesztelhetetlennek látszó ellentét a hatalom és a nemzet között, európai bonyodalmak, államalakulás a szomszéd országban stb. stb. Ily időszakok eseményei, épen válságos voltuk és titokzatos bonyodalmaik miatt, minden időben jobban érdeklik a közönség figyelmét, inkább izgatják phantasiáját és ingerlik kiváncsiságát, mint a békés idők csendes munkálkodásának történetei. Sokan szeretnek elmerengeni emlékein, és bele ringatni magokat a múlt idők álmaiba; önkénytelenűl követik Kossuth szárnyaló képzeletét és szívesen ragadtatják magokat az ő erős hite által. Másokat talán kifárasztott e testes három kötet olvasása, vagy egyiknek megjelenésétől a másikéig elfelejtették a részleteket s nem vesznek annyi fáradságot, hogy az elszórtan közölt különböző adatokat összehasonlítsák.

Pedig e nélkül Kossuth *Irataiban* eligazodni igazán nem lehet, mert azokban az adatok elrendezése, az események csoportosítása, az egymáshoz tartozó részek elhelyezése, szóval, irodalmi nyelven mondva: a com-

positio, egyáltalán igen hiányos. Az események egymásutánját Kossuth gyakran félbeszakítja, összetartozó adatokat széjjel szór, olykor egyes leveleket is több darabra oszt s egyes darabjait más-más kötetbe teszi. Az áttekintést mindez nagyon megnehezíti. Még inkább nehezítik a figyelemnek a fő dologra fordítását azon mellékes történetek, czikkek, emlékiratok, visszapillantások stb., melyek a három kötet tartalmának legnagyobb részét foglalják el, s melyeket Kossuth az ő soha nem apadó hevével tud elbeszélni; minők, például, az angliai kormányválság alkalmával véghez vitt hatalmas agitatiói, a bankó-per, az 1848-diki forradalomról Angliában s Amerikában tartott szónoklatai és számos egyéb ily részlet — a mi magában mind érdekes lehet, de a fő dologra kevésbbé tartozik.

Megkísértjük tehát a sok fa között is megkeresni magát az erdőt s összeszedve az egymáshoz tartozó adatokat, de különben egészen Kossuth elbeszélése nyomán, röviden összeállítani az emigratio eme két évi mozgalmainak legfontosabb eseményeit.

I.

Az első gondolat, hogy a magyar emigratiónak az Ausztria elleni háborúban szerepet juttassanak, a franczia udvar körében támadt. Ez egyébiránt egészen természetes gondolat volt; kevésbbé furfangos és a conspiratiókban kevésbbé otthonos hatalomnak is,

mint III. Napoleon, mihelyt viszonyai Ausztria ellen háborúsra fordultak, hamar eszébe jutott volna, hogy a magyar emigratiónak igen jó hasznát veheti.

Különben is az összeköttetések nem hiányoztak. Nemeskéri Kiss Miklós benforgott az udvari körökben, sógora volt Thouvenelnek, Napoleon későbbi külügyminiszterének; gróf Teleki Lászlónak és Klapkának szintén megvoltak összeköttetéseik a franczia udvarnál.

Mihelyt Napoleon az ő híres «fekete pontjait» föltűnni látta, megkezdte a magyarokkal a kaczérkodást. Az emigransok — maga Kossuth is — igen jól tudták, hogy e barátkozás egyelőre nem egyéb, mint csalogató síp.

«Valahányszor a háborús hajlamok kerekedtek fölűl — írja Kossuth — ők tettek avanceokat a közeledésre, s ezt csak olyankor s addig függesztették föl, a mikor s a meddig az európai diplomatia sürgés-forgása a háborús hajlamokat megingatta».*

Az első közeledés már 1858 mărcziusban történt. Napoleon herczeg Kiss Miklós útján tudatta Kossuthtal, a ki ez időben állandóan Londonban lakott, hogy talán háborújok leend Ausztriával, s hogy ennélfogva szívesen látnák, ha Kossuth «egy vagy más formában, röpiratban, nyilatkozatban, kimondaná, hogy mint mindig, úgy most is ellensége Ausztriának s adandó első alkalommal kész kardot rántani ellene».**

* *Irataim* I. 87.
** *Irataim* I. 86.

Kossuth e nyilatkozat kiadását akkor megtagadta s ez első, korai tapogatózás után, úgy látszik, azon év (1858) végéig egészen függőben maradt az érintkezés és csak deczemberben öltött némileg positivebb alakot. Irányinak Párisból ez időben Kossuthhoz intézett tudósításai jelentik ugyanis, hogy Teleki László és Klapka, lengyel emigránsok közvetítése útján, érintkezésbe léptek Napoleon herczeggel s megígértetett nekik, hogy ha háború lesz, anyagi segélyt kapnak fegyverben és pénzben a végett, hogy Magyarországon fölkelést rendezzenek; Klapka és Teleki ez anyagi segélyen kívül szükségesnek tartották azt is, hogy katonai erő, ha csak néhány ezernyi is, nyomuljon magyar földre. De — úgymond Irányi — «én nem tartom valószínűnek, hogy vörösnadrágosokat küldjenek velünk; még ha igazán szándéka volna is Napoleonnak az osztrákot tönkre juttatni, nem igen fogja közvetlenűl tenni akarni, nehogy coalitiót idézzen elő maga ellen; az olasz tartományok elvételét merhetik coalitio veszélye nélkül, de Ausztria földarabolását czélba venni nem-igen».*

Irányi igen józanúl és igen okosan fogta föl akkor a helyzetet. Az események utóbb teljesen igazat adtak neki.

E jelentésekre Kossuth Londonból 1859 január 9-dikéről terjedelmes programm-iratban válaszolt, melyben miután óvatosságot ajánl, nehogy csupán egy «Flankenbewegung»-ra használják őket, tüzetesen

* *Irataim* I. 90.

foglalkozik az emigratio személyi kérdéseivel. Kifejti, hogy a vezér nem lehet más, mint ő; és pedig főleg két okból. Először, mert a hazában a nép tömegeinek bizalma főleg az ő személyében pontosul össze. Másodszor pedig, mivel — úgymond — «kezdjen akárki vezérkedést, ha én nem mozdulok, az angol nép sem mozdul elejét venni a titkos diplomatia szabadságellenes cselekvésének, mert nem lesz bizalommal a dolog iránt. És lenne belőle ismét interventio és ha az interventio sem használna, lenne diplomatiai közbenjárás s vele a magyar függetlenség jövendőjét századokra megölő fatalis transactio. De ha én vezetem a mozgalmat, az angol nép, mely előtt a magyar ügyet hét év óta, meetingről-meetingre személyesítem, annyira megszokta azt személyemmel azonosítani, hogy fölszólalásomra a nép szava úgy dördűl végig Land's Endtől John O'Groatig, miszerint nincs az az angol miniszter, a ki nem sietne minden interventiónak elejét venni, a ki merné, merhetné diplomatiájával a harcz eredményét ajkainktól elorozni, a ki késni merne kormányunk elismerésével, mihelyt kormány leszünk. Eddig s enynyire a közvéleménynyel itt rendén vagyok, mert ismerem rúgóit s bizalmas lábon állok azokkal, a kik hatalmas tömegek élén állanak».*

Hogy a hazai nép tömegének bizalma akkor főleg Kossuth alakja és neve körül volt összpontosúlva, az köztudomású tény. Az angliai befolyást illetőleg azonban nem sokára sajnosan kellett tapasztalnia, hogy a

* I. 95.

viszonyokat és a politikai rugókat igen félreismerte, midőn népszerűségének hatalmától oly nagy eredményeket várt. Szónoklatait meghallgatták, éljenezték, magasztalták, őt magát kitüntették és ünnepelték minden felé. De azért, mint Lord Landsdowne mondta Pulszkynak, a magyar ügyért tűzbe jönni nem jutott eszökbe. Kossuth a saját lelkesedése s a meetingek közönségének cheer-jei által fölvillanyozva, azt remélte, hogy az angol kormány külügyi politikáját is e közönség sympathiái fogják irányozni. Utóbb azonban be kellett látnia, hogy ebben nagyon csalódott.

Nem nyílott ugyan alkalom próba által szerezni meggyőződést arról, hogy, ha a magyar fölkelés létre jő, ha ez ellen valamely hatalom interventiót kezd, s ha ez interventiót meggátolni az angol miniszterium elmulasztja: miként kényszerítette volna azt a Land's Endtől John O'Groatig * végig dördülő népszava a haladéktalan közbelépésre; de az bizonyos, hogy Kossuth utóbb mind végig az angol kormányban találta törekvéseinek legkonokabb ellenségét. Megbotránkozva kell panaszolnia, hogy az angol kormány még a saját méltóságát is megtagadva, alacsony módokon igyekezett minden lépése elé akadályokat gördíteni.

Például 1860 szeptemberben, midőn Kossuth Olaszországba ment, hogy Cavourral egyezkedjék, «az angol kormány nem tartotta méltósága alattinak a hatalmas Anglia diplomatiai képviselőjét Turinban spionná alacsonyítani az ő járása-kelésének kikémlelésére s hozzá

* *Kárpátoktól Adriáig* — angol kiadásban.

még nem is angol területen, hanem külföldön. Annyira ment a liberalis angol kormány kedvhajhászó előzékenysége azon Ausztria iránt, mely megszegve a legszentebb kötéseket, Magyarország ezredéves történelmi jogát s állami létét lábbal tiporta, hogy Anglia követét egy osztrák szaglár szerepére kárhoztatá».*

Ugyanez időben (1860 október-november) történt, hogy a magyar emigratio részére egy fegyverszállítmány küldetett Oláhországba, de ezt az oláh fejedelem lefoglaltatta s — íme ismét «különösen az angol kormány volt az, mely képviselője Sir Henry Bulwer által a magyarok ellen a legnyomasztóbb tevékenységet fejtette ki».**

Pár héttel utóbb ismét az angol kormány vetett útjába oly gáncsot, mely miatt Kossuth a legelkeseredettebb kifejezésekkel kénytelen panaszkodni. Ő ugyanis egy angol nyomdában magyar bankjegyeket gyártatott, az osztrák kormány ezt megtudta, pert indított Kossuth ellen az angol biróságok előtt, kérte a bankjegy-gyártás betiltását s a már kész jegyek lefoglalását és megsemmisitését s — íme ez ügyben már nemcsak az angol kormány követte el Ausztria érdekében azon aljávalóságot, hogy a magyar pénzjegyek egy példányát a nyomdából, hol azokat gondos fölvigyázat alatt készítették, az angol rendőrség által «nem tudni miként, de mindenesetre nem tisztességes úton birtokába kerítette», és az osztrák kormánynak rendelkezésére adta — — mert az osztrák kormány bűnvádi eljárást

* III. 113. ** III. 254.

szeretett volna Kossuth nyakába keríteni, «az angol kormány pedig semmit sem óhajtott inkább, mint hogy Ausztria e kivánságának eleget tehessen»* — — hanem Anglia legfőbb birói hatalma, a lordcancellár sem átallotta, e pörben hozott ítéletében, «politikai részrehajlásának elálczázása végett oly nyomorúlt kibúvó lyukhoz folyamodni, minőt pirulás nélkül a legarczátlanabb zugprókátor sem használhatna s magáévá tenni a fölperes császár sarokba szorított ügyvédjének vad állításait».**

Ilyetén sérelmek miatt valóban történtek is az angol parliamentben Kossuth javára egyes fölszólalások és interpellatiók, de ezek a Land's Endtől John O'Groatig végig dördülő szózat hatalmában vetett bizalmat vajmi kevéssé igazolták.

Azonban, ha az angliai befolyás kétségesebb volt is, mint talán Kossuth remélte, neve magában is elég volt arra, hogy az emigratio őt fejének ismerje el. Január 17-dikén Klapka fölkereste őt Londonban s közölte vele a saját terveit. Elmondta, hogy beszélt Victor Emanuellel és Cavourral, ezek erősen készülnek a háborúra Ausztria ellen, biztatják a magyarokat is a részvételre, de még nem ígértek semmit; Napoleon herczeg azonban ígért pénzt, fegyvert, hajókat a kiszállásra, de még nem a császár nevében, csak a saját nézeteiképen; hanem kívánja, hogy vele (Kossuthtal) állapodjanak meg föltételeikben és közöljék azt memorandumban a császárral.

* III. 371. ** III. k. 504.

Kossuth a memorandum-írást ismét kereken megtagadta; annyit azonban már is világosan kijelentett, hogy bármi mozgalomba csak úgy megy bele, ha biztosítva lesz az iránt, hogy cserben nem fogják hagyni; a biztosítékot pedig abban keresi, hogy a franczia zászló becsülete magyar földön valósággal koczkáztatva legyen. Tehát megmásíthatatlan föltételűl köti ki, hogy küldjenek egy erős, 20—30—40 ezer főnyi rendes franczia sereget a magyar határra s az emigratio ily sereg élén jelenhessen meg. Ez az egyedüli biztosíték, mely őt megnyugtathatja. Különben pedig fölhasználja e személyes találkozását Klapkával, hogy vele a személyi viszonyokat is tisztába hozza. Értésére adja, hogy nemcsak egyáltalán a mozgalmak vezetését köti ki maga számára, hanem, okulva 1849-ben Görgei árulásán, többé a katonai fővezérségét sem bízza másra; ő tíz év óta minden üres perczét a hadtudománynak szentelte és képesnek tartja magát a hadvezéri föladatnak teljesen megfelelni. Klapkának pedig maga mellett a táborvezérkari főnökséget ajánlja.*

Klapka viszont megpendítette ugyan, hogy talán jobb volna, ha Kossuth eleinte hátra húzódnék s hagyná őt, hogy Oláhország felől egy expeditionalis kisebb csapattal betörve, a Székelyföld fölkeltésével indítsa meg a mozgalmat; maga Kossuth pedig e készületlen mozgalomban saját személyét nem veszélyeztetve, csak akkor jelennék meg, ha már haderejök tekintélyesre nőtt és döntő csatára lehet kilátás. De

* I. 102—108.

Kossuth ily tervnek határozottan ellene szegűlt s ekkor látszólag Klapka is megnyugodván Kossuth akaratában és alávetvén magát az ő vezérségének, visszatért Párisba, hogy ott, ha lehet, a császárral beszélni igyekezzék.*

Beszélt is vele, február 17-dikén, de úgy látszik, nem oly értelemben, a mint Kossuthtal, ennek elbeszélése szerint, az imént említett londoni találkozáson egymás között, egész egyetértéssel, megállapodtak.

A helyett, hogy ott Kossuth kemény és változhatatlan föltételeit magyarán megmondotta volna, oly nyilatkozatokat tett, melyekből Párisban nemcsak a francziák hihették, hanem az emigratio is, sőt maga Nemeskéri Kiss Miklós is azt hitte, hogy Kossuth az Oláhország felőli beütést és a székely fölkelést helyesli, minden egyéb kikötés nélkül elfogadja, s csak azt várja, míg Klapka mindent jól előkészít, hogy akkor majd a kellő időben ő maga is előlépjen.**

Ezért különben Kossuth nem kárhoztatja Klapkát. Eljárását, elég sajátságosan, naivitásának kivánja betudni. «Sem szándékom, úgymond, sem okom Klapka jellemében kételkedni, csak annyit mondok tehát s annyit akarok hinni, hogy járatlan lévén a diplomatia sikamlós ösvényén, nem eléggé határozott kifejezéseivel tévedésbe vitte mind a hatalmakat, mind az emigratio egy részét, míg ő maga, a tettrevágyás becsületes nyugtalanságától elragadtatva, a furfangos hatalmak testetlen kecsegtetéseit biztosított valóság gyanánt

* I. 107. ** I. 166.

fogadta. Ő alkalmasint csak általánosságban szólott, hogy a legjobb egyetértés van köztünk. Ebből aztán mind az emigratio, mind a hatalmak azt következtették, hogy én hagyom Klapkát tenni, a mit ő jónak lát, s hogy a mit teszen, azt én mind helyeslem.»*

E mentség Kossuth részéről annál meglepőbb, mert Klapka nemcsak beszédei, hanem tettei által is merőben ellenkező úton járt, mint január 17-diki találkozásukon, Kossuth elbeszélése szerint, egymás közt egyeztek. Az *Iratok*ban foglalt adatokból egyenesen azt kell következtetnünk, hogy Klapka elejtvén a Kossuth által kívánt garantiák követelését, saját kezére megkezdte az actiót úgy, a mint azt Napoleon akarta. Tökéletesen belement a székely fölkelés szervezésének tervébe, elvállalta annak előkészítését, el is ment Oláhországba, oda szállíttatott harminczezer darab fegyvert (a mit Napoleon a székely fölkelésre szánt) és az oláh fejedelemmel, Couzával a tervezett beütés érdekében egyességet kötött.**

S mindezt, úgy látszik, Kossuth tudta nélkül. Legalább az *Iratok*ban semmi nyoma, hogy ez idő alatt intézkedéseihez Kossuth jóváhagyását kikérte vagy őt terveiről és szándékairól csak értesítette volna is. Február közepén egyezkedett Napoleon császárral, márcziusban utazott keletre, ápril végén tért Párisba vissza. Ez egész időből az *Iratok* közt csak egy levelét találjuk, a mit Genfből február 24-dikén írt Kossuthnak. Említi benne, hogy Párisban 17-dikén beszélt a

* I. 165. ** I. 1. 369—386.

császárral és említi, hogy útban van Konstantinápoly felé. Mit beszélt a császárral: arról nem ír; miben jár keleten, arról is csak annyit, hogy a munka, melynek ott elébe megy, «a legfontosabb», s hogy visszatértekor, mintegy két hónap múlva, «egy igen nagyon jó hírrel» fogja Kossuthot «meglepni».*

Hogy ez eljárást Kossuth előre vagy utólag jóváhagyta-e, hogy ily «meglepetést» saját vezéri állásával összeférőnek tartott-e: arra nézve az *Iratok*ban sajnálattal nélkülöznünk kell a tüzetesebb fölvilágosítást. Sőt ebbeli eligazodásunkat még inkább megnehezíti azon alig érthető adat, hogy noha Kossuth és Klapka május 3-dikától 8-ig folytonosan együtt voltak, a Nemzeti Igazgatóságot megalapították; egész mozgalmukat szervezték; Romániába, Szerbiába politikai ügynököket neveztek ki: mégis Klapka a Couzával kötött egyezséget csak május 22-dikén levélben közölte Kossuthtal, mikor a háború már javában folyt.** Pedig ez egyezségben nemcsak fegyverszállítási és katonai ügyek, hanem, mint alább látni fogjuk, igen fontos politikai elvi megállapodások is foglaltattak.

E közben, míg Klapka Oláhországban járt, Kossuth és az emigratio többi tagjai Párisban és Londonban alig tehettek egyebet, mint hogy figyelemmel kisérjék az események fejlődését s kiki saját fölfogása és véralkata szerint kisebb-nagyobb reményeket építsen azokra.

Gróf Teleki László még márczius 19-dikén is kevés

* I. 110. ** I. 239. és 369.

bizalommal nézett a jövőbe. «Klapka reményeivel táplálom még most is keblemet» — írja a föntebbi napon Párisból Kossuthnak. «Oly gyönyörűek azok, oly zománczosak! . . . Bár ne csalatkoznék. Én biztos alapot keresek; még eddig nem találtam. Tudom, hogy itt rokonszenvvel gondolnak reád, gyűlölik az osztrákot, szeretik az olaszt s lehetségesnek hiszik, hogy valamikor szükség legyen reánk — de többet semmit sem... Ebből még az sem következnék bizonyosan, hogy kiüt a háború, valamint az sem, hogy ha kiüt, olyan lesz, mely nekünk használand. Szerintem még hónapok telhetnek el, mielőtt tudni fognók, mihez tartsuk magunkat.»*

Ellenben Kossuth már február 25-dikén elég biztosnak érzi lábai alatt a talajt, hogy a hazába buzdító szózatot intézzen, a melyben valószínünek nyilvánítja, hogy még azon év folytán, hihetőleg nyár felé, hazánknak alkalmat fog nyujthatni függetlensége kivívására; lelkesíti a nemzetet, hogy ne béküljön, ne alkudozzék semmi áron; a műveltebb osztályokat, melyek közt, a casinóban, holmi loyalitási és alkura kész hajlamok is mutatkoztak, fenyegetve figyelmezteti, hogy közeleg a felelősség ideje; s végül fölhívja a hazafiakat, szervezkedjenek, hogy mihelyt ő sereg élén a határt átlépvén az első kiáltványt közrebocsájtja, a nemzeti fegyverfogható erő minél gyorsabban összegyűlhessen.**

Márczius végén valóban gyorsabb fejlődésnek indultak az események, mint Teleki László néhány nappal

* I. 177. ** I. 133—138.

előbb remélte. Cavour a háború érdekében személyesen Párisban járt és ott Szarvadynak alkalma volt közölni vele azon föltételeket, melyeket Kossuth, közreműködése esetében, biztosíttatni kíván. Cavour leplezetlenűl elmondta azokról véleményét. A legfőbb föltételt, a seregküldést, egyszerűen a képtelenségek sorába állította és a háború kiütése esetében is csupán az Oláhország felől beütő székelyföldi expeditiót tekinté megvalósíthatónak.

«Miként akarja Kossúth úr — úgymond — hogy mi Magyarhonba sereget küldjünk? Hogy ezt tehessük, Bécsben kellene lennünk. Fiume felé nem küldhetünk ötvenezer embert. Erre hónapok kellenének. Emlékezzenek önök, mennyi időbe került Angliának seregét a Krimbe szállítani, pedig ők oly arravaló készlettel bírtak, a milyennel mi talán nem bírunk. Aztán azt is tudni kellene, ha Anglia tűrné-e? Nem vagyunk felőle egészen bizonyosak. Önöknek a románokkal kell megegyezniök. Azon az oldalon működhetnek. Mi fegyvert adhatunk, ha kell, százezer puskát is. Egyéb segítséget szintén.»*

Szintoly lehetetlennek nyilvánította azt, hogy ő, vagy a franczia császár, Kossuthtal, «mint valamely fönnálló hatalmassággal» szerződést kössön, vagy neki csak levelet is írjon. Egyebekben, természetesen, biztatólag szólott; beszélt a magyar és az olasz ügy solidaritásáról, Magyarország függetlenségének visszaszerzéséről, Ausztria végmegtöréséről; nem lett volna diplomata, ha ily reményekkel sem akarta volna ápolni

* I. 194.

a magyar emigratio mozgalmát, melynek ő oly jó hasznát vehette. De elég őszinte volt e közben még a muszkára is emlékeztetni őket: «Önöknek, cselekvés előtt, biztosítaniok kell Oroszország jó indulatát, mert most a törökre ne számítsanak, az Ausztriával tart.»

Oroszország jó indulatát! S ezt a magyar emigransok biztosítsák — nem ők, az Oroszországgal jó viszonyban álló hatalmak, a kik Magyarország cooperatióját a háborúban igénybe akarják venni.

Szegény emigratio!

Ápril hó folyamában Kossuth nem kapott semmi újabb avance-ot, mert a diplomatiát némi békítési kísérletek foglalták el; de ezek nem vezettek eredményre, s 23-dikán Ausztria ultimatumot küldvén Turinba, kitört a háború. Napoleon herczeg tüstént hívatta Telekit és Klapkát, egyezkedett velök, s elküldte őket Londonba, hogy hozzák magokkal onnan Kossuthot is. Ez május 4-dikén érkezett Párisba; 5-dikén reggel Klapka és Teleki jelenlétében értekezett a herczeggel, tudatta vele két nagy föltételét: seregküldés franczia zászló alatt és proclamatio a magyar nemzethez, egyenesen a franczia császár nevében. A herczeg magára vállalta, hogy e pontokat haladék nélkül közli a császárral, s ha lehet, kieszközli, hogy a császár Kossuthot elfogadja. A fogadás ugyanazon éjjel meg is történt; Teleki és Klapka nem voltak jelen, csupán hárman: a császár, a herczeg és Kossuth.

A császár már ismerte Kossuth két kívánatát. Hogy mit felelt azokra: erre nézve az *Iratok*ban két versiót találunk.

Egy buzdító levélben, a melyet Kossuth hat héttel azután, 1859 junius 22-dikén küldött a hazába, ezt írta arról az otthoniaknak: «A császár e két mulaszthatatlan föltételt elfogadta s reményét fejezte ki, miszerint két-három hónap múlva a körülmények megengedik neki sereget, lőszert s a nemzet fölfegyverzésére megkívántató fegyvert fog küldeni. Ez esetre fölhívást fogna intézni a magyar nemzethez, melyben kifejtené, hogy miután a nemzet 1849-ben függetlennek nyilatkoztatta magát, ő e határozatnak újra életbe-léptetésére segédhadat küld az országba. E fölhívás által magát a függetlenséggel azonosítván, azt előre biztosítaná. A mit e segítség fejében viszont kíván a császár, nem egyéb, mint az, hogy a függetlenséget kivíván, ne köztársaságot, hanem alkotmányos királyságot alapítsunk; belügyeink rendezésébe egyébiránt nem fogván ő avatkozni.»*

A másik versio nem valamely egykorú följegyzés másolata, hanem most készült, az *Iratok* közzététele alkalmával.** Ebben nincs semmi ily positiv ígéret vagy positiv alkupont; nincs benne sem az, hogy Napoleon ama két föltételt elfogadta, sem az, hogy sereget ígért s plane már két-három hónap alatt, sem a függetlenség előleges biztosításának ígérete, sem az, hogy a császár az alkotmányos királyságot kikötötte volna. Ígérni — e versio szerint — nem is ígért Napoleon határozottan egyebet, mint pénzt, fegyvert, s Moldva-Oláhországban, ottani ügynökei által a magya-

* I. 450. ** I. 223. stb.

rok törekvéseinek támogatását. Többi nyilatkozata csupa bizonytalanság és kibúvó ajtó. A proclamátióról annyit mondott, hogy az ellen magában véve nem volna aggodalma, ha Kossuth másik kívánatát, a sereg-küldést, teljesíthetné. De ezt nem teljesítheti. Nagy akadályai vannak. Legfőbb akadályul említette Angliát, mely nem tűrné el, hogy a háború színtere a Po vidékéről a Duna partjaira tétessék át. Kossuth erre kijelentette, hogy neki reménye van Anglia semlegességét biztosíthatni. Részletesen fejtegette az angol pártok viszonyát s erre támaszkodva, azon reményét fejezte ki, hogy sikerülni fog Derby kormányának bukását előidéznie, még pedig úgy, hogy épen a külpolitika kérdésében bukjék meg s a helyére lépő wigh-kormányférfiak oly kötelezettség mellett lépjenek a kormányra, a mely Anglia semlegességét tökéletesen biztosítaná.

E fejtegetésre Napoleon annyit jegyzett meg, hogy az nagyon érdekes és nagyon fontos. Menjen tehát Kossuth Angliába és hajtsa végre ott tervét «s legyen meggyőződve, hogy Anglia neutralitásának biztosításával hazafiúi óhajai valósításának útjából a legfőbb nehézséget hárítandja el».

Azután, a beszélgetés vége felé «félig kérdőleg, félig kérőleg azon észrevételt tette, hogy talán mégis csak rendezhetnénk előlegesen egy kis fölkelési mozgalmat amott Erdélyben a székelyeknél». S mikor ezt Kossuth határozottan megtagadta, ily szavakkal bocsátotta őt el:

«C'est donc entendu. Én biztosítom önt, hogy Magyarország cooperatióját a háborúban csak egy esetre

fogom igénybe venni: ha az ön által kívánt biztosítékokat megadhatom, különben nem. Szándékom van minden kitelhetőt megtenni, hogy megadhassam. Ön visszamegy Angliába, iparkodni fog a neutralitás biztosítását kieszközölni ... Társai addig menjenek Olaszországba, gyűjtsék össze a magyar emigratióból a képes elemeket ... Pénzről, fegyverzetről, a magyar hadi foglyok kiválasztásáról ott gondoskodva lesz ... Ön pedig gondoskodjék, hogy benn az országban a szellem kellőleg előkészíttessék» ...

Se a proclamatiót, se a seregküldést tehát nem ígérte; még Anglia semlegességének reménye esetére sem ígérte meg. A mit, óvatosan körülírva, ígért, azt betű szerint meg is tartotta. Magyarország cooperatióját a háborúban nem vette igénybe. Kossuth csupán a saját politikai combinatióira támaszkodva, ringatta magát azon hitben, hogy Napoleonnak Magyarország cooperatiójára szüksége leend s akkor a segédsereget valóban meg fogja adni. E combinatiók azonban igen illusoriusok valának. Francziа hadakat küldeni az Adrián, a Karszton, az ellenséges lakosságú határőrvidéken és Horvátországon át a Dunához: bármely franczia uralkodótól oly képtelenül vakmerő vállalkozás volna, melynek tervét csak akkor lehet róla föltenni, ha világos bizonyíték van reá, hogy komolyan foglalkozott vele.

«Napoleonnak sokkal több józan belátása volt, semhogy nagy számú franczia hadakat oly távoli vidéken, messze minden operationalis bázistól, koczkára dobjon, még pedig azért, hogy az államok alakulásának egy

olyan új rendjét hozza létre, a minek fönmaradását ő lett volna kénytelen megvédeni, még évekkel is az után, midőn létrehozta,» – így szól e terv felől Kossuth *Irata*inak birálója egy tekintélyes angol folyóiratban.*

De Kossuth legkisebb bizonyítékot sem hoz föl reá, hogy Napoleon többet vagy egyebet akart volna vele és emigrans-társaival, mint a mire valóban fölhasználta őket. Kossuthot elküldte Angliába meetingeket tartani Anglia semlegessége érdekében; Klapkát elküldte Oláhországba előkészíteni a székelyföldi beütést; Olaszországban szerveztette a magyar légiót. Mindezek által erős pressiót gyakorolt Ausztriára. Ez neki megérte azt a pár millió frankot, a mibe került. Fő czélja: Ausztriának a magyar mozgalom réme általi sakkban tartása, el volt érve.

Ezért csodálatos, ha Kossuth még ma is teljes megnyugvással emlegeti, hogy ő nem engedte magát Napoleon által, ennek czéljaira, mint a czitromot, kifacsartatni. Hiszen Napoleon egészen elérte azt, a mit általok elérni akart. Ha tovább tartott volna a háború, bizonyára igyekezett volna belőlök még többet is kifacsarni: a székely fölkelés valóságos megkezdését és az olaszországi osztrák seregben szolgáló magyar csapatok elcsábíttatását. Ezek lettek volna a czitrom utolsó cseppjei. De nem lett rájok szüksége, mert hamarább megkötötte a békét, mint eleinte gondolhatta.

Talán föl lehetne vetni még azt a kérdést, hogy vajon a két eltérő versio közül ne annak kelljen-e

* *Saturday Review* 1880 június 26.

nagyobb hitelt adnunk, a mit Kossuth 1859-ben küldött a hazába? Azt akkor friss emlékezetből írta, míg a mostani elbeszélést csak nejéhez irott leveleiből, jegyzeteiből s elmosódottabb reminiscentiáiból állíthatta össze. Mi azonban, ennek ellenére is, az újabb elbeszélést véljük föltétlenül hitelesebbnek, mert sem azt nem tehetjük föl, hogy ebből Kossuth épen a legfontosabb megállapodásokat kifeledhette volna, sem valamely olyas okot el nem képzelhetünk, a mi arra indíthatná őt, ha ily ígéreteket tett volna neki Napoleon, hogy azt most elhallgassa. Ellenben az 1859-diki tudósításra nézve igen könnyű megtalálni a lélektani indító okot, miért mondott akkor Kossuth többet a valóban nyert ígéreteknél. Buzdítani akarta a nemzetet. Könnyen érthető indok, — ámbár a buzdításnak ezt a módját védelmünk alá venni nem mernők.

E párisi találkozás után egyszerre teljes erővel megindult a magyar emigratio mozgalma, úgy, a mint Napoleon császár a szerepeket kiosztotta.

Még azon éjjel megalakult a Magyar Nemzeti Igazgatóság. Elnöke Kossuth; tagjai: Teleki és Klapka. A két utóbbi csakhamar a háború színterére, Olaszországba sietett, szervezkedni; Kossuth pedig visszatért Angliába.

Május 8-dikától junius 16-kig végezte ott azon missiót, a mire Napoleonnál vállalkozott. Azonban, mielőtt agitatióit megkezdhette volna, már május 13-dikán közzé tétetett Angliában a királynő kiáltványa, melyben nyiltan kimondatott, hogy az angol kormány «szoros és részrehajlatlan semlegességet kíván föntartani

a háború egész tartama alatt». Ugyanez volt az ellenzék politikája is. A semlegesség tehát oly programm volt, a mit pártkülönbség nélkül elfogadott az egész Anglia. Mind a mellett Kossuth megkezdte agitatióit, mert jobban vélt bízhatni egy alakulandó új liberális kormányban, mint a létező tory-kormány férfiaiban. Eljárását teljes siker követte. A tory-miniszterium lemondott s lord Palmerston és lord Russel, új kormányt alakítva, megadták a kívánt semlegességi nyilatkozatot, még pedig írásban.

Túl esnék föladatunkon e hatalmas korteskedés részleteivel foglalkozni. Kossuth roppant tevékenységet fejtett ki, óriás meetingeket tartott, tömérdek ünnepeltetésben részesült és igen sok tapsot aratott. A diadalról elragadtatva ír Pulszky is, a ki Kossuthot ez útján kisérte. A mi azonban az agitatio voltaképeni czélját illeti, arra nézve érdekesnek véljük átvenni a föntebb említett angol folyóirat birálatának megjegyzését:

«Midőn lord Derby a lordok házában miniszteriuma lemondását bejelentette, kinyilatkoztatá, hogy tudja, miként a távozó miniszterium nem valamely specifikus kérdés miatt bukott meg, hanem egyáltalán csak az volt a kérdés, melyik párt maradjon a hivatalban. Nincs ok, mely azt a feltevést támogatná, hogy e nyilatkozattal lord Derby mást mondott volna, mint a szigorúan igazat. Miniszteriuma valóban ez általános okból bukott meg. De ezért azt mondani, hogy Kossuth úrnak a miniszterium megbuktatásához semmi köze sem volt, mégis igen sok volna. Egyik kerék a másik kerékbe vág; s minthogy csak tizenhárom szónyi több-

ség volt a kormány ellen, bárki is, a ki egy-két ingadozó szavazatot biztosabbá tett, követelve a liberalis párt vezetőitől, hogy adjanak biztosítékot olyasmiről, a miről a biztosítékot meg nem adni azoknak legkevesebb okuk sem volt, arról bízvást elmondhatni, hogy része volt a kormány megbuktatásában.»

Mikor Kossuth, angliai föladata befejezte után, junius 22-dikén Olaszországba érkezett, már javában folyt a háború, már régen túl voltak a palestrói és magentai ütközeteken (május 31. és junius 4.) s igen közel a solferinói döntő tusához (junius 24.).

Kossuth úgy találta, hogy igazgató társai és barátai az ő távolléte alatt nagyon keveset végeztek. A magyar legio lassanként szaporodni kezdett ugyan, de miként volt az szervezve! Szegény Ihász Dániel ki nem fogy az örökös panaszból. Maga Kossuth is úgy találja, hogy az egész legio, úgy a mint az olasz kormány rendelete szerint szerveztetnie kellett, nem egyéb mint «egyszerűen zsoldos legio, piemonti szolgálatban, a háború tartamára fogadva». Olasz és franczia nyelven nem is volt szabad másnak, mint «legiónak» nevezniök, csak magok közt, magyarúl, merték «magyar seregnek» mondani.* Utóbb nagy küzködés után kieszközölték ugyan, hogy a legiónak magyar zászlaja legyen s magyar jellege az esküformában is kifejezést nyerjen, de «Cavour gróf, midőn ezekbe beleegyezett, kikötötte, hogy mindezekről ne beszélgessenek senkinek, mert a diplomatia a magyarok irányában nagyon féltékeny».**

* I. 422. ** I. 354.

Mily jellemző ez a kikötés. Tehát: hadi eskü, a mit titokban kell tartani, s lobogó, a mit nem szabad mutatni senkinek. És ez június közepén történik, mikor a háború már régóta javában folyt, sőt ide s tova vége felé járt.

«A seregszervezési kezdetleges mozgalmakon s a folyó költségek födözéséről való gondoskodáson kívül pedig — írja Kossuth — alig történt ügyünkben egyéb valami. Politikai helyzetünk tisztázására semmi. A császárral azon egész idő alatt, míg én Angliában időztem, még csak nem is beszéltek».* Napoleon herczeggel és Cavourral közölték ugyan az ő angliai sikereinek hírét s ezt azok nagy megelégedéssel is fogadták, «de arról egy szót sem szóltak, hogy eljárásom sikerének esetére viszont mi a háború színhelyének Magyarországra kiterjesztésére számíthatunk; oly gyakorlati lépés pedig teljességgel nem vétetett foganatba, mely ily irányban előkészületnek lett volna tekinthető. Általában minden levél, melyet Olaszországból vettem, reám azon benyomást tette, hogy egyelőre minden igyekezet csak oda irányúl, miszerint a magyar emigratio hasson közre az osztrák hadsereg magyar elemeinek bomlasztására, a nélkül azonban, hogy a szolgálat viszonzásául a szövetséges hatalmak magokat a magyar ügygyel azonosítanák.»**

Maga Kossuth is csakhamar személyesen győződhetett meg erről. Június 26-dikán találkozott Napoleon herczeggel s ez — egykori legtüzesebb biztatójok és

* I. 330. ** I. 331—2.

pártfogójok — már egyebet sem akart tőle, mint rávenni, hogy capacitálja az osztrák hadseregben levő magyarokat, jőjjenek át és küzdjenek az osztrák ellen; azzal biztatta őt, hogy ha ezt megteszi, a császár moraliter kötelezve lesz Magyarország irányában.[1] Kossuth e kívánat teljesítését indignatióval tagadta meg. De beláthatta volna, hogy velök többé Napoleonnak alig lehet komoly szándéka.

Valóban, ha ezentúl az emigratio tagjai Napoleon császárral találkoznak, beszélgetésök csaknem komikai fordulatokat vesz. Gróf Teleki Sándor és Sréter ezredes junius 30-dikán találkoznak vele; a császár egyre nevetgél s csak arról beszél, hogy szeretne seregében magyar huszárokat látni, ha többet nem, legalább egy századot.[2] Maga Kossuth julius 3-dikán keresi föl a táborban (Valleggióban) s a császár neki is egyre csak azt emlegeti, hogy szeretné már látni a szűknadrágos legényeket; mikor pedig Kossuth fölolvassa a magyarokhoz intézendő proclamatio tervét, melyet, szövetkezésök nyilt publikálásának jeléül, a császári főhadiszállásról kíván keltezni, e merész ötletre Napoleon «elneveti magát», s azt mondja, jobb lesz, ha a kiáltványt mégis másunnan datálják.[3] Hanem búcsúzáskor még egyszer lelkére köti Kossuthnak, hogy minél hamarabb egypár zászlóalj magyar szűknadrágost küldjön táborába. Úgy látszik, ezekbe a császár nagyon bele szerethetett. Már négy héttel előbb (junius 6-dikán) panaszolja Ihász,[4] hogy a franczia hadparancsnokság

[1] I. 345. [2] I. 358. [3] I. 366. és 446. [4] I. 349.

elrendelte ugyan, hogy az osztrák hadi foglyok közűl a magyarokat válaszszák ki és a magyar legio szaporítása végett bocsássák az ő rendelkezésökre, de a magyarság ismertető jeléül a szűk nadrágot (pantallon collant) tűzték ki s ennél fogva a szűknadrágos bakkancsosokat, bármily nemzetbeliek legyenek, mind a nyakokra küldik, a többi foglyokat pedig, ha szűk nadrágjok nincs, hiába erősítik, hogy ők is magyarok, tovább szállítják.

A mi e valleggiói találkozáson a komolyabb tervek megbeszélése tekintetében történt, abban igen kevés volt a vigasztaló. Napoleon ez alkalommal még határozatlanabbul nyilatkozott s még óvatosabban körülsánczolta igéretét, mint május 5-dikén, a párisi találkozáson. Most is azt mondta ugyan, hogy vagy sereget küld Magyarországra, vagy nem kivánja, hogy a magyar fölkeljen. De megmondta azt is, hogy sereget most nem küldhet. Csak akkor lesz lehetséges — tehát akkor is csak lehetséges — hogy küldhessen, ha előbb Velenczét elfoglalta, mert e nélkül, az adriai partokon nem lévén kikötője, Genuában vagy Livornóban kellene a Magyarországra szánt sereget hajóra szállítani, a mi a távolság miatt végtelen nehézséggel járna.*

Velencze elfoglalása azonban Napoleonnak ekkor esze ágában sem lehetett, sőt harmadnapra (julius 6—8) megkötötte a villafrancai békét s véget vetett a háborúnak.

Kossuth pedig épen a békekötés közhírré tételének

* I. 446. és 460.

napján (julius 8-án) irt a hazába egy biztató jelentést a valleggiói találkozásról, értesítvén az otthoniakat, «hogy a császár biztosította őt, miszerint elhatározta magát Magyarországra sereget küldeni, föltéve, hogy míg e szándékát végrehajtani a hadi munkálatok folyama megengedné, időközben egy európai fegyveres mediatio békére nem kényszeríti».[1]

E tudósítás természetesen több nappal később érkezhetett az országba, mint a békekötésnek távirati híre. Elgondolhatni, hogy ha ennek kelte napját a békekötés napjával összevetették, mennyire megingathatta otthon a magyar nemzeti igazgatóság elnökének összeköttetései felől ápolt bizalmat.

Villafranca után Klapka mindjárt tisztában volt a helyzettel. Belátta, hogy rászedték őket; «ijesztőül használtak bennünket, hogy Ferencz Józsefet Lombardia mihamarabbi átengedésére reá vegyék» — írja igazgató társainak julius 13-dikán[2] s fölszólítja őket, hogy miután minden reménynek vége, igyekezzenek legalább a legio tisztességes föloszlatásáról gondoskodni.

Kossuth ellenben akkor is tiltakozott az ellen, mintha őt Napoleonék megcsalták volna[3] s maig is úgy emlékezik azon időkről, mint a ki változatlanul meg van győződve, hogy az adriai seregküldés és stb. a

[1] I. 459.

[2] I. 474.

[3] Pulszkyhoz írt levelében; ennek *Életem és Korom* cz. műve III. kötet.

császárnak egy ideig valódi, komoly, elhatározott szándéka volt.

Másrészt azonban azon diplomatákat, a kik a háború kiütése előtt azt remélték, hogy általános kiterjedést fog az nyerni, erősen kicsúfolja; szemökre veti, hogy egy szegény lengyel menekült, Mieroslawsky tábornok, jobban megjósolta az eseményeket, mint ők, mert biztosan előre mondta, hogy Napoleon a háborúnak gyorsan véget fog vetni s e szerint világosabban olvasott a végzet könyvében, mint Európa összes diplomatiája; «Soyons plutôt maçons» — «Csapjanak föl inkább kőművesnek!» mondja rólok teljes lenézéssel.*

Pedig az ő terveinek erős vára sem épült szilárdabb alapon, mint e kőműveseké, sőt ő maga a háborúnak oly nagy kiterjedést remélt, a milyet azok soha. Remélte, hogy a háború szinterét átteszik a Duna partjaira, hogy a szövetséges hatalmak seregeikkel elárasztják Pannonia földjét, szétrobbantják az egész Ausztriát és helyén az államoknak egészen új csoportozatát hozzák létre. Hiába mondta előre Cavour, hogy e tervnek már kezdete is merőben képtelenség; hiába hagyta oly csúfosan cserben Napoleon; ő azután is csak ragaszkodott a saját terveihez, egyedül azokban kereste az üdvöt s minél messzebb esett azok megvalósíthatásának reménye, annál bámulatra méltóbb kitartással, ékesszólással s fáradhatatlan buzgalommal igyekezett Napoleont, Cavourt, Angliát, Magyarországot s az egész világot e tervek helyességéről meggyőzni.

* I. 204.

II.

A villafrancai békekötés után Kossuth egy időre fürdőre vonult, de már szeptemberben ismét Londonban van s ernyedetlen buzgalommal folytatja levelezéseit a magyar ügy érdekében.

Ez idő szerint azonban sem a franczia, sem az olasz udvarnál nem mutatkozott remény az actio megkezdésére.

Cavour már julius 13-dikán beadta lemondását és csak a következő év (1860) január 20-dikán lépett ismét kormányra. Más felé kellett tehát a szövetséges elemeket keresni.

Kossuth ír (1859 deczember 16.) Farininak, az emiliai tartományok dictatorának s ez időben az olaszhoni mozgalmak egyik fővezetőjének, a Velencze elfoglalása iránt esetleg közösen megindítandó actio érdekében. Feleletül teljesen udvarias, de kitérő és elodázó választ kap.*

Majd Garibaldinál tesz kisérletet (decz 2.) nem mulasztva el oly húrokat pengetni, a melyek különösen kedvesek lehettek a tábornok fülének. Radicalis orvosságot ajánl neki a pápa és a papok uralma ellen:

«A mi a pápát, Olaszország egységének e megtestesült akadályát illeti — irja levelében — nekem egy furcsa eszmém van; lehet, sokan ábrándosnak mondják, de nekem úgy tetszik, hogy a kérdést nagyon egyszerűen, nagyon gyökeresen megoldaná. A «nagyon

* II. 348.

keresztyén» és «apostoli» császárok versenyeznek egymással, hogy melyik tartandja fönn jobban a pápa felsőségét Olaszország fölött, «világi hatalma» föntartásának álarcza alatt. Ám tegyék. Hanem Bologna, Ferrara s a Romagna szünjenek meg pápisták lenni . . . . Legyenek tömegestül protestánssá, új evangelikussá, congregationalistává, göröggé, unitariussá, rationalistává, naturalistává, theistává, a mivé tetszik, csak szünjenek meg pápistáknak hivatni, s vége van a kérdésnek örökre. Különben Napoleon és az osztrák fönn fogják a pápát tartani. Nem egyszer el volt már a pápa űzve, de visszatért, mert föllázadt alattvalói pápisták maradtak. Nem pápista alattvalókra a pápát nem lehet souverainnek föltolni. Ez contradictio in essentia.

«Religiositás egy dolog, dogmákká facsart metaphysikai költemény egy másik dolog . . . . A dogmák ideje lejárt. Gondolkozó ember nem hiszen bennök többé. Legkevésbbé a papok magok . . . . Csak javadalmaikat kellene nekik biztosítani, mint VIII. Henrik tette Angliában; és adni kellene nekik — feleséget; s bizony még ők állanának a szakadás élére.*

Ez valóban elég «ábrándos» és elég «furcsa» eszme volt. Ilyenformán sok nehéz politikai kérdést meg lehetne oldani «egyszerűen» és «gyökeresen». Hogy többet ne említsünk, a keleti kérdés megoldását is nagyon egyszerűsitené, ha a törökök megszünnének mohamedánok lenni. Érdekes jele azonban amaz idők izgal-

* II. 344. és 328. l.

mainak, hogy egy egész nagy nemzet leggyökeresebb intézményének, a hitvallásnak, és a mi több, épen az olasz nép katholikus hitvallásának, mától holnapig való megváltoztathatása bárkinek is, ha csak egy pillanatra is, megfordulhatott a fejében. Másrészt Kossuthra nézve is igen jellemző, hogy azon izgalmas idők és meglepő eseményeik benyomásai által egyszerre oly regiókba engedte magát ragadtatni, a hol a legmerészebb pillanatnyi ötletek megvalósítása sem látszott előtte képtelenségnek. Ma már ő maga is belátja, hogy mikor Garibaldinak ezt a tervet adta, még nem ismerte az olasz népet.

Garibaldi is elégnek vélte e tanácsra egy rövid levélben annyit válaszolni, hogy a papokat ő is impostoroknak tartja, de a Kossuth által megpendített együttes actióról Ausztria ellen — a mint mondja, idő hiánya miatt — egészen hallgat.*

Párisban sem mutatkoztak a tapogatózások sikeresebbeknek. Teleki László 1860 februárban többször találkozott Napoleon herczeggel s ez mindannyiszor a forradalmi mozgalmak kerülését és a legalis tért ajánlotta, mint egyedül lehetőt és üdvöst. Külföldi bonyodalom reményével épen nem biztatta őket. Ha lesz is: ki tudja mikor. Talán pár év mulva. Arra gondolni sem lehet, hogy Piemont maga egyedül megtámadhassa Ausztriát, mert nem elég erős reá. A legalis téren való mozgalmak előmozdítására azonban még pénzbeli segedelemre is hajlandónak mutatkozott.**

* II. 345. ** II. 398.

«A mi mozgalmunk minden esetre jó nekik, mint eszköz Ausztria tekintélyének gyöngítésére Európában» – írja Teleki Kossuthnak (1860 február 19). «Arra, hogy Olaszország támadja meg Ausztriát, nem is gondolnak; ez nem úgy áll előttük mint lehetőség. De arról nem bizonyosak, hogy Ausztria nem támad, ha teheti. Ennek szeretnék elejét venni, mert félnek minden háborútól. Ez annak a kulcsa, hogy miért szeretik Magyarországot izgalomban tudni s óhajtanák izgalomban tartani; mert Magyarország nyugtalansága feszélyezőleg hat Ausztriára. De azt nem szeretnék, ha kitörésre kerülne a dolog; mert az kivülre is kihatna. Innen az az örökös refrain, hogy a legalis téren kell maradni.»*

Ezek épen nem voltak biztató tapasztalatok.

Időközben pedig a hazában is mutatkoztak oly jelenségek, melyekkel Kossuth épen nem volt megelégedve. Igaz, Komáromy György váltig biztosította, hogy a nemzet bármely órában kész fölkelni; az uralkodó házzal pedig kibékülni nem fog soha, de soha, semmi áron!**

De Kossuthnak finom érzéke volt észre venni, hogy az országszerte tartott Széchenyi-ünnepélyek oly fényt vetnek a «legnagyobb magyar» nevére, mely mellett minden más fénynek halaványulnia kell.

Keserűséggel irja e tárgyról Jósikának (1860 april 29): «Széchenyi parentatióját úgy vitte szét a négy világrészre millió szárnyain a világ-sajtó, mint azon embe-

* II. 400. ** II. 402.

rét, ki zászlónknak leghatalmasabb ellensége volt; úgy állíttatott elő, hogy minden szerencsétlenség, mely hazánkat érte, oda vihető vissza, hogy a nemzet nem őt, hanem engem követett a válság órájában! Nem pedig oda, hogy ő visszavonást idézett a nemzet soraiba akkor, midőn az együtttartás a magyart örökre nagygyá, dicsővé, szabaddá tette volna!!

«Vigyázott-e, vigyáz-e a nemzet, hogy Széchenyi dicsőítése ne úgy tünjék föl, mint nemzeti desavouálása a mi politikánknak, törekvéseinknek, zászlónknak? Mint desavouálása a mult forradalomnak, tehát annak visszavonása?

«Nemcsak nem vigyázott, de sőt egyenesen mint ilyen desavouálás áll azon istenítés a világ előtt. . . .

«Aztán így nemcsak elhagyatva, hanem desavouálva is, legyen hatásunk a hatalmak előtt! Kérlek, képzeld magadnak, ha minden czimzetes és nem czimzetes nevezetesség, ki idekünn járt, elment volna a herczeghez s a császárhoz és ennyit mondott volna: Azért jöttem, biztosakká tegyem önöket, Sire, hogy mi nem alkuszunk az osztrákkal; hogy a magyar nemzeti igazgatóság úgy, a mint alakulva van, a nemzet osztatlan bizalmát bírja; hogy azt a nemzet vezérének ismeri. Megmondani jöttem, hogy a mit az mond, a nemzet mondja, a mit igér, a nemzet igéri. Képzeld, ily nyilatkozatok mellett minő más volna hatásunk a hatalmaknál!

«Tette-e valaki? Senki!

«Aztán azt várják, hogy mi külsegítséget teremtsünk nekik!»*

* II. 458.

De Kossuth mind e mellett nem lankadt a külsegítség után való járásban. Alighogy Cavour ismét kezébe vette az olasz kormányt (1860 január 20) mindjárt ujabb memorandumot irt hozzá, melyet az szivesen fogadott s megbizottja által tudatta Kossuthtal, hogy noha még «az általános helyzet további fejlődése egészen bizonytalan», mégis jó volna, ha Kossuth egy bizalmas emberét Turinba küldené, a ki szükség esetén köztök az érintkezést megkönnyítse.

Kossuth tehát Turinba küldi Pulszkyt (1860 april), a ki ott egész nyáron át mindenkor igen szives fogadtatásban részesül, mind a királynál, mind Cavournál.

Természetesen. Mert ez idők alatt a hivatalos Olaszország a Márkák és Umbria, Garibaldi pedig nem hivatalosan Sicilia és Nápoly elfoglalását tervezvén és hajtván végre, elég okuk volt attól félni, hogy e miatt Ausztriával ismét háborúba kell elegyedniök, s hogy most talán Napoleon segítségére sem számíthatnak. Igyekeztek tehát jó lábon maradni a magyar emigratióval, előkészületeket tenni Magyarországnak fölkeltésére s ezzel, épen mint egy évvel előbb Napoleon tette, folyvást sakkban tartani Ausztriát.

Szeptember elején voltak a legkritikusabb napjaik. Akkor tehát Cavour Turinba hivatta a magyar nemzeti igazgatóság mindhárom tagját: Kossuthot, Klapkát, Telekit; értekezletet tartott velök s a mint Kossuth írja,* teljes egyetértésre és határozott megállapodásokra is jutottak. Cavour a tanácskozás befejeztével

* II. 550. sk.

fölkérte Kossuthot, hogy megállapodásaik fő pontjait foglalja jegyzékbe, mert ő ez ügyet az olasz miniszteri tanácsban elő akarja terjeszteni s attól fél, hogy sok gondja között a megállapitott pontozatokból valamit kifeledhetne. Kossuth e jegyzéket meg is írta, Cavour pedig másnap (1860 szeptember 11) a miniszteri tanácsban az előterjesztést megtette. Eredményéről egy levélkében röviden csak ennyit írt Kossuthnak:

«A miniszteri tanács mindenben elfogadta nézeteimet, tehát megegyezésünk teljes. Cavour.»

Formailag tehát úgy látszik, mintha tökéletesen rendbe jött volna a dolog.

Hogy azonban voltaképen miben állott megegyezésök: ezt Kossuth irataiból tisztába hozni nem lehet.

A nemzeti igazgatóság tagjainak tényeiből e részben semmi biztosat nem következtethetünk. Ők akkor nem kezdtek semmi oly szervezkedéshez, a mi az actio megindításának s az adriai hadjárat tervének együttes megállapitását tanúsítaná; sőt az értekezlet után pár nap múlva ismét szétoszlottak. Kossuth Párison át visszatért Londonba, a hol főleg a fölkelés költségeinek födözésére szánt magyar pénzjegyek — valami száz millió forint névértékű összeg — gyártatása iránt kezdte megtenni az intézkedéseket. Teleki és Klapka pedig egy időre visszavonúltak Schweizba.

Azt a jegyzéket, a mit Kossuth az értekezlet napján Cavour számára emlékeztetőűl tett papírra, *Iratai* közt nem közli, sem az értekezlet lefolyását s párbeszédeik és vitatkozásaik kivonatát nem mondja el, a mint Napoleonnál tett titkos látogatása után elmondta.

Ezek helyett találunk ugyan az *Iratok*ban amaz értekezletről két rendbeli memorandumot, de ezek épen a megállapodások eredményei és legfontosabb tételei tekintetében annyira eltérnek egymástól, hogy rajtok eligazodni nem lehet.

Az egyiket mindjárt az egyezkedés után, szeptember 12-dikén, intézték Cavourhoz, mint megállapodásaik bizalmas följegyzését s aláírta a nemzeti igazgatóságnak mindhárom tagja. Ebben először is köszönetöket fejezik ki Cavournak, «hogy a közös cselekvés alapjáúl azon elvet fogadta el, miként nem diversio előkészítése czéloztatik, hanem a czél az, hogy Magyarország oly helyzetbe tétessék, miszerint a közös harczhoz minden erejével hozzájárulni képes lehessen». «Ennél fogva megállapitott dolognak tekintik, hogy az események folyamában a szárd kormány el fogja látni Magyarországot a fölfegyverezés és síkraszállás azon módjaival, a melyek szükségesek, miszerint erejét kifejthessék és közreműködését a lehető legsikeresebbé tehessék.» Egyelőre azonban, mint legnélkülözhetetlenebb szükségleteket, a következőket kérnek: 1. ötvenezer puskát s ehhez való munitiót, hogy ezeket a dunai fejedelemségbe szállíthassák; 2. félmillió frankot, részint fölkelési szervezkedésre, részint a nemzeti igazgatóság által kibocsátandó magyar papirpénz gyártására; 3. magyar ruha beszerzését az Olaszországban szervezendő magyar csapatok részére.

Ennyi ez első emlékirat lényege. Nincs benne szó sem a Magyarországba küldendő olasz hadseregről, sem az olasz zászló hadi becsületének Magyarország-

ban koczkára-tételéről. Pedig e jegyzék csak Cavour számára készűlt, bizalmas használatul, hogy az egyezkedésnek nyoma maradjon. Nem igen látszhatott tehát szükségesnek, hogy abból a megállapodások legnevezetesebb pontjait egyszerűen kihagyják, ha a segédsereg valóban kiköttetett köztök.

A második emlékirat csak két hónap múlva készűlt. Londonból november 21-dikén küldte Kossuth Cavourhoz, és csak ő maga írta alá. Ebben már nagy dolgokat említ, hatalmas föltételeket és formaszerű szerződési pontokat terjeszt elő. Nem hiányzik belőle semmi fontos föltétel. Ki van kötve a harmincz-negyvenezer főnyi segédsereg; kikötve az olasz királyi hajóhad támogató közreműködése a segédsereg partra szállásakor; ki van mondva, hogy az indítandó háború egyik coordinált czélja Magyarország végleges fölszabadítása az osztrák uralom alól s függetlenségének helyreállítása, úgy, a mint azt 1849 april 14-dikén a magyar nemzetgyűlés elhatározta; kiköttetik, hogy az olasz kormány Ausztriától semmi külön békét elfogadni nem fog stb. Viszont megígértetik a nemzet nevében, hogy Magyarország jövendő szervezeténél az alkotmányos monarchia fog alapúl vétetni, s hogy az uralkodó megválasztásánál . . . . a magyar nemzet semmit sem óhajt forróbban, mint azt, hogy ő felsége az olasz király iránt táplált hálás érzelmeinek s királyi háza iránt táplált ragaszkodásának bebizonyításával szorosabbra fűzhesse Olaszországgal a testvéries barátság és szövetség kötelékeit.*

* II. 556.

Szóval e második emlékirat egy messze jövőbe kiható véd- és dacz-szövetség programmját foglalta volna magában.

Hogy e nagy programmnak mely pontjait tekintsük a Cavourral kötött egyesség megállapodásának, s melyeket kelljen Kossuth újabb propositióinak tartanunk, az iránt magából ez emlékiratból nem nyerhetünk kellő fölvilágositást. Bevezetése és záradéka úgy hangzik, mint ha az egész írat nem egyéb volna, mint a már befejezett közös megállapodások jegyzéke; az egyes pontok szerkezete és indokolása azonban egészen egyoldalú javaslatra, néhol épen csak tapogatózásra látszik mutatni.

Egyébiránt e második emlékirat — akár mi alapon és akármi okból készűlt — tökéletesen elkésett. A mint említettük, Londonban november 21-dikén kelt; de Turinban már november elején annyira megváltoztak a viszonyok, hogy az Ausztria elleni háborúról többé szó sem lehetett. Cavour már november 8-dikán őszintén bevallotta Klapkának, hogy a szeptemberi alkudozásra őket csak a pillanatnyi szorúltság indította. Akkor ugyanis haderejök nagy része le volt kötve Közép-Olaszországban és Nápolyban, Ausztria pedig fenyegető magatartást árúlt el; rendkívüli segédeszközökről kellett tehát gondoskodniok s ezek közt Magyarország közreműködése is kiváló helyet foglalt el. De Ausztria részéről a támadási szándék foganatosítása másnemű akadályokra talált, a veszély tehát elvonúlt.* Ily körülmények közt Klapka úgy vette észre,

* III. 223.

Cavour legjobban szeretné, ha a magyar nemzet mozgalma egészen törvényes jelleget öltene s már nemcsak a sereg- és flotta-küldés nagy kérdései nem voltak nála napirenden, hanem a magyar pénzjegyek gyártásának szüksége iránt is kétkedését fejezte ki.*

Klapka néhány napi Turinban időzése alatt úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nemcsak azon év, hanem a jövő (1861) év folyamában is igen kevés kilátás lehet a háborúra. E nézetben teljesen osztozott vele Pulszky, a ki már november elején szintén úgy értesűlt, hogy Napoleon császár csupán azért hátráltatja minden áron Gaeta bevételét, mert ezzel a háborúnak a jövő tavaszszal megkezdhetését practice lehetetlenné akarja tenni.** Pulszky jelentései ez időből egyéb tekintetben is lehangolók. Velenczének fegyverrel meghódítása helyett pénzen megvételéről kezdenek mind Turinban mind Párisban gondolkozni, s minél távolabb esik a háború valószinűsége, annál hidegebben bánnak Kossuth képviselőjével.

«Rossz szél fúj mindenünnen. Világos előttem, hogy politikailag is csalnak. A magyar bankóra szükséges százezer frank dolga még mindig függőben van. A gróf (Cavour) mindig igér, de soha sem tesz semmit. Már beleuntam e sisyphusi munkába» . . . . stb. Így panaszkodik Kossuthnak az ő turini megbizottja ugyanaz napon (1860 november 22) kelt levelében, a mely napon Kossuth Londonban postára tette Cavourhoz czímzett emlékiratát a véd- és dacz-szövetségi szerződés imposans pontozataival.

* III. 224. ** III. 183.

És ugyanez napon írt Kossuth Cavourhoz még egy terjedelmes jelentést Magyarország helyzetéről.* Előadta benne az októberi diploma fogadtatásának történetét, hívatkozott annak csekély sikerére, ismertette az otthoniak fölkelési szervezkedéseit s ezek után ismételten kérte Cavourt, tudassa vele, vajon bízhatnak-e továbbra is a háború kitörésének reményében és szeptemberi megállapodásaik további föntartásában?

Cavour magához rendelte Pulszkyt november 30-án reggeli hét órára, hogy Kossuthnak eme két nagy emlékiratára a választ élő szóval adja meg.

Azonban beléptekor egészen más tárgygyal fogadta.** Boszús volt a magyar emigratióra s boszankodását legkevésbbé sem igyekezett titkolni. Épen akkor jutott tudomására, hogy azon nagy fegyverszállítmányt, a melyet ő a magyar emigratiónak a Románia felől tervezett expeditio fölszerelése végett adott, s a mit néhány héttel előbb Genuából hajókon, kelet felé, útnak indították, az oláh kormány Galacznál lefoglaltatta s éktelen zajt üt miatta a diplomatia előtt.

Nemcsak hogy a székelyföldi fölkelés terve meghiusult tehát — a mit már ez időben Cavour talán nem igen bánhatott — hanem kellemetlen compromissio és európai botrány is lehetett a dologból.

Hogyan történt ez az eset? Összeszedjük erre vonatkozólag is az *Iratok* második és harmadik kötetében szétszórva található adatokat.

* III. 193.
** III. 206.

III.

Valóban azt a boszankodást és szemrehányást, a mivel Cavour 1860 november 30-dikán reggel hét órakor a hozzá belépő Pulszkyt fogadta, Kossuth előadásai szerint is kénytelenek vagyunk egészen jogosnak és indokoltnak ismerni el.

Azok a fegyverek kellő előkészület nélkül, épen a legfontosabb föladat elhanyagolásával küldettek az Al-Dunára. A magyaroknak ez időben (1860 október-november) semmi okuk nem volt, nem lehetett, azt remélni, hogy az oláh kormány mint biztos szövetséges társuk fogadja a fegyverszállítmányt; ellenben igen sok intő jelök volt, a mi a legnagyobb óvatosságot parancsolta volna.

Viszonyaik Couza román fejedelemmel ez idő tájban sem rendezettek, sem megbizhatók nem voltak. Csaknem azt mondhatnók, egyáltalán nem is volt vele már ez időben viszonyuk.

Másfél évvel előbb, a franczia-osztrák háború előtt, 1859 tavaszán, mikor Napoleon és Cavour a magyarokat egyenesen arra akarták megnyerni, hogy egész fölkelésöket Románia felé indítsák meg, mint már említettük, Klapka tábornok személyesen járt Romániában és Napoleontól a leghatalmasabb ajánlatokat vivén magával, sikerült is neki Couza fejedelemmel a fegyverszállítmány biztositása s a fölkelés rendezése érdekében szerződést kötnie. Kossuth *Irataiból* — mint szintén említettük már — azt kell következtetnünk,

hogy e szerződés tartalmáról maga Kossuth csak utólagosan nyert értesülést.

Romániában Klapka már akkor sem épen kedvező hangulatot talált ugyan, sokan nem is akartak tudni semmi egyezkedésről a magyarokkal, Bratiano nyíltan kijelentette, hogy ők nem hisznek a magyaroknak, Erdély iránt pedig soha sem juthatnak egyetértésre, mert azt ők Magyarországnak semmi szín alatt át nem engedhetik; ők erdélyi román testvéreiknek megígérték, hogy velök egyesülni fognak, tehát árulás volna őket Magyarországnak átengedni * . . . . de mind a mellett Couza mégis megkötötte Klapkával a titkos egyességet.

Klapka ebben kötelezte magát, hogy a franczia kormánytól a fölkelés rendezése végett harminczezer darab fegyvert fog szerezni; ebből tízezer az oláh fejedelemé lesz, húszezret pedig Couza elszállíttat a magyar határig és ott a magyar fölkelés vezérének rendelkezésére bocsátja. Ez egyességben Erdély ügyét mintegy nyílt kérdésnek hagyták, kimondván: hogy a háború befejezte után egy Erdélyben összehívandó gyűlés határozna e tartományoknak Magyarországgal való administrativ egysége fölött, s ha a többség azt határozná, hogy Erdély régi, különálló administrativ helyzetébe visszalépjen, ez nem elleneztetnék».

A harminczezer fegyvert Couza meg is kapta, de a fölkelés elmaradt, mert a franczia-osztrák háború hamarabb befejeztetett, mint előre remélték. A magyarokat illető húszezer darab fegyvert a hozzátartozó

* I. 385.

készletekkel a magyar nemzeti igazgatóság ez időben szerződésszerű okírattal (kelt 1859 július 20-dikán Turinban) részint kölcsönképen, részint letéteményűl ott hagyta a román fejedelemnél.* Hogy azonban utóbb e fegyverekkel mi történt, arra nézve az *Iratok*ban két ellenmondó tudósítást találunk. Egyik szerint Napoleon a magyarok tudta és megkérdezése nélkül oda ajándékozta azokat Couza herczegnek**; a másik szerint azonban «e fegyverek dolga bizonyos titokzatos fázisokon ment keresztűl, melyek 1863 május 17-dikén Varsóban kelt s a lengyel forradalmi kormány által Kossuthoz küldött köszönő irattal végződtek». Tehát, ha e titokzatos előadást jól értjük, Kossuth e fegyvereket, vagy azok egy részét a lengyel fölkelőknek ajándékozta volna.

A villafrancai békekötés következtében egyelőre vége lett a Couzával kötött alkunak. Azon túl pedig a magyar emigratio a román kormány jó indulatának vajmi kevés jelét tapasztalhatta. Kossuth még azon év nyarán Ludvigh Jánost küldötte oda a barátságos viszonyok megújítása végett, de Ludvigh csakhamar meggyőződött, hogy barátságról ott szó sem lehet.

«Bizonyossá tehetlek — írja Kossuthnak 1859 szeptember 25-dikén — hogy Klapka bámulatosan mystifikálta magát, midőn azt hitte, hogy Couzát s kormányát ügyünknek megnyerte. Ellenségei hazánknak. Neked különösen ellenségeid. Hűség és szövetség csak üres szavak. Rosszabb: — álarcz! Én nem szabadúl-

* III. 69. ** II. 520 és 531. l.

hatok azon gyanúmtól, hogy az első terv alatt dákoromán üzelmek lappangtak. Azért gyűlölnek téged oly dühösen, mert az által, hogy a franczia seregküldésnek oly határozottan insistáltál, terveiket keresztűl vágtad. E nélkül ők foglalták volna el a tért Erdélyben.»*

Ily előzmények a legóvatosabb eljárást tették szükségessé. S mégis, mikor 1860 szeptemberben a turini kormánynyal kötött egyesség szerint ismét öt hajóterhernyi fegyverzet bocsáttatott a magyar emigratio rendelkezésére, ezt oly bizalommal bocsátották útnak Galacz felé, mintha ott csupa jó barátok várnák a küldeményt.

Ez a dolog így ment végbe.

Szeptember 30-dikán (1860) a nemzeti igazgatóság olaszországi képviselői, Vetter tábornok és Pulszky, számba szedték, leltárba foglalták és az igazgatóságnak jelentették, hogy a genuai kikötőben két üteg ágyú, 30,000 gyalogsági puska, 6000 karabin, 3000 lovassági kard, továbbá szerszámok, tábori fölszerelések, töltéskészlet stb. megfelelő arányban állanak a magyar emigratio rendelkezésére és szállításra készen.** E nevezetes hadi készleteknek a nemzeti igazgatóság megállapodása szerint az ország keleti határainál megindítandó mozgalom volt a rendeltetésök. Az egész készlet öt hajó-rakományra rúgott s e hajókat, szorgos titoktartás föltétele alatt, a genuai Balduino kereskedőház a Gerbolini galaczi czég nevére czímezve, inditotta útnak, a Bosporus, Fekete tenger és dunai útvonal felé, október 12—14-dikén.

* I. 412. ** III. 56.

Hogy a romániai kormány és Couza fejedelem a küldemény felől eleve értesüljenek s annak átvétele iránt az intézkedést megtegyék, erről a magyar nemzeti igazgatóság nevében gondoskodni Klapka tábornok és Zgliniczky ezredes lett volna köteles. Ez utóbbi, egy lengyel eredetű franczia, a ki egykor, a magyar forradalom alatt, Klapka komáromi seregében szolgált, Klapka ajánlatára nyerte a megbízatást, hogy siessen Galaczba és Jassyba, mutassa föl az igazgatóságtól nyert fölhatalmazását Couza fejedelemnél, s a megérkező hajók fegyver-szállítmányát leltározva, szerezzen mielőbb alkalmas raktárakat Romániának a magyar határhoz közel fekvő városaiban.

Maga az olasz kormány nem tartotta szükségesnek a fegyver-szállítmány átvétele végett saját megbizottjai által is intézkedéseket tenni. Úgy látszik, Cavour bízott abban, hogy Klapka ezt az ügyet már kellőleg előkészítette s a még szükséges további intézkedéseket is jól rendbe hozza; másfelől, természetesen, elég oka volt tartózkodni attól, hogy a fegyverküldés ügyébe hivatalos közegeit beavassa s a magyarok titkos czéljait, külügyminiszter létére, béke időben, nyiltan elősegíteni lássék. Ő tehát Olaszországnak romániai képviselőit a fegyver-szállításról egy szóval sem értesítette. Küldött ugyan egy megbizottat, Cerruti lovagot, keletre, a magyar ügyek általános támogatása végett, de ennek nem lehetett föladatául tűzve, hogy a fegyver-szállítmányok galaczi átvételénél azok kellő biztosítása érdekében közreműködjék, mert Cerruti szeptember végén elindult ugyan Turinból, de előbb Kairóba és

Smyrnába ment, úgy hogy Konstantinápolyba csak november 14-dikén, Galaczba pedig november vége felé érkezett, mikor a magyar fegyverek kérdése már az egész világ előtt el volt árulva.

Maga Klapka tábornok egészen november közepéig időzött Olaszországban; 17-dikén indult útra Nápolyból és deczember 2-dikán, vagyis végképen elkésve érkezett Konstantinápolyba.

Zgliniczky október 26-dikán Marseilleből kelt útra, Konstantinápolyban találkozott Cerrutival s onnan, ezzel együtt november 14-dikén szálltak hajóra Galacz felé.

E közben a fegyverekkel Genuából október közepén elvitorlázott öt hajó nyugalmasan folytatta útját. De még a Dardanellákig sem jutottak el, mikor az osztrák kormány már értesülve volt küldetésök czéljáról * és konstantinápolyi követe által zajt ütött a portán, kívánva, hogy a hajókat — melyeket az egyes hajók nevei szerint is megnevezett, — a török kormány a Dardanelláknál foglaltassa le. A portán húzták-vonták a feleletet, míg a fegyverszállító hajók áthaladtak a Bosporuson s benn voltak a Feketetengerben. Ekkor azonban egy hadi gőzöst rugtattak utánuk s egyszersmind rendeletet küldtek Szulinára, hogy ott a Duna torkolatánál a hajókat be ne ereszszék. Az öt hajó közül hármat Szulinánál le is tartóztattak, kettőt pedig, melyek már ekkor benn voltak a Dunán, egy osztrák dunai gőzös tartott szemmel.

* III. 216.

Hogy jutott az osztrák kormány a titoknak nyomába? Ezt Klapka így beszéli el.*

Azon genuai kereskedő ház, mely a hajókat megrakodta, szállító-levelében tudatta a galaczi czéggel, melyhez a hajók czímezve voltak, hogy a szállítmány tovább küldéséről Cerruti úr fog intézkedni, ha pedig ez Galaczra idejében meg nem érkezik, legjobb lesz bizalmas úton a moldvai hatóságokhoz fordulni. Erre a galaczi ház, be sem várva, jön-e hát Cerruti úr és érkeznek-e hajók vagy nem: mihelyt a szállító-levelet megkapta, mindjárt értesítette mindenről a galaczi prefektust. Ennek pedig nem volt sürgősebb tennivalója, mint a szállító-levélről, melybe be voltak jegyezve a hajók és a kapitányok nevei, négy másolatot készíttetni s a másolatokat a moldva-oláhországi osztrák konzuloknak és a tulcsai török kormányzónak azonnal megküldeni. Egy csapással el volt árulva minden, s kész volt az európai hű-hó.

Így állt a dolog, mikor Zgliniczky ezredes Couza fejedelemnél elfogadtatást kért és átnyujtotta neki a magyar nemzeti igazgatóság szépen megírt ajánló levelét.

E fogadtatást Kossuth következőleg írja le: «Couza a levelet fölbontván, egyenesen az aláíráshoz ugrott s azt megtekintvén, lecsapta a levelet az asztalra és leírhatatlan szenvedélylyel a legdühösebb invectivákra fakadt a magyarok ellen általában, de különösen én ellenem, a ki ellen, úgy látszik, a legmérgesebb gyűlö-

* III. 237.

lettel viseltetett . . . Dühös kifakadásainak özöne, Zgliniczky jelentése szerint, egy jó fél óráig tartott. Kijelentette, hogy sohasem fog alkuba bocsátkozni sem velem, sem semmi magyar comitéval, sem senkivel, a ki magyar. Mint katona, Klapkát, ha jő, elfogadja, mint katonát, de nem mint comité tagját, nem mint magyart. Magyarral szóba se áll. Rólam, kit dühe hóbortjában faja s nemzete ellenségének nevezett, hallani sem akar. Ő mindenek előtt román, román fejedelem, kinek legszentebb érdekei azt parancsolják, hogy magát a magyarokkal ellenkezésbe helyezze s ellenökre cselekedjék. Nála még csak az is, hogy meghallgassa a magyarokat, árulás volna az övéi iránt; hát még alkudozni velök, velök, a kik azt kívánják, hogy ő nekik Magyarország román lakosságát átengedje. Hogyan? — kiálta fokozott szenvedélylyel — én, Románia fejedelme, én nyujtsak kezet ahhoz, hogy a magyarok, fajomnak e százados ellenségei, itt nálam román expeditiót szervezzenek. Soha, sohasem fogom ezt megengedni.» . . .

Majd, csillapodva, e szavakkal fordult Zgliniczkyhez: «Egyébiránt ki az, a ki velem alkudni akar? Ezredes úr azt mondja, hogy a magyar nemzeti igazgatóság. Jól van, hozzon nekem egy szót a császártól; hozza valamely még oly kis jelét a császár jóváhagyásának, miszerint tudjam, hogy az igazgatóság nem áll egyedül, s hogy ha vele alkudozom, nem veszélyeztetem hazám jövendőjét. Én itt magamat Napoleon császár hadsegédének tekintem; hát mondjon nekem a császár egy szót, mondja, hogy akarja: s én megyek

a magyarokkal. De ő nélküle sem semmit nem teszek, sem semmit nem engedek.» *

Így végződött a nemzeti igazgatóság küldöttjének fogadtatása. Természetesen Napoleon császártól amaz egy bíztató szót akkor tájban megnyerni legkisebb remény sem lehetett. Napoleon ez időben nemcsak nem akarta Európa keletére a háború üszkét oda dobni, hanem Olaszországot is szándékosan akadályozta minden oly törekvésében, a miből utóbb háború fejlődhetett volna. Ezt az emigratio jól tudta; arról az oldalról bármit remélnie önámítás lett volna. Franczia-ország bukaresti képviselője, Tillos úr, egyszerűen csatlakozott a többi hatalmak képviselőinek azon lépéséhez, melyet Couzánál a végett tettek, hogy a magyar tervektől minden reményt elvegyenek.**

Tökéletesen gazda nélkül számoltak tehát, mikor Couzának a fegyveres hajókat a nyakára küldték. Valóban, kárhoztatni is alig lehet azon kicsinylő gúnyt, melylyel e meghiusult kisérletről Couza, pár héttel utóbb, egy levelében nyilatkozik:

«Ezek az urak semmi kevesebbet nem akartak, mint azt, hogy e fejedelemségek területét működési alapul használják, daczára a semlegességnek, mely e fejedelemségek üdvének egyedüli biztosítéka. A nagy menynyiségű fegyverek megérkezése, kapcsolatban nagy számú magyaroknak egyidejű érkezésével, kétségtelenné teszi, hogy ha tervök sikerül, a fejedelemségeknek osztozkodniok kellett volna sorsukban. A terv

* III. 270. ** III. 269.

merész volt s nem volt a sikernek látszata nélkül. Minő csinos pár-darab a Garibaldi siciliai expeditiójához; azon csekély különbséggel, hogy korunk történetének e nagy alakja az olasz föld egy részébe hatolt be a nemzet fölszabadítása végett, míg a magyarok idegen elem segítségével, melyet akaratja ellenére sorsuk részesévé tennének, akarták nemzetiségöket megalapítani. Oly terv, mely egyrészt Syllára, másrészt Attilára emlékeztet. Rettegésemben még most is a szakállamba nevetek rajta.» *

Ez utóbbi vádnak nem volt alapja. Hogy a magyarok a román nemzetet akarata ellenére tegyék sorsuk részesévé — ily csalárd tervvel a fegyverek küldése nem volt kapcsolatban. Nem volt abban semmi csalárdság. Sőt az a baj, hogy terv is aligha.

Cavour sem kereste máshol a baj okát, mint a fejetlenségben s ama reggel hét órai találkozáson, melyre Pulszkyt Kossuth kettős emlékiratára adandó válasza végett magához rendelte, csakis e miatt tett szemrehányást. «Nem jól viszik önök a dolgokat», szólt Pulszkyhoz. «Emlékezni fog ön, hogy ismételve, húszszor is (!) kérdeztem Klapkától, miként állnak Couzával s ő mindig azt felelte: jól, rendben vagyunk vele. E szerint én nem akartam a kormány részéről lépéseket tétetni a herczegnél s most azt telegraphálja Cerruti, hogy Couza ingerült s a két első hajón szállított fegyvereket lefoglalta. Én részemről nem követelhetem vissza ezeket, mint a kormány tulajdonát; ez nagy

* III. 235.

lármát ütne, az orosz fölszólalna ellenünk . . . Legföljebb úgy követelhetem vissza a fegyvereket, mint szárd alattvalók tulajdonát, kik nyerészkedő üzletül küldték oda. Legrosszabb esetben azt mondom, hogy Garibaldi küldte a fegyvereket, midőn mi azt hittük, hogy Nápolyba viszik. Végre is: így vagy amúgy elintézzük. Hanem önöknek újra meg újra ajánlanom kell a legszigorúbb discretiót.» *

A lefoglalt fegyverek egy pár hónap mulva valóban visszakerültek az olasz kormány kezébe. Azon pedig, hogy a fölkelési kisérlet amott Romániában ez úttal meghiusult, Cavournak már ez időben legkisebb oka sem volt búsulni. Ő már tudta, hogy a háború esélye azon évről teljesen elmult s hogy a jövő tavaszra is nagyon bizonytalanok a kilátások. Nemcsak tudta, hanem ugyanazon találkozáson szépen el is mondta Pulszkynak. Beszélt neki arról, hogy Velenczét az osztrák talán pénzért is átengedi s akkor természetesen többé az osztrák elleni háborúról szó sem lehet; beszélt arról is, hogy a magyarokkal szövetségben tervezett háborútól Napoleon el is tilthatja őket s akkor bizony a legjobb akarattal sem kezdhetnek belé.** Ily körülmények között bizonyosan sok alkalmatlanságára lett volna neki az a Romániába szállított fegyverkészlet s még igen sokkal több alkalmatlanságot, sőt valódi komoly zavarokat is okozhatott volna az, ha ott a magyarok a fölkelést tettleg meg is kezdik.

* III. 206.
** III. 291.

Legjobb volt azoknak a hajóknak szépen visszaterni Genua kebelébe.

IV.

Ha a teljes rendezetlenségben is lehet fokozatot keresni: Szerbiával a magyar emigratio viszonyai talán még rendezetlenebbek voltak, mint Romániával.

Szerbiában alig pár hónappal a franczia-olasz-osztrák háború kiütése előtt ment végbe egy csendes kis forradalom és dynastia-változtatás. Karagyorgyevits Sándort letették a fejedelemségből s az elaggott, nyolczvanéves Obrenovics Milost ültették helyére (1858 deczember). Ennek fia s nem sokára utóda, Obrenovics Mihály herczeg volt az, a ki ez időben ott a magas politikát leginkább vezette.

Mikor Párisban az egész világ minden forradalmi törekvésére nézve a legjobb időjárás elkövetkezett, oda sietett Mihály herczeg is, hogy Napoleon császárnál tapogatózzék, nem volna-e annak kedve — a mint Kossuth írja — «egy füst alatt a keleti kérdést is fölkarolni».* Erre — szintén Kossuth elbeszélése szerint — nem kapott ugyan bíztató választ, de Napoleon mégis figyelmeztette, hogy lépjen érintkezésbe a magyarokkal.

Az érintkezés annál könnyebben megtörténhetett, mert Mihály herczeg sógora, gróf Hunyady László, szintén Párisban időzött s mint magyar ember, jó lábon állt Teleki Lászlóval és Klapkával.

* I. 388.

A mint Teleki 1859 május 10-dikén (vagyis negyed napra az után, midőn Kossuth Napoleon császárral beszélt s a nemzeti igazgatóság megalakult) Kossuthhoz küldött levelében írja, gróf Hunyady László a szerbeknek a fölkeléshez való csatlakozását a következő föltételek alatt vélte kieszközölhetőnek:

a) A magyarhoni szerbeknek belkormányzat adassék, kiterjedt municipalis jogok alapján. Vajdájok legyen főhivatalnoka az országnak.

b) Ha Magyarhon függetlenné lesz, segítse Szerbiát a törökök ellen. Segédsereget küldjön neki (100,000 emberről beszélnek).

c) Mihelyt franczia sereg szállna ki a dalmát partra, s Magyarhon határa felé nyomulna, a szerbek is azonnal indulnának Zimonyba.*

Csakhamar e levél után maga Mihály herczeg rándult át Londonba s titkon (Ludvigh hazánkfia szállásán) találkozott és értekezett Kossuthtal. Ez értekezés alkalmával azonban ama föltételek, melyekről gróf Hunyady László gróf Telekinek «regélt», nem foroglak fönn. Mihály herczeg és Kossuth, kölcsönös politikai nézetcsere után, megállapodtak abban, hogy mindkettőjöknek egyenlően érdekök és óhajtásuk Ausztria szétbontására munkálkodni. Ez érdekközösségre támaszkodva, Mihály herczeg megigérte tehát, hogy keresni fog egy alkalmas egyéniséget, a ki a magyar emigratio törekvését Horvátországban és Szlavoniában lehetőleg előmozdítsa; hogy a magyar fölke-

* I. 342.

lésre szánt fegyverkészleteknek Szerbiában lerakodó helyeket fog kieszközölni; és hogy Vetter tábornoknak, mint az aldunai magyar hadak kiszemelt vezetőjének, meg fogja engedni, hogy Szerbiában szervezkedjék, sőt néhány száz önkénytest magában Szerbiában is toborzhasson. Világosan kikötötte azonban Mihály herczeg, hogy mindezekre az engedélyt csak akkor fogja megadni, ha már a franczia sereg-expeditio tökéletesen bizonyos és biztosított lesz, addig pedig semmiféle szervezkedést meg nem enged.*

E franczia expeditio reményével váltak tehát el egymástól. Az érintkezés föntartása s a jó viszonyok ápolása végett Kossuth junius elején (1859) Ludvighot Belgrádba küldötte s *Iratai*ban közöl néhány levéltöredéket, melyeket Ludvigh junius végén és julius elején írt onnan hozzá. Nem sok bíztató van bennök; leginkább apró élmények és úti tapasztalatok elbeszélésével vannak tele; Mihály herczeggel, úgy látszik, Ludvigh maga nem igen érintkezhetett. A solferinói ütközet után azonban a belgrádi szárd ügynök, Ludvigh biztatására, kérdést tett a herczegnél a magyarországi beütés érdekében, de a herczeg ismét kereken kijelentette, hogy ha franczia sereg nem jön Magyarországba, ő a magyar mozgalmat nem fogja segíteni. «Itt is igaz tehát az: csatlakozunk, ha ti lesztek az erősebbek» — veti utána keserűen Ludvigh.

Ennyi mind az, a mit Kossuth *Iratai*ban a szerbiai viszonyokról, a villafrancai békét megelőző időből, találunk.

* I. 400.

Hogy a békekötés után következett csöndesebb idők alatt — midőn eddigi egyezkedéseik alapföltétele, a franczia expeditio reménye, végképen megszünt — igyekeztek-e a barátságot föntartani vagy más alapon megujítani, arra nézve az *Iratok*ban adatokat nem találunk.

Midőn a betörési tervek második korszaka egy év mulva bekövetkezett (1860 szeptember): épen akkor halt meg az öreg Milos fejedelem. Kossuth, az ő mindig résen álló combinativ készségével, mindjárt megragadta ezt az alkalmat, hogy Mihály herczeg jó indulatát biztosítani megkisértse. Még be sem húnyta szemét az öreg Milos, csak betegségének vették a hírét, Kossuth már sietett Pulszky által e körülményt saját ügyöknek hasznára fordítani.

«A mi Szerbiát illeti — írja szeptember 23-dikán Pulszkyhoz — Milos herczeg pár nap alatt várható halála szükségessé teszi, hogy Mihály herczeg állásának biztosítását kitelhetőleg előmozdítsuk... Cerruti úr figyelmeztetendő lesz, ne mulaszsza el Mihály herczegnek megemlíteni, hogy mihelyt atyja halálát megtudtam, Mihály herczegnek javára befolyásomat mind itt Párisban, mind Turinban fölhasználni siettem.» *

Azonban, mint föntebb elmondottuk, Cerruti úr, a helyett, hogy a dunai fejedelemségekbe sietett volna, Egyiptomnak és Kis-Ázsiának vette az útját s így általa nem történhetett meg ama közlés, mely arra lett volna szánva, hogy Mihály herczeg hálaérzelmeinek

* III. 36.

fölébresztése által az emigratio működése Szerbiában megkönnyíttessék — föltéve természetesen, hogy Mihály herczeg az említett befolyás jelentőségét maga is hajlandó lett volna elhinni, elismerni és érte háladatossággal viseltetni.

A szerbiai missio teljesítésére Ludvigh küldetett ki, körülbelől ugyanazon időben, midőn Zgliniczky ezredes és Klapka tábornok Romániába volt indulandó (1860 november). Ludvighot Kossuth írásbeli tüzetes utasítással látta el, melyet az *Iratok*ban is közöl.* Ez utasításnak első lényeges pontja ismét az volt, hogy mihelyt Ludvighnak sikerűl Mihály herczegnél az elfogadtatást kieszközölnie, mindenekelőtt «gyöngéd modorban adja tudtára, miként én arra való biztomban, hogy a fejedelem nemzetünk irányában még mindig azon szándokban s azon készséggel van, melyről tavaly, londoni találkozásunkkor biztosított, boldogúlt Milos fejedelem halálának első hírére kedves kötelességemnek ismertem mind a Tuilleriákat, mind a turini kabinetet Mihály fejedelem örökösödési joga támogatásának szükségére figyelmeztetni, de örömömre szolgál tudni, hogy a szerb nemzet ragaszkodásánál fogva Mihály fejedelemnek semmi támogatásra szükksége nem vala.»

Azonban Ludvigh megérkezvén Belgrádba, sajnosan tapasztalta, hogy Mihály fejedelem nemzetünk irányában többé nincs azon szándokkal s azon készséggel, melyet a tavalyi londoni találkozás következtében tőle

* III. 81.

Kossuth remélt; ámbár ez a remény és várakozás nem igen volt jogosúlt, mert Mihály herczeg a támogatást világosan csak azon esetre ígérte, ha a magyar emigratio mozgalmait a franczia császár hadsereggel támogatja, a mi sem tavaly meg nem történt, sem az idénre nem volt remélhető.

Mire Ludvigh Belgrádba ért, már Romániában megesett a fegyverek lefoglalásának kudarcza, megvolt a diplomatiai botrány s természetes, hogy Mihály fejedelemnek nem sok kedve volt abból részt kérni magának.

A belgrádi olasz consul azzal fogadta Ludvighot, hogy ő épen nem csodálkoznék, ha Ludvigh megérkezését maga Mihály fejedelem jelentené be az osztráknak. Ludvigh ezt eleinte túlzásnak vélte, de csakhamar meggyőződött, hogy a szerb rendőrség folytonos összeköttetésben áll az osztrák consulatussal, hogy eljárása az útlevelek körűl s az idegen útasok fölött gyakorolt kémkedése egészen osztrák színt visel, s mindenből kitűnt, hogy maga a fejedelem is símúl az osztrákhoz. A fejedelemtől még kihallgatást sem sikerűlt nyernie s némi hasztalan tétovázás után, mint Kossuth előadja: «a helyzetet annyira kedvezőtlennek találta és Szerbiában az időzést, személyére nézve, minden lehető haszon nélkül, annyira veszélyesnek ítélte, hogy kisebb koczkáztatással járó dolognak tartá: halálra ítélt fejével Pest és Bécs felé jönni vissza, mint Belgrádban maradni.»*

* III. 266.

Ily szomorúan végződött tehát a belgrádi missio is. Az aldunai két «szövetséges» jó barátunknál az emigratio megbizottjainak fogadtatása csak annyiban különbözött egymástól, hogy Romániában Zgliniczkyt az ajtón utasították ki, Szerbiából pedig Ludvighnak az ablakon át kellett menekülnie.

V.

Kossuth bizalmának, hitének, reményeinek ruganyossága valóban csodálatra méltó. Mint a fecske tízszer levert fészkét tízszer újra rakja: oly csüggedetlen hittel kezdett ő reményei egy-egy meghiusúlt vára helyett mindjárt másnap ismét újat építeni.

Mást talán végképen levert volna az a romániai és szerbiai kétszeres kudarcz, s áttekintve az egész akkori helyzetet, lemondott volna tervei megvalósításának reményéről.

Mert hiszen Cavour, mikor szeptemberben attól tartott, hogy Ausztriával háborúba kell elegyednie, épen azért akarta a magyar emigratio által Románia és Szerbia felől a mozgalmat megindítani, hogy az osztrák haderő egy részét azon az oldalon lekötve tartsa. Most ez a terv csúfosan dugába dőlt; de a közeli háború félelme is elenyészett; Cavournak tehát nemcsak a romániai kudarcz vehette el a kedvét, hanem többé oka sem volt reá, hogy a magyarokkal új tervek készítéséhez kezdjen.

De Kossuthot mind ez el nem csüggesztette, sőt az események e kedvezőtlen fordulatából az ő vérmes

reményeinek logikájával egészen az ellenkező következtetést vonta le.

Alighogy megkaphatta Pulszky jelentését ama november 30-diki reggel hét órai találkozásról, mindjárt készen volt az újabb tervvel s deczember 3-dikán (1860) már reményteljesen írja Teleki Lászlónak:

«Ha a három oldalról tervezett kezdeményezés lehetetlenné válik, a következés az, hogy a tengerparti expeditióra nagyobb erőt kell sürgetnünk, minthogy ott tömegesebb osztrák erővel találkozandunk».*

S valóban néhány nap múlva, — deczember 14-dikén — már sürgeti is Cavournál a dalmát partok felé indítandó nagy expeditiót. Küldjenek oda flottát, 30—40 ezernyi sereget, hódítsák meg a dalmát parti városokat, nyomuljanak Horvátországba stb. stb.**

De ha ilyes valami valaha megfordult is a gróf Cavour fejében: mostanában bizonyosan kivetette azt belőle. Nem sok kedvet mutat többé, hogy a magyar emigratióval újabb terveket szőjön. Legföljebb általános phrasisokkal táplálja őket.

Kossuth a sürgetésben egyre türelmetlenebb lesz.

«Látom — írja deczember végén Pulszkynak — hogy a gróf mindig csak általánosságokban marad. Azt mondani: várjunk, reánk is elkerűl a sor, de lehetetlenséget ne kívánjunk, — szép lehet, de nem ér semmit. Erre a nemzet nem építhet. Annak positiv terv kell; positive kell tudnia, mire számíthat. Én, hazánk szerencsétlen földrajzi helyzeténél fogva, más

* III. 509. ** III. 514.

okszerű tervet nem tudok gondolni, mint a melyet deczember 14-dikei utasításomban közöltem. Ha a gróf azt lehetetlenségnek tartja, mondjon mást, ha tud, olyat, mely sikerrel biztat s a nemzetet megnyugtatja; ha nem tud s tervemet még sem fogadja el: legyen vége mindennek. Mert egyet, kívánom, hogy jól megértsen: puszta diversióra használtatni föl nemzetemet 1859-ben sem engedtem, pedig ha a hatalmas császárnak nem engedtem, neki sem fogom engedni, sőt megakadályozom. Clara pacta, boni amici — ezt vegye Pulszky irányúl s nyiltan szóljon».[1]

De Cavour sem a deczember 14-diki tervet nem fogadta el, sem mást mondani nem tartotta szükségesnek. Az ilyféle sürgetéseket eleinte, még úgy deczember közepe táján, finoman, nyugodtan, kitérő diplomata modorban igyekezik elhárítani. Kéri őket, legyenek türelemmel, várjanak; várjanak otthon a hazában is, maradjanak a törvényes téren, vissza kell tartani a mozgalmakat, nem serkenteni.[2] De a mint Pulszky (Kossuth megbizásából) újra meg újra sürgeti, Cavour is veszteni kezdi a türelmet. Ismét szemökre hányja (január 8), hogy Romániában compromittálták őt;[3] azután több izben magához rendeli Pulszkyt, de a rendelt órán nem fogadja; ha ez végre bejut hozzá s megbizatása szerint sürgeti a választ, a gróf nagyot ásít és hallgat.

Kinek szólt az ilyen ásítás? Pulszky olybá vette, hogy biz' az a megbizójának szól. Kossuth viszont azt

[1] III. 522. [2] III. 519. [3] III. 539.

hiszi, hogy csak a Pulszky személyének, mert Pulszky akkorában Cavour politikájával szemben Garibaldival és az olasz szélső pártokkal kezdett szövetséget keresni s ez Cavournak tudomására is jutott.

Mi nem akarunk biráskodni e kérdésben s nem nyomozzuk tovább az ásítások igazi gazdáját. Akárkit illettek azok: annyi bizonyos, hogy Cavour többé a magyar emigratióval valami komolyabb positiv tervbe nem bocsátkozott.

Kossuth még azon túl is, 1861 februárban, márcziusban ismételten intézett hozzá emlékiratokat s ezeket Turinban «nagyon kedvesen» is fogadták, de a stereotyp válasz mindig az volt: maradjanak a magyarok a törvényes téren, menjenek az országgyűlésre, ha majd ez megalakúl s megkezdi a működését, akkor «el fog lehetni határozni, hogy mit kell tenni».*

Hasonló tanácsok hangzottak Francziaországból is. Thouvenel külügyminiszter komolyan intette Kiss Miklóst, hogy valami elhamarkodott fölkelési kísérleteket ne tegyenek, mert nagyon megbánják.** Napoleon (Jerôme) herczeg már egy pár hónappal előbb (1860 novemberben) ugyanily értelemben nyilatkozott. Akkor ugyanis Kossuth azt a kérdést intézte hozzá, vajon remélhetné-e Magyarország azt, hogy fölkelése esetében Francziaország biztosítani fogja részére a non interventio elvét, úgy a mint Olaszország javára biztosította volt. A herczeg erre azt felelte, hogy a kérdést föl sem merte hozni a császár előtt; positiv vá-

* III. 566. ** III. 562.

laszt úgy sem kapott volna reá. Azonban Kossuth iránti föltétlen bizalmánál fogva megengedi magának, hogy közölje az ő saját, szorosan személyes véleményét a követendő eljárás felől.

E szorosan személyes vélemény következőleg hangzott:

«Nekem Magyarország helyzete igen szépnek látszik. Föl kell használni az aprólékos engedményeket szervezkedésre; erősíteni kell az ellenzéket az országban; előkésziteni, hogy a nagyon valószínű bonyodalmaknak hasznát vegye; semmit sem rohamítani (précipiter), de készen lenni hatályos cselekvésre, a mint annak percze elérkezik: ím ez a programm, melynek végrehajtását nehéznek ismerem el, mely azonban az egyedűli jó és gyakorlatias. Semmi idő előtti s alkalomszerűtlen mozgalom, de erélyes előkészület a kellő perczben cselekvésre.»*

Ezt a bizalmas discretióval közlött programmot ugyan Napoleon herczeg szóról-szóra elmondhatta volna a világ bármely loyalis és alkotmányos ellenzéke vezérének, minden titoktartás kikötése nélkül is.

Ily viszonyok közt könnyen érthető, ha az emigratio kebelében teljes erejével kitört az a processus, a mit Kossuth «kévebomlás»-nak nevez. Teleki Lászlót 1860 deczember végén elfogták. Klapka, a ki ez időben (1861 tavaszán) Kossuth hite szerint az ő nézeteit Turinban tolmácsolni hivatva volt, ott oly nézeteket tolmácsolt, melyekről akkor Kossuthnak nem volt

* III. 150.

tudomása, de midőn Cavour halála után, ennek hátrahagyott irományai közűl Klapkának némely levelei kezébe kerűltek, ezekből arról győződött meg, «hogy azon időben már nem volt meg kettejök között azon benső nézet-összhangzás s irányegység, mely előbb eljárásuknak erőt adott».* Pulszky egyenesen fölmondta Kossuthnak a szolgálatot (január 8-án) kijelentvén, hogy miután az ő meggyőződése szerint Cavourtól többé nincs mit remélni, az ő jelszava az: vagy Garibaldi, vagy Deák. Vagy kísértsék meg a caprerai hőst, az olasz kormány beleegyezése nélkül is, rábírni a dalmatiai vakmerő expeditióra, s tartsanak vele magok is; vagy csatlakozzanak Deák törvényes politikájához.

Kossuth ezt az alternativát nem fogadta el; a Garibaldi-féle kaland tervét őrültségnek nevezte, «nehogy bűnnek nevezni legyen kénytelen».

Haza pedig, a Magyarországban titkon működő forradalmi bizottsághoz január 18-dikán egy őszinte és leverő tartalmú tudósítást küld, melyben megírja, hogy az olasz kormány ez év tavaszáig nem lehet készen a háborúra; hogy ha készen volna is, nem kezdhetné azt meg, mert Napoleon nem engedi; hogy az angol kormány minden áron támogatni akarja Ausztriát s a dalmát partok felé a fegyveres expeditiót nem tűrné el, sőt ebbeli fenyegető nyilatkozatainak nagyobb nyomatékáúl Corfunál nyolczszáz ágyús hajóhadat vont össze; hogy az orosz kormány jegyzékben tudatta a

* III. 365.

nagyhatalmakkal: ha a dunai fejedelemségekben magyar forradalmi előkészületek tűretnének, ő (az orosz) fegyveres kézzel fogná a fejedelemségeket megszállani, s a franczia kormány állítása szerint az orosznak e szándékába az angol is beleegyezett. E leverő politikai constellatiók mellett ugyane levélben értesíti Kossuth a hazai bizottságot az oláhországi fegyverszállítás balsorsáról, valamint arról is, hogy Szerbia felé sem lehetne kedvezőbb fogadtatásra számítani. Inti ennélfogva a hazaiakat, ne engedjék a magyar fiatalságot sem Moldva-Oláhország vagy Szerbia, se pedig Olaszország felé kiszállingózni, mert oda-meneteleknek nem lehet semmi czélja. Végűl azonban e leverő közlemények daczára kijelenti, hogy e fölsorolt nehézségeket ő nem tekinti kívánatai végső megtagadásának s ennélfogva tájékozást kér hazulról az iránt, minő számú fegyverest stb. tartanának otthon a tervezett expeditióhoz múlhatatlanúl szükségesnek.*

S valóban a levert fecskefészek pár hét múlva már ismét újra volt épitve.

Idő közben nem történt ugyan semmi olyas, a mi a remények megvalósulását közelebb hozta volna, sőt a külhatalmak szövetségére való kilátás messzebbre esett, mint azelőtt, mind a mellett Kossuth márczius 17-dikén már ismét vérmes buzdításokat intéz haza. «Ha a nemzet önmagáról le nem mond, mi háború esetére neki szövetségeseket, támaszt és segítséget biztositunk».

* III. 580.

«Állásunkat mint a barátságos hatalmak jóváhagyásával alakult magyar nemzeti igazgatóság föntartjuk s bizalmas összeköttetéseinket azon hatalmakkal folytatjuk».

«Keleten, hatalmas támogatás segélyével, a viszonyokat jövendő eshetőségekre kedvezőbbekké alakítottuk.»

«Ha a nemzet önmagához hű marad, hazánknak jövő eldöntő szabadságharczára oly kültámaszt s oly hatalmas szövetségeseket biztosítottunk, minőkért a magyar szabadságharczok hajdani vezérei a XVII. század kezdete óta mindig, de mindig hasztalanúl, sóvárogtak.»

Daczára azonban e fényes kilátásoknak, kijelenti e fölhívásban Kossuth, hogy minden oly kísérletet, mely a nélkül, hogy az osztrák külháborúba volna keveredve, három-négy ezer emberrel való betörésre lehetne alapítva, — határozottan kárhoztat, «mert az ily kísérletek a barátságos hatalmakat elidegenítenék, az angolt ellenünk ingerelnék s Keleten oly bonyodalmakkal lennének összekötve, melyek hazánkra okvetlenül külavatkozás veszélyét hoznák.»

Nyíltan kijelenti tehát, hogy minden ily kísérletnek ellene van és ellene lesz.

«Egészen másképen áll azonban a dolog — folytatja tovább — ha a forradalmat a nemzet maga benn a hazában kezdené meg s nem kívülről vitetnék be. Akkor a kezdeményezés felelőssége nem a mienk, hanem a nemzeté lesz.»*

* III, 600.

Ez esetre biztos kilátásba helyezi, hogy Garibaldi «mindennel, a mi tehetségében álland», segítségre fog sietni. Sőt megígéri az olasz kormány egyenes támogatását is.

«Az olasz kormány oda nyilatkozott, hogy ha nemzetünk maga erejével, magától kelne föl s a fölkelés nemzeties általánosságot s consistentiát mutatna: nem fogná engedni, hogy az osztrák egész erejével ellenünk fordulhasson s magunkra lévén hagyatva, elnyomjon. Ez annyit tesz, hogy ha nemzetünk fölkel s magát néhány hétig tartja, az olasz kormány is meg fogja az osztrákot támadni.»

Minden esetre megvárjuk, hogy a hazafiak a megkezdett szervezkedést föntartsák s fejleszszék.»*

Kossuth tehát e felhívásában éles különböztetést tesz a között, hogy a magyar fölkelés külexpeditio segélyével vagy ily segítség nélkül benn a hazában indúl-e meg? Amazt elkárhoztatja nagy bonyodalmakkal, angol ellenzéssel, interventióval fenyegeti s érte felelősséget vállalni nem akar; emezt hatalmas támogatások reményével biztatja s teljesen meg van nyugodva a felől is, hogy ennek ilyetén megindításáért őt a felelősség nem terhelné.

E megkülönböztetés azonban nem oly jogosúlt, mint talán első tekintetre látszik. Azt a fölhívást Kossuth nem a nemzethez írta; ahhoz akkor ő nem írhatott; írta tehát otthoni barátaihoz, megbízott híveihez. A mozgalmat sem indíthatta maga a nemzet;

* III. 600

egy egész nemzet nem indíthat semmiféle mozgalmat; ha benn a hazában indúlt volna is meg, Kossuth hívei kezdték volna el, az ő tőle vett biztatásokra, ígéretekre támaszkodva. A kezdeményezés felelősségét ily körülmények közt egyszerű levélbeli kijelentés által magára a nemzetre átháritani nem lehet, s annak terhe annál súlyosabban nehezült volna Kossuthra, minél általánosabb hitelre találtak volna itthon az ő, külsegítséget ígérő, biztatásai.

Külsegítségre, mint föntebb láttuk, ez idő tájban kevesebb volt a kilátás, mint talán néhány hónappal előbb lehetett. De ha lett volna ilyen kilátás: bizonyára nem függött volna az attól, hogy a magyar mozgalom így vagy amúgy indúlt-e meg? Ha az olasz kormány egy magyarországi fölkelés által nyujtott kedvező alkalmat föl akart használni arra, hogy rajta üssön Ausztrián s elvegye tőle Velenczét: bizonyosan nem szalasztotta volna el az alkalmat csupán azért, mert a mozgalom valamely kalandszerű külexpeditio által vette kezdetét. Akárhogy indult: az olasz csak azt nézte volna, milyen elterjedést nyert s ehhez képest határozta volna el magát az actióra.

A siker így is, úgy is csupán attól függött, mily erőt fog kifejteni maga a nemzet. A ki nem bízott abban, hogy egy kívülről beütő s a magyar népet fegyverre hívó négy-ötezer főnyi sereg s annak élén a legbálványozottabb alakok: Kossuth, Klapka, Garibaldi, Türr megjelenése föl fogja villanyozni a nemzetet s oly életrevaló fölkelésre indítja azt, a mely tartani fogja magát legalább addig, míg a remélt olasz segítség is

megérkezik, annak még kevesebb oka lehetett tartós consistentiát várni oly mozgalomtól, mely minden külső kezdeményezés lelkesítő hatása és anyagi segítsége nélkül, benn a hazában, kisebb népszerűségű férfiak fölszólítására lobbant volna föl.

Ha pedig a mozgalom meghiúsul: a nemzet vérét és vagyonát így is, úgy is czéltalanúl és hiába áldozták volna.

Akár a siker reményét, akár az esetleges kudarcz áldozatteljes következményeit, akár a morális felelősség fokozatát tekintsük tehát, mind ez nem igazolhatná azt az elvi megkülönböztetést, a mit Kossuth fölállít. Igazi indokát és magyarázatát e fölfogásnak nem a nemzet, hanem Kossuth egyéni viszonyaiban kell keresnünk. Ő rá nézve megvolt a különbség — igen nagy különbség — a között: együtt jőjjön-e be egy koczkáztatott vakmerő expeditióval, vagy bevárja ott künn, míg az itthoniak megindítják a fölkelést s «nemzeti általánosságot és consistentiát szereznek annak».

Azonban az egyéni subjectiv okok ilyetén lehető befolyásáról, a mit különben igen természetesnek találunk, majd bővebben is szándékozván szólani: egyelőre visszatérünk az események elbeszélésére.

Néhány héttel Kossuth fentebb említett levele után, az ő tudta és beleegyezése nélkül, Klapka is küldött egy fölhivást a hazába (1861 május 27). Ő is fölkelésre buzdította a nemzetet, de nem igért külső segélyt, sőt kereken megmondta, hogy arra most ne számítsanak s olyas alternativát állított föl, a mit Pulszky röviden e

jelszóval fejezett ki: Garibaldi vagy Deák. Klapka tanácsa is ugyanez volt. Vagy szánják el magokat az itthoniak, ne várjanak külső segélyt sehonnan, keljenek föl, csinálják meg magok erejéből a forradalmat s ha majd a külföld a nemzet ilyetén magatartását látni fogja, akkor az emigratio is tehetni fog valamit. Vagy, ha a nemzet a fölkelésre magát el nem szánhatja, akkor kövesse Deák politikáját.*

Azonban sem Kossuth, sem Klapka buzdításainak ide haza már nem sok volt a foganatjok. Elmúlt két teljes éve, hogy Kossuth, 1859 február 25-én az első fölszólítást intézte a nemzethez: ne béküljön az osztrákkal és a dynastiával semmi áron, hanem tartsa magát harczra készen, mert «valószínű, hogy ez év folytán, hihetőleg a nyár felé, hazánknak alkalmat nyujthatunk függetlensége kivívására»; legyen tehát a döntő perczre ki-ki elkészülve, hogy a mint a határt átlépvén, sereg éléről az első kiáltvány s azzal az első rendelet kibocsáttatik, a nemzeti fegyverfogható erő minél gyorsabban összegyűlhessen, stb.**

Azóta, két éven át, várt a nemzet — vagy legalább a nemzet egy része — sok reménynyel, nagy bizalommal, de hiába várt. A biztatás ugyan meg-megújult, de az is mindig gyöngébben. A határozott igéret helyét combinatiók, a fölszabadító segédhadak reményét jó tanácsadások váltották föl. A két év előtti első szózat nagy hullámot vetett, mint a vízbe dobott bomba, de

* III. 621. ** I. 133.

a hullámok hova tovább mind inkább gyöngűltek. Itthon bele fáradtak a sok jó reménységbe, elvesztették hitöket az annyiszor igért szövetséges iránt, a ki, nemhogy közeledném, hanem egyre távolabb, egyre bizonytalanabb, már egészen ködbe enyésző messzeségben kezdett mutatkozni. A «központi forradalmi bizottság» névvel Komáromy György elnöklete alatt a hazában alakult titkos comité 1861 márczius közepén föloszlott. S mikor a hazafiak részvétlensége, a forradalmi szellem hiánya, a kibékülési hajlam terjedése, s más ilyféle panaszok miatt az emigratio az itthoniaknak szemrehányásokat tett s ezeket szakadatlanúl ismételte, egyszer Almásy Pál, türelmét vesztve, Jósika Miklóshoz írt egyik levelében (1861 július 28) teketória nélkül ráütött a szeg fejére.

«Édes barátom, ti túlságos izgatottsággal itéltek azok fölött, mik itt történnek. Mindent tökéletes kibékülésre magyaráztok. Pedig, ha egyéb nem is, az öreg jó Széchenyi mondásai közűl legalább egy csak eszetekbe juthatott volna: hogy nincs ostobább a pisztoly idő előtti elsütésénél. Egy árva szót, mi tökéletes biztosságon alapulna, nem tudtok mondani; semmi bizonyost, mire számolni lehetne: és azt akarjátok, hogy minden áron törjön a nemzet, és ok nélkül és biztos kilátás nélkül elpazarolja erejét; vérbe borítson mindent, hogy ti aztán azt mondhassátok: lám, minő forradalmi ez a magyar nép. Ez persze nagy satisfactio lenne nektek, de vajmi keveset használna. És mivel ezt nem teszik, gyanusítjátok a legjobbakat, «Volenti non fit injuria», «Finis Hungariæ» — mint magad

irod – és más ilyféle phrasisokkal. Tudják itt az emberek, mit csinálnak. Higyétek el.

«Az furcsa, hogy az országgyűlés eljárását, úgy látszik, a lapok, az államférfiak sokan, kiket érdekel, igen értik s helyeslik: csak ti nem akarjátok érteni. Pedig csak látnátok, éreznétek a nehézségeket, melyekkel itt küzdeni kell!» *

Jósika elég vigyázatlan, vagy elég kíméletlen volt Almásy Pál e levelét megküldeni Kossuthnak, a ki azt igen zokon és nagy fölháborodással fogadta. Keserűen panaszkodott miatta Jósikához írt válaszában. Még őt vádolják azzal, hogy lángba akarja borítani a nemzetet – őt, a ki a külhatalmak közreműködése nélkül semmit sem akar kezdeni!

Almásy levele kétségkívül éles volt a kifejezésekben, de a dolog lényegét tekintve, igen találóan jellemezte a helyzetet. A külsegély úgy, a mint Kossuth akarta volna, soha sem volt egyéb jámbor óhajtásnál s mégis, ha benn a hazában itt vagy amott oly hangulat mutatkozott, mely az engesztelhetetlen forradalmi szellemmel ellentétben állt, Kossuth mindjárt elkeseredve zúgolódott miatta. Föntebb már közöltük egy levelét, melyben a Széchenyi-ünnepélyek miatt panaszkodott. Ezt még évek múlva sem bírta feledni. «Széchenyi politikájának minden apotheosisától kezdve, nemzetünk minden mozgalmain keresztűl a kialkuvás vágyát láttam gyászfonalként keresztül futni», írja 1861 végén is Jósikának. «A nemzet, a helyett, hogy

* III. 639.

minket támogatna s támogatásával nekünk lehetővé tette volna, hogy külföldről megmentsük, nemcsak minden támogatást megvont tőlünk, de sőt 1849-et nyíltan desavouálta; az emigratiót ecclatans modorban elejtette s mindent elkövetett, hogy befolyásunkat a barátságos hatalmaknál megrontsa; azon hitelünket, hogy mi a nemzet tendentiáit képviseljük, aláássa, és azon hatalmakat, melyektől a megmentést általunk várta, mintegy kényszerítse, hogy a magyar nemzet határozottságában ne bízzanak s azért azt politikai számvetésükben biztos mennyiségűl föl ne vegyék» ... stb.*

Hasonló panaszt akármennyit találhatni Kossuth akkori leveleiben. Pedig azt is tőle tudjuk, hogy a magyar nemzet azon időbeli hangulatával, s a magyar országgyűlés szellemével oda künn teljesen meg voltak elégedve. Cavour, mikor Deák fölirati javaslatának s az ellenzék ellenindítványának megjelenése után (1861 május) első ízben találkozott Kossuthtal, «örömtől, reménytől, bizalomtól sugárzó arczczal rázta meg mind a két kezét s e kiáltásba tört ki: Vive la Hongrie».

Biztosította Kossuthot, hogy a mint a dolgok fejlődtek, a magyar országgyűlés valóságos szerencsévé lett reájok nézve, mert időt nyertek általa a készületekre. Sőt — folytatá Cavour — az országgyűlés magatartása által a magyarok Napoleon császár előtt is nagyon kedvező állásba jutottak, mert ő attól függesztette föl határozatát, hogy a magyar nemzet, mielőtt fegyverrel

* III. 668.

kérné számon jogait, merítse ki a törvényes útat s valóban most a magyar nemzet épen azt teszi, a mit a császár Napoleon herczeg által Kossuthnak tanácsolt és neki (Cavournak) is több ízben megizent. Cavour tehát, minden jóval biztatva Kossuthot a távolabbi jövő időkre, ezúttal is csak azt ajánlotta, hogy egyelőre a «phase légale» legombolyítását Magyarországon erőszakosan meg ne zavarják.*

Egészen hasonló értelemben nyilatkozott Ricasoli is, a ki Cavour halála (1861 június 6) után, még a magyar országgyűlés tartama alatt, vette át az olasz kormány elnökségét. Midőn először fogadta Kossuthot, ő sem ajánlt s nem kívánt egyebet, mint azt, hogy a magyar országgyűlés úgy viselje magát, a mint az azután valóban viselte: «Tavaszig se nem kezdek, se nem provocálok háborút» — mondá Kossuthnak. — «Önök tudjanak várni; tartsák a dolgokat függőben; gondoskodjanak, hogy az országgyűlés egy hajszálnyit se engedjen a nemzet jogaiból. Ha ezt megteszi, valószínű, hogy eredmény nélkül fog szétoszolni s ha így oszlik szét, valószínű, hogy tavaszig új alkukísérlet nem történik. Akkor pedig verekszünk.»**

Minden úgy történt. Az országgyűlés egy hajszálnyit sem engedett, szétoszlott eredmény nélkül, tavaszig új alkukísérlet nem történt — hanem azért tavaszszal nem verekedtek.

De nemcsak az olasz kormányférfiak, magok az emigránsok is meg voltak elégedve a magyar ország-

* III. 607. ** III. 615.

gyűlés magatartásával. Klapka így ir erről Kossuthhoz, 1861 július 27-dikén:

«Lehetetlen, hogy a leirat a magyar országgyűléshez, minden kétséget el ne oszlatott volna arra nézve, hogy a bécsiek nemcsak az 1848-diki alkotmánynak, hanem Magyarország nemzeti létének is megsemmisítését vették czélba. De minő szerencse, hogy az országgyűlés Deák föliratát fogadta el! Ha a határozat ment volna keresztűl, most az egész világ minket halmozna el szemrehányásokkal, a felelősség minden következményekért reánk háríttatnék..... Én ezt előre láttam s azért mindig a Deák föliratának elfogadása mellett voltam.»*

Ez iránt maga Kossuth is teljesen hasonló véleményben volt. 1861 augusztus 15-dikén ezt írja Jósikának: «Deák, mint a törvényesség embere, a nemzet jogait törvényes téren férfiasan megvédette. Akárhova fordúl a koczka, e második fölirat után senki sem mondhatná Európában akár azt, hogy a magyar a békés kiegyenlítés kísérletét ki nem merítette, akár azt, hogy akár csak egy hajszálnyival is többet kívánt, mint a mihez törvényes jogát czáfolhatatlanúl bebizonyíthatá. Ha e fölírás után törésre kerűl a dolog — Isten, világ, s a történelem előtt csakis az osztrák házra hárulhatand a felelősség. D'avoir mis l'ennemi dans le tort devant l'opinion publique nem csekély nyeremény. S ez Deák érdeme.»**

Igaza volt hát Almásynak, hogy az az örökös panasz,

* III. 631. ** III. 648.

mintha a magyar nemzet magatartása lett volna oka az emigratio fáradozásai sikertelenségének, nem volt jogosúlt, nem volt loyalis.

Őszintén megvallva, nem is a nemzet magatartásában, hanem — azonkívül, hogy a külhatalmaknak egy csepp kedvök sem volt háborúzni — inkább az emigratio válságaiban lehetne e panaszok valódi okát föltalálni. A «kévebomlás» nőttön nőtt, az illusiók elfoszlottak, kezdett kiki a maga feje után járni s Kossuth egyszerre azt vette észre, hogy az ő vezérszerepe igen kétségessé válik. Igyekezett hát mindenekelőtt ismét ebben szilárdítani meg állását. Sürgettette Jósika által (1861 augusztus 15), hogy a nemzet «valakit» — «akárkit» jelöljön ki a vezérszerepre.

«A barátságos kormányoknál — úgymond — a hatásos működés csak úgy lehetséges, ha idekünn van valaki, a kiről tudatik, hazai nyilvánításokból kérdésbevonhatatlanúl tudatik, hogy a nemzet őt ép úgy vezérének ismeri a forradalom külföldi előkészületeinek terén s ő benne e tért illetőleg szintúgy minden bizalmát helyezi, mint vezérének ismerte Deákot s minden bizalmat helyezett Deákba otthon, a jogföntartás törvényes terén. Ki legyen azon ember? — nekem az tökéletesen mindegy. De valakinek lenni kell, valakinek a közérzelem sűrű és sokszerű demonstratióival ki kell jelöltetnie, mert különben, ha manifestatiók hiányában a dolog úgy marad, a mint most van, hogy tudniillik minden haszontalan és fönhéjázó kontár jogosítva véli magát a nemzet vagy az emigratió akaratának képviselője gyanánt fitogtatni és saját ke-

zére, de a nemzet rovására politikát csinálni, míg végre a kormányok, de különösen az új s azért avatatlanabb egyéniségek azt sem tudják, ki a szakács, ki a szakácsné: külföldről a nemzet egyáltalában semmit sem várhat. Azért ismerje a gazda (Komáromy György) legsürgetősb kötelességének, kicsinyben, nagyban, minden lehető alkalommal azon lenni, hogy a nemzet bizalma félreismerhetetlenűl nyilatkozzék a külügyekre nézve valaki iránt, akárki legyen az.»*

Íme ez volt a bajnak egyik legjellemzőbb symptomája.

Két esztendővel előbb sem maga Kossuth, sem emigrans-társai, sem a külhatalmak nem voltak kétségben az iránt, ki az a «valaki», a kit a közérzelem a forradalmi mozgalmak vezérének ismer el. Ő minden habozás nélkül kijelölte önmagát, nem kért mandatumot senkitől, hanem biztos önérzettel egyszerűen konstatálta a tényt, hogy sem a honi nép bizalma, sem a külföld — különösen Anglia — közvéleménye előtt, vezérűl más mint ő, oly sikerrel mint ő, nem léphet föl. Ezt elismerték emigrans-társai is; és a külföldi hatalmak alkalmazkodtak hozzá.

S azóta minő szomorú tapasztalat, mekkora hanyatlás. Két évi buzgó fáradozások, annyi alku, annyi emlékirat, annyi szövetség-kötés után, íme azt kell tapasztalnia, hogy már «minden haszontalan és fönhéjázó kontár» föllépése félelmes lehet reá nézve s a külföldi barátságos hatalmak előtti befolyásának meg-

* III. 151.

szilárdítása végett Komáromy György agitatióiban kell segítséget keresnie.

Biztos jele volt ez a bomlásnak. Az emigrationalis mozgalom ezentúl már csak a lassú enyészet képét mutatja. Víg zajjal indúlt meg, mint a hegyi patak, s eredménytelenűl párolgott széjjel, mint a Sahara folyamai a homokban.

VI.

Minő lett volna Magyarország sorsa, ha az emigratio tervei sikerülnek, a nemzet fölkel, megvívja a maga harczát, megnyeri óhajtott szövetségeseit és azután, végre, egykor ismét visszatérend az eke mellé?

Milyennek gondolta a jövőt, mit remélt nemzetének maga Kossuth?

Tüzetes nyilatkozatot e kérdésre az *Iratok*ban nem találunk, de itt-ott mellékesen akadunk néhány adatra, melyek némi tájékozást nyujtanak.

Először is, valószínű, hogy monarchiát tervezett. Legalább így nyilatkozott az egyezkedések alkalmával mind Napoleon herczeg előtt, 1859 május 5-dikén, mind Cavourhoz intézett emlékiratában, 1860 november 21-dikén. Egyszersmind mind a kétszer nyilatkozott a leendő magyar dynastia megválasztásának kérdésében is. Napoleon herczeg előtt kijelenté, hogy miután Magyarország a Napoleonoknak fogja köszönhetni függetlenségét, ő «nem tartózkodik azon meggyőződésének adni kifejezést, hogy a nemzet ő herczegségének fogja fölajánlani Szent-István koronáját», a mit azon-

ban a herczeg szépen megköszönt, de visszautasított.* Cavournak ismét kijelenté, «hogy a magyar nemzet az uralkodóház megválasztásánál semmit sem óhajt forróbban, mint azt, hogy ő felsége az olasz király és királyi háza iránt táplált ragaszkodásának bizonyításával szorosabbra fűzhesse Olaszországgal a testvéries barátság kötelékeit»** — a mire azonban Cavour, úgy látszik, nem is válaszolt.

A jövendőbeli Magyarország számára tervezett alkotmányról annyit tudunk meg, hogy ez egy 1859 júliusban készült terjedelmes emlékiratban részletesen kidolgoztatott, de mivel a terv igen hosszú, azért annak csak alapelvét s a nemzetiségi kérdésre vonatkozó oldalát kapjuk az *Iratok* között. Azonban e töredékből is eleget láthatunk. Azon alapelvből indúl ki, hogy: «valamint a vallás, úgy a nemzetiség is társas érdek; ehhez, mint amahhoz, az államnak, mint ilyennek, semmi köze». Ez elvet aztán, gyakorlatilag, akként akarja alkalmazni, úgy a magyar mint a többi nemzetiségekre, — «hogy egyiknek sem leend legkisebb kiváltsága sem s a kormány, mint ilyen, egyiket sem fogja pártfogolni a többinek vagy valamelyiknek rovására». — «A mennyiben pedig a kormánynak, országgyűlésnek, megyének, községnek hivatalos nyelvre van szüksége, e részben a fentebbi elv akképen fogna alkalmaztatni, miszerint mindenhol a többség fogja elhatározni, micsoda nyelven vitessenek a közügyek, a kisebbségnek joga sértetlen hagyatván.» A kormány

* I. 214. ** II. 556.

az oly megyékhez, melyek saját megyei hivatalos nyelvökűl szótöbbséggel nem a magyart fogadják el, tartozik leiratai mellé hiteles fordítást csatolni a megye nyelvén, úgy szintén a megyék is hasonló módon tartoznak érintkezni a területökön levő községekkel, ha ezek községi nyelvűl nem a megye nyelvét állapították meg.*

Sajnálnunk kell, hogy annak részletesebb kifejtését, miként terveztetett a kormány és az országgyűlés hivatalos nyelvének, ugyanez elv szerint szótöbbséggel megállapitása, az *Iratok*ban föl nem találhatjuk, noha ismételten el van mondva, «hogy az ország politikai organisatióját egyenesen a nemzetiségi igényeknek jogegyenlőség alapján való kielégítésére kívánja fektetni, oly módon, hogy minden népfaj nemzetiségi érdekei megóva legyenek a politikai organismus minden fokozatain keresztűl, a községtől kezdve föl az államkormányig.»**

Valóban e tervről méltán mondhatta Kossuth Napoleon herczegnek, hogy «nincs állam a világon, mely a nemzetiségi igényeknek akár hasonló kielégítést nyujtana, akár hasonló politikai nyomatékot adna».

De, hogy a tervnek ez dicséretére szolgál-e, az már kétségesebb.

Erdélyre vonatkozólag föntebb már említettük a Klapka által Couza fejedelemmel 1859 tavaszán kötött egyességeket. Ezekben ki van mondva, hogy Erdélynek Magyarországgal való uniója fölött «a háború befejezte

* I. 454. ** II. 396.

után egy Erdélyben tartandó gyűlés (általános népszavazat?) fog határozni, s ha a többség az elkülönítést határozza, ez nem elleneztetik»; ki van továbbá mondva, hogy a vegyes ajkú megyékben a közigazgatási nyelvet szintén a lakosok magok közt «barátságosan» állapítják meg, és hogy a hadseregben a szerb és oláh csapatok külön lesznek szervezve, és szerb, illetve oláh nyelven vezényeltetnek.[1]

Horvátország részére, ha ez az Ádriai tenger felől tervezett benyomuló sereget barátságosan fogadja, késznek nyilatkozott Kossuth «a teljes, tökéletes függetlenséget biztositani», ha csak magok a horvátok nem akarják föntartani kapcsolatukat a magyar koronával.[2]

A magyarországi szerbeknek megígért minden concessiót «a legvégső határig, melyet a haza területi épségének s politikai egységének tekintete megenged», s bővebb tájékozás végett közölte Obrenovics szerb fejedelemmel azon nemzetiségi alkotmánytervet, melynek kivonatát föntebb nyujtottuk.[3]

A mi a tervezett Magyarország külügyi viszonyait illeti, ezekre vonatkozólag legfontosabb volt azon állandó kölcsönös véd- és dacz-szövetség terve, mely a szerb, román és horvát államokkal köttetett volna meg, s mely «dunai confederatio» czím alatt már a hatvanas években országszerte nagyon ismeretessé lett. E tervről azonban kijelenti Kossuth, hogy az, noha valóban tőle eredt s alapeszméjét ma is a helyzet

[1] I. 371. [2] I. 399. [3] I. 400 és 453.

logikájában fekvőnek tekinti, nyilvánosságra nem volt szánva és Helfy által csak tévedésből bocsáttatott közre.*

Nem volna tehát helyén a desavouált terv egyes részleteit bonczolgatni. Az általános benyomást azonban, a mit e három nagy nemzet véres harczai árán újra alkotni akart Magyarország képe tesz reánk, két szóval ki lehet fejezni: valóságos Bábel!

VII.

Csaba vezér hadai óta soha szabadító hatalmat a magyar nép tömege nem várt annyi hittel, annyi bizalommal, oly csodaszerű útakon, mint 1859—60-ban Kossuthot és emigrans társait. Az ő nevét ismerte minden pásztorgyermek, jövetelétől csodákat reméltek a legfélreesőbb faluban is és alakja a nép képzeletében egészen mythoszivá emelkedett.

Íme most *Iratai*ból arról kell meggyőződnünk, hogy szabadító seregeik jövetele soha sem volt a megvalósuláshoz közelebb, mint Csabáé.

Azt az útat, a melyen a beütést legalább megkísérteniök lehetett volna, Kossuth nem fogadta el; az pedig, a melyen ő akart jönni, csak a vágyak és képzeletek országában volt építve, akár csak a Hadak útja.

Klapka és a többiek, úgy látszik, egy időben el voltak szánva vállalkozni arra, hogy négy-öt ezernyi rögtönzött sereggel Románia felől beütnek a székely

* III. 738.

földre. Ha e koczkáztatott tervbe Kossuth is belevág s ha összes tevékenységöket ily expeditio gondos előkészítésére pontosítják össze, talán szervezhették volna csapataikat, talán Romániában is jobban elintézhették volna fegyvereik sorsát és szabad átvonulások engedélyének kieszközlését s ily módon vagy az 1859. évi háború kezdetén, vagy 1860-ban sikerült volna legalább annyira jutniok, hogy elérjék az ország határát.

De ő nem vágott bele. Ő a fölkelést úgy kívánta rendezni, hogy ne járjon koczkáztatással s eredménye már előre biztosítva legyen. Oly garantiákat kívánt, melyek mellett a fölkelés tervében még a gyöngéden aggódó női kedély is teljesen megnyugodhassék, s mint nejének írta Párisból, még ez is azt mondhassa terveire: «de már így csakugyan jól van a dolog!»*

Ma is nagy lelki megnyugvására szolgál a gondolat, hogy akkor így cselekedett. Ma sem tenne másként. *Iratai* három kötetén át többször visszatér ebbeli állhatatosságának emlékezetéhez s mindenkor teljes megelégedéssel gondol reá. És bizonyára méltán. Örök hála érte a nemzet nevében, hogy ezt valami elhamarkodott mozgalomba bele nem sodorta. Mert nem lehet kétség, hogy ha akkor ő az ország bármely magyarlakta vidékén kitűzi a fölkelés zászlaját, ezeren és ezeren siettek volna sorakozni alá; az eredmény pedig alig lehetett volna egyéb, mint gyászos és véres bukás, tömérdek ártatlan élet föláldozása, hiába.

Mert az osztrák hadi erő a legkritikusabb időkben

* I. 210,

sem volt oly szertemálló tömeg, mint a nápolyi király hadai Garibaldival szemközt 1860-ban, vagy a francczia király elégületlen katonái, mikor őket 1815-ben az Elba szigetéről visszatérő dicső császárjok ellen akarták harczba vinni. Kossuth erről legvérmesebb reményei pillanatában sem feledkezett meg s jól tudta, hogy vele szembe soha sem állítanának magyar ezredeket, a melyek első szóra hozzá pártoljanak át. Garibaldi mesés sikereinek láttára s a népek lelkesedésében rejlő kimeríthetetlen erőforrásba vetett hite daczára sem engedte tehát magát odáig ragadtatni, hogy valami hasonló kisérletnek élére álljon.

Méltán büszke lehet e józan és szilárd önmérsékletére. A haza szolgálatában szerzett érdemei között e negativ állhatatosság emlékezete, úgy hiszszük, nem utolsó helyet fog elfoglalni s az utókor által is mindenkor elismerésben részesülend.

Ha azonban az igazságot egész teljességében keresve, nem akarunk megfeledkezni arról, hogy az emberek tetteinek irányozására az emberi hajlamok és egyéni körülmények s jellemvonások is befolyással szoktak lenni: bizonyára eszünkbe jut, hogy Kossuth szilárd állhatatosságának magyarázatát talán nem csupán a nemzet vérének és erejének óvatos kiméletében, hanem az ő akkori egyéni körülményeiben is lehet keresnünk.

Valóban, ha Kossuth számot vetett önmagával, azon két út közül, melyek a mozgalom megindítása czéljából az emigratio előtt megnyilni látszottak, bizonyára szivesebben kellett választania azt az utat, a melyen teljesen otthon érezhette magát.

Egy harmincz-negyven-ötvenezer főnyi rendes sereg élén, olasz királyi vagy franczia császári zászló védelme alatt nyomulni előre, diadalról diadalra; lelkesíteni a győzelem-ittas csapatokat; fölrázni rabigájából a haza népét; lángoló szavai hatalmával várost város után, megyét megye után árasztani el s mindenütt győzelmesen lobogtatni a szabadság, egyenlőség és testvériség zászlaját: ily föladat igazán neki való volt, ily hadak élére már eleve is bizton oda gondolhatta önmagát.

De guerilla-harczok, valahol ott a székelyföldi határhavasok vidékén — előörsi apró csetepaték — bivouacélet heteken át az erdőkben — esetleg menekülés Románia vagy Bukovina ellenséges népei között, talán társaitól elszakitva, egyedül, elhagyottan: ily vállalkozásra elszánhatta magát Garibaldi, a ki élete nagy részét hasonló körülmények közt töltötte, de Kossuth alig érezhetett arra akár hajlamot, akár hivatást.

Végre is nem mindenkitől telhetik minden.

Oly vállalatokhoz, mint Garibaldi marsalai expeditiója, vagy I. Napoleon cannesi partraszállása, a személyes elszántságnak oly mértéke s a csatatér izgalmainak oly megszokása szükséges, a mit rendszerint csak azok szereznek meg, a kik a harcz terén nőttek föl.

Kossuth azonban nem volt katona s bizony nagyon természetesnek kell találnunk, ha közel az élet hatvanadik évében, a mit nagyobbrészt iróasztal mellett, tanácsteremben vagy családi körben élt át, nehezen szánta volna el magát egy soha nem próbált új föladatra, noha e nagy életkort oly ritka testi és szellemi erőben érte is el, mint kevesen.

Alig hiszszük, hogy Kossuth politikai pálya- és kortársai közül akadt volna valaki, a ki kész lett volna ily guerilla-beütés vezetésére vállalkozni s meg vagyunk győződve, hogy például Deák, élete hatvanadik éve körül, legkevésbbé sem röstellette volna őszintén megvallani, hogy ily expeditióra el nem indul, arra magát alkalmasnak nem tartja.

Ehhez képest azt hiszszük, senki sem ütközött volna meg rajta, ha Kossuth ilyenforma tartalmú szózatot intéz barátaihoz a hazába:

«Mindent elkövettem, hogy egy szövetséges hatalom hadseregeinek élén nyomulhassak az országba. Fájdalom, e tervem nem sikerült. Némi guerilla-csapatokkal talán még meg lehetne próbálni a beütést, de ezt én nem teszem. Nem teszem először azért, mert ily vállalatnak sikerét nem remélem; másodszor azért, mert abban magam részt nem vehetnék s pusztán a nevemet adni oly vállalathoz, melyet magam nem vezethetek, nem akarom. Hogy én a koczkáztatástól visszariadnék, azt az ellenségem sem foghatja reám. 1848-ban a fejem forgott a játékon azért, a mit tettem, mégis megtettem. A politikai bátorság hiányát tehát nem vetheti szemememre senki. De katona nem voltam soha, s nem vagyok többé oly ifju legény, hogy most kezdhetném el a katonai életet. E szerint én a székelyföldi beütésben sem közvetlenül, sem közvetve részt nem veszek, s egyáltalán jelenleg semmi positiv külsegítséget nem igérhetek. Ti azonban, otthon a hazában, vessetek számot magatokkal s ha biztok a saját erőtökben, kezdjétek meg a mozgalmakat. Legyetek meggyőződve,

hogy mihelyt ti otthon fölkeltek, én el nem mulasztok semmit, a mit az olasz vagy a franczia kormánynál érdeketekben tennem vagy megkisértenem lehet.»

Kossuth azonban e nyilt és természetes, de a helyzet által is parancsolt vallomás helyett olyan tétova szózatot küldött a hazába, mint az, a mit föntebb kivonatban közöltünk, sőt mintha egyszerre megfeledkeznék a nemzet erejének és vérének kimélete iránt feltett szándékáról, syllogismussal igyekezik kimagyarázni, hogy a nemzetre üdvösebb volna, ha nélküle, semmint ha vele s az ő fölhivására kezdené meg a fölkelést.

Vonakodván kimondani, hogy katonai föladatokra vállalkozni nem akar, e vonakodása által oly fausse positióba jutott, melyet nehéz volt helyesen palástolnia.

Hanem kiváló férfiaknál nem ritkán tapasztalt jellemvonás az, hogy szeretnek oly tulajdonsággal, néha merő kicsiséggel, tetszelegni, a minek az ő kitünő képességeikhez mérve nagyon másodrendű értéke lehet. Nagy Frigyes a franczia verseire, Napoleon a sakkjátékára, Byron a jó uszására, Petőfi a hasbeszélő tudományára volt hiu.

Kossuth, a kinek szónoki genialitását elismeri az egész világ s a kinek talentuma e tekintetben annál kivételesebb, mert két nyelven is tündökölt vele — még pedig egymástól mind szerkezetben, mind kiejtésben és hangsulyozásban oly messze elütő nyelveken, mint a magyar és az angol: *Iratai*ban többször emlegeti, hogy magát szónoki tehetségnek nem tartja. De

viszont katonai képzettségéről a legnagyobb önbizalommal nyilatkozik s a betörő sereg fővezérletére teljesen képesnek és hivatottnak vallja magát.

Igaz, hogy tetteit tekintve, nem cselekedett akként, a mint e vallomása után várnók, sőt mind a két alkalommal, midőn e mozgalmak idején a háború tényleges megkezdésére legközelebb lehetett a kilátás — 1859 májusban és 1860 szeptemberben — oly föladatokat vállalt magára, melyek őt az actio teréről tova szólították — el Angliába; noha azon föladatok, melyek teljesítése végett Londonba vonult, terveik sikerének biztosítására nem voltak döntő fontosságúak. Első izben azért ment oda, hogy Anglia semlegessége érdekében agitatiót kezdjen, holott pár nap alatt kiderült, hogy e semlegesség már különben is eléggé biztosítva volt, sőt a királyné által nyiltan proclamáltatott is; másodizben főleg az volt Londonban maradásának a czélja, hogy a magyar papirpénz gyártása iránt intézkedjék, a mit más is elvégezhetett volna, talán kevesebb éclat-val, de meglehet jobb sikerrel, mint ő maga. E föladatok egyike sem volt azonban oly természetű, hogy a fővezérnek — még pedig mind diplomatiai, mind katonai fővezérnek — az actió terétől távollétét mulhatatlanul szükségessé tegye s eredménye fölérhessen azon sokféle és tetemes hátránynyal, a mit a fővezérnek a legválságosabb napokban távolléte, a dolog természete szerint, minden tekintetben, kell hogy maga után vonjon.

Hanem, úgy látszik, azon mozgalmas idők hangulata Kossuth környezetében is fölébresztette bizonyos

katonás ambitio szellemét s ennek hatása alól ő sem szabadulhatván, még azt is átallotta nyiltan kijelenteni, ha talán a guerilla-szerepre hajlamot nem érzett. Nem tudjuk, nem az ilyen quasi katonás esprit maradványának kelljen-e tulajdonítanunk az *Iratok* kiadójától is azt, midőn az utókor számára szükségesnek hiszi följegyezni, hogy Kossuth Kemény Zsigmondot, Lágy Gazsi néven szokta nevezgetni,* a mi pedig annál kevésbbé lehetett helyén, mert Keménynek nemcsak irói és publicistikai működése tanusít szilárd erkölcsi és politikai határozottságot, hanem az is tudva van róla, hogy, ha kellett, bármikor kész volt a golyó elé is kiállani. A gúnynév tehát még ily értelemben sem volna találó. Az igaz, hogy hatvan éves kora felé ama székelyföldi expeditióra Kemény is aligha indult volna el.

Ezek szerint, mi egészen természetesnek találjuk, ha Kossuth — mind a nemzet érdekeinek helyes megfontolásából, mind a saját subjectiv indokainál fogva is — bárminemű kalandos beütés tervét állhatatosan ellenezte.

Természetesnek és helyesnek azt is, hogy — ugyanazon kettős okból — a szövetséges hatalmak segédseregének eszméjéhez oly rendületlenül ragaszkodott.

De azt már nem gondoljuk természetesnek, hogy miután segédsereg nélkül mozgalmat kezdeni tanácsosnak nem tartotta, segédsereget pedig egyáltalán sehonnan sem nyerhetett, most az *Iratok*ban mégis folyton olyas vádakat vessen a nemzet szemére, hogy

* II. 63.

ez elmulasztotta a kedvező alkalmat függetlensége kivívására s egy boldog és dicső Magyarország megalapítására; hogy «a függetlenség helyébe maga a nemzet Ausztriát választotta»; hogy a «hivatalos nemzet» az ősi szent jog zászlaja helyett, a mit az emigránsok magasan lobogtattak, hitevesztetten a jogföladás zászlaját ütötte föl stb.*

Mintha a nemzeten mult volna, hogy a Kossuth által óhajtott fölkelési mozgalmak megvalósítására neki és az emigrationak minden terve meghiusult.

Forradalmat kezdeni risico nélkül, egészen biztosra, királyok és császárok nevében, királyok és császárok hadseregei élén! . . .

Nemes és humanus törekvés, de oly erős hit, oly phantasia, akkora illusio kell hozzá, minővel az istenek csak kivételes egyéniségeket ajándékoznak meg. Valóban Kossuth ily tekintetben is kivételes ember. Tévedései épen oly kevéssé mérhetők köznapi mértékkel, mint ritka szellemi tulajdonai. Azok, mint ezek colossalis arányokat öltenek nála.

Bámulatra méltó a fáradhatatlanság, tevékenység, lankadatlan munkakedv, melylyel agitatióit folytatja. Mintha e két éven át örök lázas izgalmak közt élne, de azok őt még sem emésztik. Gyűléseket rendez, beszédeket tart, emlékiratokat készít, hirlapi czikkeket ir, levelez százfelé, résen áll a diplomatiai viszonyok minden fordulatánál s bármi változás álljon be azokban: ő rögtön kész az uj combinatiókkal; terveknek,

* II. k. 1. III. 689.

ötleteknek, argumentumoknak nincs szűkében soha, merésznél merészebb javaslatai kifogyhatatlanok, s czéljai elérhetése végett fölkarolja a leghihetetlenebb terveket is, melyekre más halandó gondolni sem merne. Ő nem haboz beleavatkozni az egész világ dolgába. Ha törekvéseinek az angol kormány útjában áll, vállalkozik azt megbuktatni; ha a török hadügyminiszter ellenkezései miatt az Oláhországba küldött fegyverekkel baj van, Karacsay ajánlatára belefog, hogy a török hadügyminisztert Párisból, a franczia kormány által, megbuktassa; * ha az olaszországi mozgalmakat a papok nehezítik, mindjárt kész a radicalis tervvel, hogy az olasz nép legyen mindenestül protestánssá. De e roppant tevékenység között, mondhatnók, elfelejtenek lélekzetet venni, elmulasztják a leglényegesebbet. A fegyvereket előkészület nélkül küldik Couza nyakára; Szerbia barátságos segédkezésére bizton számítanak, a nélkül, hogy az ottaniakkal erre nézve megállapodtak volna; a bankjegyeket oly helyen s oly módon nyomatják, hogy Ausztria megtudja és lefoglaltatja; a hazai pártok óhajtásai, törekvései, forradalmi vagy alkura hajló hangulata megitélésében egyik szélsőségből a másikba esnek.

Különösen jellemző Kossuthra nézve ez utóbbi jelenség. Csaknem azt kell hinnünk, hogy phantasiája olyannak képzeli a nemzetet, mintha az egy fejjel gondolkoznék, egy szivvel érezne. Ehhez képest hol teljes bizalommal hirdeti a világnak, hogy az ő fölhivására

* III. 213. 218.

a magyar nemzet mint egy ember fog fölkelni Ausztria ellen, hol ismét teljes bizalmatlanságba és kétségbeesésbe merül. Zaklatja az otthoniakat: mondják meg, mit akar a nemzet; alternativákat állít föl s kívánja, hogy azokból válaszszon a nemzet; kérdéseket tesz s követeli, hogy azokra határozott positiv választ adjon a nemzet, mert ezzel a nemzet tartozik saját becsületének s tartozik azon nemzeteknek, a melyek segíteni akarják.*

Mintha a nemzeteket lehetne így vallatás alá fogni s nem az volna az államférfi egyik legfőbb föladata, hogy maga lásson, halljon s nemzete hangulatát kiérezze, akaratát eltalálja.

De Kossuth sem látni, sem hallani nem akar, vagy nem tud. Máig is azon hiedelemben él, hogy a kiegyezés nem a valódi nemzet akaratából történt.

Csudálatos az a rendületlen erő, melylyel ő saját magában, saját gondolataiban, fölfogásában, itéletében, kedvencz eszméiben hisz. Combinatiói meghiusulnak, reményei cserben hagyják, az igéretek és hitegetések, melyekre terveit épitette, nem teljesíttetnek, barátai egyenként elhagyogatják, utoljára csaknem egyedül marad Ihászszal és mégis hisz a saját csalhatatlanságában s nem is hisz semmi egyébben.

De nagy erőt ad az embernek a szilárd önhit. A ki tántoríthatatlanúl bízik önmagában, bizalmat önt másokba is, s nagy tévedések daczára oly eredményeket mutathat föl, a milyet habozó, tépelődő meggondolás-

* III. 649.

sal maga a bölcseség sem érne el soha. Kossuthnak a saját politikája csalhatatlanságában vetett bizalom adta meg a határozottságnak és czéltudatosságnak azon szinezetét, mely egész magaviseletén s azon időbeli politikai föllépésén szembetünőleg nyilvánult és tervei iránt a magyar népben általános bizalmat, az osztrák körökben pedig, legalább egy ideig, komoly félelmet tudott kelteni.

E kettős hatás által az emigrationalis mozgalmak — bár magokban véve nem voltak egyebek ingatag kisérletnél — mégis sikeresen hozzájárultak a nemzet érdekeinek előmozdításához, mert a nemzet erőforrásainak bizonyítékául szolgáltak és a kiegyezési alkudozásoknál nyomatékul estek a mérlegbe.

Kossuthnak önmagában vetett hite ma még erősebb, meggyökeresedettebb lehet, mint akár mikor volt. Ha nem volna az, ha az évek tapasztalatai meghozták volna az elfogulatlanságot a multban elkövetett tévedések és gyöngeségek fölismerésére: talán nem bocsátotta volna közre e mozgalmakra vonatkozó leveleit, egykorú iratait, bizalmas följegyzéseit, melyekből emigrationalis terveik teljes kudarczáról s az ő álmaikban képzelt jövendőbeli Magyarország siralmas állapotáról kell meggyőződnie minden elfogulatlan olvasónak.

De igaza van, a mit könyve végszavában mond. Ő nem ismeri, nem érti a mai Magyarországot. Nem ismer reá, pedig neki is nagy része van abban, hogy ez a Magyarország nem olyan többé, a minőnek ő találta pályája kezdetén: nem a prærogativák, gravamenek, nem-adózás, saját zsírjába fuló elszigeteltség nagy

pipájú s kevés dohányú népe; hanem egy nagy átalakulás processusában fejlődő állam, melynek alkotó elemei részben most mennek át azon a vegyi bomláson, a min Európa szerencsésebb fajai már régen általestek.

Mi lesz a sorsa? a jövő titka. A hazafiúi gond és tépelődés apáinkról és ősapáinkról szállott reánk örökségül s talán fiainkra és unokáinkra is át fog szállani. De, hogy nemzetünk fönmaradására, mostani számos bajaink ellenére is, alaposabb reményünk lehet, mint lett volna azon uj hazában, a mit egy vérrel végig mosott tabula rasára oda rajzolni Kossuth tervezett: az iránt Deák politikájának hívei egészen nyugodtak lehetnek. Ha közülök valakinek e tekintetben eddig talán kétsége lett volna: forgassa minél szorgalmasabban Kossuth *Iratait* s kétségei bizonyára tökéletesen el fognak oszlani.

KOSSUTH ÉS A PRAGMATICA SANCTIO.

(1881)

Kossuth *Emlékiratai* második kötetében* súlyos vádakkal lép föl Deák ellen. «Történelmi falsum» elkövetésével és azzal vádolja, hogy a pragmatica sanctiót a magyar államjogba «becsempészte». Föl kell tennünk, hogy megfontolta a vádat, meggondolta a szót. Ha egy Kossuth egy Deák ellen a nyilvánosság előtt ily nehéz vádat emel, föl kell tennünk, hogy komoly meggyőződésből teszi azt, sőt talán fájdalmas kötelességérzet kényszeriti reá. Arra sem gondolhatunk, hogy talán a gyors fogalmazás hevében röppent ki tollából a vád s a pillanatnyi föllobbanás rovására lehetne tudni. A mint maga mondja, 1867 óta hevert ez a czikk fiókjában készen. Tehát kész volt már akkor is, midőn 1867-ben a kiegyezés kérdésében nyilt levelét intézte Deákhoz. Vajon miért nem adta ki akkor? Talán kiméletből az élő Deák iránt? Azután megfeledkezett róla akkor is, midőn nevezetes gyászlevelét irta Deák ravatala fölött, mert hiszen kegyelettel emlékezhetünk ugyan politikai

* *Irataim az emigráczióból.* Kossuth Lajos. II. kötet. Budapest. Athenæum. 255 l.

ellenfeleinkről is, ha becsüljük őket; de oly politikai ellenfél, a kit azonkívűl történelmi falsum elkövetőjének s törvények becsempészőjének is tartunk, bizonyára nem lett volna méltó a baráti kegyelet azon forró könnyeire, melyeket ő ama ravatalra hullatott.

Tizenhárom évig pihentette ezt a súlyos vádat, s most midőn Deák nem politikai ellenfél többé, midőn ez ügy a történelem kérdésévé vált, emlékiratai összeszedésekor, melyekkel saját életéről, tetteiről és sáfárkodásáról a jelennek és a jövőnek beszámol, mégis szükségesnek tartja azt a világ elé bocsátani. Hogyan tehetnők föl, hogy nem érlelte jól meg?

Lássuk tehát a kérdés lényegét.

Kossuth a pragmatica sanctio keletkezésének kérdése fölött történelmi vizsgálódást tartván, azon nézetre jut, hogy ez a név: «Pragmatica sanctio» nem alkalmazható az 1723. I., II., III. törvényczikkekre, sőt egyáltalán nem is alkalmazható egyébre, (nem szólva VII. Károly franczia király hasonló nevet viselő edictumáról), mint a Habsburg-ház «állítólag 1713-ban keltezett, de csak 1724-ben kihirdetett azon házi törvénye» megnevezésére, a melylyel a család nőági örökösödése szabályoztatott. Ismeri ugyan Szalay László azon distinctióját, hogy Magyarországon, midőn pragmatica sanctióról szólnak, nem azt értik alatta, a melyet «III. Károly 1713-ban a ‚Geheimrathsstübl‘-ben néhány hímvarrásos úri köntös előtt leolvasott, hanem azt, melyet *do ut des, facio ut facias* formában az 1723-iki országgyűlés megalkotott». De egyrészt bűnös gondatlanságnak tartja, hogy midőn a «hatalom» a

pragmatica sanctio nevezet alatt azt a «Geheimraths-stübe»-beli «Haus-Gesetz»-et érti, mi ugyan e névvel nevezzük egy országos törvényünket, s ezzel alkalmat adjunk a törvényes fogalmak összezavarására, mert, úgy mond, «ha az 1723-dik törvényre a pragmatica sanctio név illesztetik, az ez által a családi «Haus-Gesetz» mezébe öltöztettetik, a minek aztán természetes következése, hogy az elválaszthatatlan birtoklásból elválaszthatatlan kormányzás, közös miniszterium s delegatio név alatt közös birodalmi gyűlés lesz».

Másrészt pedig — folytatja tovább — «nem is igaz, hogy az 1867-diki államcsínyes országgyűlés a pragmatica sanctio alatt az 1723-iki törvényt értette. Ennél sokkal rosszabbat tett. Az 1867. XII. törvényczikk 1. §-a így szól:

«Azon kapcsolat, mely egyrészről a magyar korona országai, másrészről ő felségének többi országai és tartományai között jogilag fönnáll, az 1723-iki I., II. és III. törvényczikkek által elfogadott pragmatica sanctión alapszik».

«Tehát nem az 1723-iki törvény értetik a pragmatica sanctio alatt, hanem az fogatik reá az 1723-iki törvényre, hogy az a világosan contradistinguált pragmatica sanctiót elfogadta».

Ez a Kossuth vádjának első fele. Álljunk meg itt. A vád másik részéhez visszatérünk utóbb.

Első kérdés tehát: Vajon az 1867-iki kiegyezés létrehozóit terhelné a felelősség azért, hogy az 1723-iki I., II. és III. törvényczikkekben foglalt megállapodások pragmatica sanctiónak neveztetnek?

Kossuth legalább is érezte, hogy nem. Eszébe jutott, hogy az 1848-iki törvények «Előbeszédében» a pragmatica sanctio neve előfordul. A Karok és Rendek — mond ez előbeszéd — nem késtek figyelmöket azokra fordítani, a miket az országnak.., «a pragmatica sanctio által vele válhatatlan kapcsolatban álló tartományok iránti törvényes viszonyai» megkivánnak. De Kossuth szerint e mondatban a pragmatica sanctio alatt a családi szerződés van értve és idézése a magyar jognak semmit sem derogál, mert csak az osztrák tartományokra vonatkozik; «azoknak törvény — nekünk semmi».

Ezt a magyarázatot magában véve sem tartjuk sikerültnek. Ha állana az, hogy a pragmatica sanctio nevezet e helyen nem az 1723-iki törvényekre, hanem az 1713-iki családi szerződésre vonatkozik, akkor igazán könnyelműség lett volna, azt a mondatot a törvény előbeszédébe igtatni. Mert a szövegből egyáltalán nem derül ki, hogy az csupán az osztrák tartományokra vonatkoznék. Magyarázható így is, úgy is. Kossuth magyarázatát épen nem mondhatnók a szöveg egyszerű értelmén nyugvó természetes magyarázatnak. Hátha a «hatalom» egyszer csak azt mondaná, hogy az ő fölfogása szerint Magyarországra is vonatkozik, s követelné, hogy ez alapon az 1713-iki családi szerződés minden feltételét Magyarország elismerje, még pedig az 1723-iki törvény minden egyéb *do ut des* kikötései nélkül. Ki lenne ebben akkor a bíró?

De nem is úgy értették azt 1848-ban. Se nem az osztrák tartományokra, se nem a családi szerződésre.

Van reá bizonyíték elég, melyekről úgy látszik, Kossuth megfeledkezett.

Ott van a sajtótörvény 6-ik §-a:

«A ki a sanctio pragmaticánál fogva megállapitott s az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolatnak tettleges felbontására izgat... négy évig terjedhető fogsággal fog büntettetni».

Ott forog e nevezet Kossuth ajkain 1848—49-iki szereplésének legnevezetesebb pillanataiban — nem győzzük eléggé csodálni, hogy mégis elfeledhette.

Mikor a nemzetgyűlés julius 20-iki ülésén az olaszországi segélyhadak megajánlása iránti nagy előterjesztését tette, maga olvasta föl a miniszterium határozatát, melyben közakarattal jegyzőkönyvbe igtattatott, hogy a miniszterium «nem akarja kétségbe vonni a pragmatica sanctióból — melynek alapján a birodalom kapcsolatának épségben tartását az 1848. III. törvényczikk második szakasza is kikötötte — Magyarországra háramló azon kötelezettséget, miszerint ő felségét külmegtámadás ellen védeni tartozik.»*

Mikor a függetlenségi nyilatkozatot inditványozta, az ő ajkairól hallotta először a világ a nyilatkozat második pontját, mely szerint: «A Habsburg-Lotharingeni ház saját kezeivel szaggatván szét úgy a pragmatica sanciót, mint általában azon kapcsolatot, mely kétoldalú kötések alapján közötte és Magyarország s tartományai közt fönnállott — — —» stb.

Kell-e fejtegetnünk, hogy az 1848-iki sajtótörvény

* *Közlöny* 1848-ik julius 22. szám.

idézett szakaszával és ez ünnepélyes nyilatkozatokkal Kossuth föntebbi magyarázata össze nem fér? Ha a pragmatica sanctio «nekünk semmi» volna, hárulhatna-e abból Magyarországra védelmi kötelezettség, lehetne-e börtönnel büntetni az ellene izgatókat, s hivatkozott volna-e Kossuth arra, hogy az uralkodóház szétszaggatta?

Ilyet vitatni sem lehet komolyan.

Különben ez a magyarázat, hogy a pragmatica sanctio nevezet alatt csak az 1713-iki családi szerződés értendő, az 1723-iki magyar trónöröklési megállapodás pedig nem: épen nem új. Az 1861-iki országgyűlés május 31-iki űlésében Révész Imre ugyanezt fejtegette, sokkal tüzetesebben, sokkal több történelmi bizonyítékkal támogatva, mint most Kossuth. Négy hónappal később azonban Deák Ferencz pontról pontra bírálat alá vette e bizonyítékokat s megfelelt reájok.

Azután jött 1863-ban Lustkandl Venczel az ő «Osztrák-magyar államjogával» s be akarta bizonyítani az ellenkező szélsőséget, hogy az 1713-iki családi örökösödési határozatok és az 1723-ik évi magyarországi törvényekben megállapított sanctio pragmatica közt különbség nincsen s hogy azok szorosan és minden részben összehangzók. Ez állítást ismét Deák vette bírálat alá s tüzetesen kimutatta e két szerződés megállapodásai között a különbségeket.

Mind a két nagy vita kérdésében lehet akárki, saját felfogása szerint, akár az egyik, akár a másik vitázó fél nézetén. Részünkről nem igen kedvező véleménynyel volnánk ugyan annak itélőképességéről, a kit e vita

iratainak átolvasása után Deák fejtegetései meg nem győznének, hogy sem Révész Imrének, sem Lustkandl Venczelnek nem volt igaza. De azért a véleményszabadságot elismerjük.

Bármily nézeten legyen azonban valaki, az bizonyos, hogy ha e kérdésről írni akar, ezt a vitát figyelembe kell vennie s nem elég pusztán kimondani oly nézetet, a mit akár az egyik, akár a másik fél adatokkal és érvekkel támadott meg.

Kossuth egyszerűen ismétli Révész egyik állítását, a nélkül, hogy Deák czáfolatát meg is említené. Vajon megfeledkezett-e Deák ama beszédéről? Azt nem tudjuk. De feltünő az, hogy az 1861-ik évi országgyűlés vitáiból két izben is vesz át idézeteket: egyszer Deák május 13-iki beszédéből, másodszor pedig Szalay Lászlónak épen azon szavait, a melyeket ama vitában Révész is idézett. S még sem talált volna-e reá épen azon vitára is, mely a fönforgó kérdést legtüzetesebben tárgyalja?

Maga a dolog azonban egészen úgy áll, a mint Szalay László mondta. Magyarországon 1848-ban is, az előtt is, azóta is, ha pragmatica sanctiót emlegetnek, azt az ünnepélyes alapszerződést értik alatta, mely 1723-ban a nemzet és az uralkodóház között létrejött. «Instrumentum pragmaticum»-ról szólnak a főrendek már a törvény alkotásakor, 1722-ben* a «pragmatica sanctio» föltételeinek megszegése miatt panaszkodik

* Salamon F. *A magyar királyi szék betöltése és a pragmatica sanctio.* Pest, 1865. 195. lap.

Pestmegye 1790-ben.* Az ország rendei pedig 1790 október 5-iki föliratukban szintén sürgetik «convenientem pro tutela sanctionis pragmaticæ assecurationem diplomaticam».** Maga Kossuth közli, ugyane kötetben, azon emlékírat kivonatos tartalmát, a mit 1859-ben az akkori mozgalmak intézői huszonnégyezer magyar aláírásával Európa elé bocsátani terveztek. Ebben «régi alkotmányunknak s önkormányzatunknak föltétlen visszaadását» kivánták, «úgy, miként az az 1848-iki országgyűlés szabadelvű intézkedései után állt, Ausztria és Magyarország közt csak a pragmatica sanctio által megállapitott kapocs maradván fönn» (287. lap). Kimondták egyszersmind, hogy Magyarországon «a dynastia joga pactum conventumokban és a pragmatica sanctión alapszik» (298. lap). Találhatnánk talán több példát is, ha szükség volna reá; de magok az 1848-iki előzmények eléggé tanuskodnak, hogy a «pragmatica sanctio» név használata miatt «bűnös gondatlanság» vádja az 1867-iki kiegyezés alkotóját nem terheli. Öntudatosan használta azt Deák. Bőven el is mondta, még pedig már 1861-ben elmondta, hogy miért használja. Már ott megfelelt azon kétségekre, a melyeket Kossuth most fölemlít. A ki vádolni akarja, álljon érvekkel elő az ő érvei ellen. Agyon hallgatni nem lehet.

De — úgy mond Kossuth — az 1867. XII. törvényczikk 1. §-a még ezzel nincs igazolva, mert az épen

* Idézi Horváth M. *Magyarország története.* 1863. VI. 3.

** Deák Ferencz 1861 junius negyediki beszéde.

azt fogja reá az 1723-iki törvényre, hogy ez a világosan contradistinguált pragmatica sanctiót fogadta volna el.

Válaszoljon e fölfogásra ugyanazon XII. törvényczikk 3-ik §-a:

«3. §. De... határozottan kikötötte a pragmatica sanctio azon föltételt is, hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül föntartassék.»

Vajon alkalmazható-e ez a föltétel az 1713-iki családi szerződésre? Rendelkezik-e az Magyarország közjogi és belkormányzati önállásának sértetlen föntartásáról? Nem rendelkezik. Akkor tehát nem is vonatkozhatik reá a törvény e szakasza. Olyan törvénymagyarázó elvet pedig nem ismerünk, mely megengedné, hogy egyazon törvénynek egyazon kifejezése egyik szakaszban egyféle, a másik szakaszban másféle jelentéssel értelmeztessék. Ha — mint Kossuth előadja — 1848-ban az udvari forradalom ama családi szerződésre támaszkodva izent Magyarországnak nyílt háborút: az 1867-iki törvény szentesítése óta a legkonokabb Lustkandl sophismái sem támaszkodhatnak arra többé. Ha volt valaha kétség az iránt, hogy Magyarországon mit kell érteni a pragmatica sanctio alatt: ez a 3-ik §. véget vetett annak. Szentesített törvényben ki van mondva, hogy a pragmatica sanctio olyan szerződés, a mely Magyarország alkotmányos önállásának sértetlen föntartását *is* elrendeli, és *ez* a pragmatica sanctio van kitűzve, mind ő felsége, mind az országgyűlés által közösen elismert kiindulási pontul. (6-dik §.) A családi szerződésben ez

a főkellék hiányzik — az most már igazán «nekünk semmi».

Térjünk vissza Kossuth vádjai folytatásához.

«Aztán azt igtatni törvénybe — kiált föl — hogy Magyarország és Ausztria közt a pragmatica sanctio alapján jogilag fönnálló kapcsolat volt!

«Én Deák Ferencz e történelmi falsumát Deák Ferencznek az 1861-iki országgyűlés május 13-iki ülésében mondott következő szavaival czáfolom meg: ,Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal; szerződött az örökösödés felett, nem valamely szorosabb kapcsolat felett. Ezt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni, s ez által alkotmányos önállásáról lemondani, szándoka bizonyosan nincs.'»

Ez az idézet nem hű. Oly szavak maradtak ki belőle, a melyeknek nyomatékok van. Deák beszédének, helyesebben fölirati javaslatának, ez a helye következőleg szól:

«Magyarország az uralkodóházzal szerződött, nem az örökös tartományokkal; szerződött az örökösödés fölött, nem valamely szorosabb *közjogi* kapcsolat fölött, sőt még azon szerződésben is kikötötte független önállásának biztosítását. E szerződést kész leend Magyarország mindenkor megtartani, de azt megváltoztatni és helyébe szorosabbat állítani, magát az örökös tartományok érdekeinek lekötni s ez által alkotmányos önállásáról lemondani, szándéka bizonyosan nincs.»

Nem tekinthetjük pusztán véletlennek a kimaradt részek kihagyását. Deák a szorosabb közjogi kapcsolat

létezését tagadta s Magyarország önállásának biztosítását emelte ki 1861-ben. S mi az, a mit 1867-ben törvénybe igtatott? Az, «hogy Magyarország alkotmányos közjogi és belkormányzati önállása sértetlenül föntartassék». (XII. törvényczikk 3. §.)

Az 1861-iki fölirati javaslat s az 1867-iki törvény között tehát nincs meg azon ellenmondás, a mit Kossuth, egyrészt a törvény egyik szakaszának az egész törvény összefüggő szerkezetéből kiszakítása, másrészt egy megcsonkított beszédrész által föl akar tüntetni.

De ha e tekintetben ellenmondás volna is — ismételjük, hogy nincs — az nem bizonyítana semmiféle történelmi falsumot.

Mikor Kossuth azon állítást, hogy a pragmatica sanctio alapján Magyarország s ő felsége többi országai és tartományai között kapcsolat áll fönn, történelmi falsumnak nevezi, e sértő kifejezéssel nemcsak Deák ellen emel igaztalan és alaptalan vádat, hanem önmaga ellen is.

Az 1848-iki sajtótörvény — mint föntebb idéztük — «az uralkodóház közösségében létező birodalmi kapcsolat» ellen izgatókat börtön-büntetéssel sújtja. Az 1848-iki kormány nevében 1848 julius 20-án maga Kossuth hirdette, hogy «a pragmatica sanctio alapján a birodalom kapcsolatának épségben tartását az 1848. III. törvényczikk második szakasza kikötötte.»

Itt tehát nem is «Magyarország és ő felsége többi országai közt fönnálló kapcsolat», hanem egyenesen «birodalmi kapcsolat» van említve s az «fogatik reá» az 1848. III. törvényczikk második szakaszára,

hogy az e birodalmi kapcsolat épségben tartását kikötötte.

Ha mindez történelmi falsum volna: első sorban Kossuthot érné érte a felelősség. Azután részes volna benne az 1867-iki ellenzék is, mely kisebbségi javaslatában szintén szóról szóra ezt mondja: «Azon kapcsolat, mely egy részről a magyar korona országai, más részről ő felsége többi országai és tartományai között jogilag fönnáll...» Pedig 1867-ben ugyancsak megvitatták e kérdést. Vajon a szigorú legista Bónis, a tépelődő Ghyczy, a nyakas Nyáry Pál s az akkori ellenzék többi fő emberei mind a Deák kedvéért írták volna-e nevöket «Deák Ferencz történelmi falsuma» alá? 1848-tól 1867-ig Magyarországnak minden pártvezére — a függetlenségi nyilatkozat szerzőit és az 1859-iki mozgalmak vezetőit is oda értve — azt a tételt aláirásával erősítette meg.

Nem is akarunk tovább foglalkozni e váddal, mely a milyen hangos, épen oly üres.

Érdekesnek véljük azonban, mivel a Magyarország és ő felsége többi tartományai közt létező kapcsolat forog kérdésben, fölemlíteni azt, mikép gondolkoztak e kapcsolat felől a pragmatica sanctio megalkotása idején Magyarországon.

Valószínűleg a legkorábbi történeti adat e tekintetben az a fölterjesztés, a mit herczeg Esterházy Pál, nádor, 1712 julius 8-áról Pozsonyból intézett a királyhoz.* III. Károly már akkor foglalkozott a nőági örö-

* Eredeti okirat alapján közli Szalay László: *Budapesti Szemle* 1864. XIX.

kösödés megalapitásának eszméjével. Az ő fölszólitása következtében a nádor értekezletet tartott ez ügyben az esztergomi érsek, továbbá gróf Pálffy Miklós, gróf Erdődi György, országbiró, gróf Pálffy János, horvátországi bán és gróf Csáky Imre, kalocsai érsek, belső titkos tanácsosokkal s az értekezlet megállapodásait tizenegy pontból álló emlékiratban terjesztette föl.

Az értekezlet szükségesnek jelenti ki először is, hogy «még a jelen dieta lefolyása előtt» magok az uralkodóház nőági tagjai között dolgoztassék ki oly szerződés vagy szövetség, melynél fogva valamennyien, magok és utódaik nevében minden jogukról, melylyel az egyes örökös tartományokra vagy országokra bírnának, örökre lemondanak s azt közakarattal az ausztriai ház nőágának egyetlenegy utódára ruházzák; továbbá hogy valamennyi örökös országok statusai szintén külön szövetség vagy szerződés által beleegyeznének, hogy a család által kijelölendő egyetlenegy utód alatt akarnak élni s általa kormányoztatni. Mely szövetség és szerződés alkalmával azt is ki kellene dolgozni, mivel és mennyivel fognának a nevezett örökös tartományok mind béke, mind háború idején, a Magyarországon létező katonaság s a magyar végvárak föntartásához járulni, melyeknek oltalmát Magyarországnak, mint a keresztyénség előfalának javából, ők is érzendik.

Kiemelik azután, hogy e szövetség vagy megállapodás még a jelen dietára összesereglett karokkal és rendekkel közöltetvén, azok a kijelölt örököst törvényes királyokúl megválasztanák; egyszersmind azonban az ország jövendő kormánya és igazgatása iránt egyez-

kedés történvén, arról királyi diploma által biztosítás adassék; nevezetesen biztosíttassanak, hogy Magyarországot az uralkodó nem más örökös tartományok szabályzatára, hanem magának az országnak eddig hozott vagy jövendőre országgyűlésileg alkotandó törvényeivel fogja igazgatni és kormányozni. «Kivánjuk továbbá, hogy *mivel e szövetség által Magyarország az örökös tartományokkal és országokkal örökös kapcsolatba jőne,* ő felsége legbensőbb tanácsába magyar királyi tanácsosok is bocsáttassanak be», mivel pedig az örökös tartományok a római szent birodalomtól függenek, «*magyaráztassék meg*, hogy Magyarországgal minő összeköttetést és viszonyt óhajt megállapitani Fölséged».

Végre kifejtik az országnak számos sérelmét és orvoslást kérnek.

Ez történt 1712-ben, majd egy évvel az 1713-diki családi szerződésnek a titkos tanácsban fölolvasása előtt. De az ügy sem azon az országgyűlésen (a pestis miatt föloszlott már szeptemberben), sem a következő 1714—15-dikin nem hozatott föl.

Mikor azonban 1722-ben a kérdés szőnyegre kerül, a rendek gyűlésén az elnöklő alnádor indítványt tesz, hogy miután az örökösödés egyező rendének elfogadása által a többi tartományokkal való elválhatatlan egyesülés ki van mondva, gondoskodni kellene *a többi országokkal és tartományokkal való szerződések létesítéséről.* A rendek elhatározzák, hogy ez unio érdekében működni kell. Határozataik a mágnásokkal közöltetvén, azok a többi országokkal és tartományokkal

való szerződéseket, azon kikötés mellett, hogy Magyarország jogai és szabadságai mind a mellett föntartassanak, ünnepélyes okiratban («per instrumentum pragmaticum») óhajtják megállapítani. Ez óhajtasokat egy küldöttség tolmácsolta a király előtt. A király azonban — az országgyűlési iratokban található jelentés szerint — csak ennyit válaszolt: «De unione et securitate, respectu aliorum regnorum et provinciarum, adsecurat sua majestas status: se solicitam curam habituram quatenus plenam securitatem ac tranquillitatem habere possint».

Jól jegyzi meg Salamon Ferencz, kinek föntebb idézett művéből veszszük ez adatokat, hogy a király, mint a többi országok absolut fejedelme, ezzel valószínüen annyit akart mondani, hogy az örökös tartományok részéről szerződéskötésre nincs szükség; azokban ő szabad belátása szerint rendelkezhetik.

Úgy látszik tehát, 1723-ban aligha múlt volna a Karokon és Rendeken, hogy szerződésben állapítsák meg az örökös tartományokkal Magyarország viszonyait. S ez természetes is. Határaik még folytonos veszedelemben voltak a török ellen; érdekökben állott a közös védelmet biztositani. Később, 1790 körűl már e tekintetben megváltoztak a viszonyok, a háborúk inkább a monarchia nyugati határait fenyegették; de közbe jött sok más körülmény is — II. József absolutizmusa, franczia forradalom stb. — s a változott viszonyokkal együtt alakult át a közvélemény is. A politika — a mint maga Kossuth szokta mondani — az exigentiák tudománya.

Vajon az imént közlött adatokat Kossuth nem ismerte-e? Úgy látszik, hogy nem, sőt úgy látszik, hogy az utóbbi két évtized alatt megjelent nevezetesebb művek közűl, melyek a pragmatica sanctióval összefüggő kérdéseket fejtegetik, czikke irásakor nem vett figyelembe egyet sem.

Több rendbeli állítása erre vall. Ilyen például az, a mit az 1723. II. törvényczikk latin szövegéről mond:

«Hanem az 1723-diki magyar törvénynek is van egy nagyon nevezetes bibéje: az, hogy nincs értelme.

Olvassa meg akárki e törvény 5., 6. és 7. §§-ait, melyekben az áll, hogy

«jus hæreditarium succedendi in Hungariæ Regnum et Coronam ad eandemque partes pertinentes — — etiam in sexum foemineum — — in Regnis et provinciis — — hæreditariæ possidendis regendam et gubernandam transferunt».

Nincs az a latin nyelv-tanár a világon, a ki képes legyen e törvény szövegéből kimutatni, hogy ez a *regendam et gubernandam* mire vonatkozik; hogy mit transferáltak őseink az osztrák ház nőágára országlani és kormányozni? — —

Nincs értelme! — Nagyon különös dolog ez!»

Úgy hisszük, nem csalódunk, ha e befejező megjegyzést «nagyon különös dolog ez», gyanakodásnak tartjuk.

Azt sejteti az olvasóval, hogy a törvény létrejöttekor hihetőleg nem becsületesen mehetett a dolog. Nem mond ugyan ki semmit határozottan, nem vállal felelősséget szavai értelméért, de az olvasóra mégis meg-

teszi a kívánt hatást. Az *ars oratoria* ez ismeretes fegyverét azonban bajos használni a történelmi szöveg-kritika terén, a hol laton szoktak mérni minden szót, minden betűt s az általános mondások és fölkiáltó jelek nyomatékát nem ismerik el.

Hogy pedig az idézett törvénynek nincs értelme, azt Kossuth alig mondhatta volna, ha ismerné Deáknak Lustkandl művéről írt értekezését, melyben e szakaszok értelmét bőven megmagyarázza s megfelel a Kossuth által most fölvetett kérdésre is.

Magyarázat helyett átveszszük Deák értekezésének e részét szóról-szóra.

«Lustkandl úr azt mondja munkája 248. lapján: In dieser Hinweisung, dass alle Länder indivisibiliter et inseparabiliter, invicem et insimul, ac una cum Regno Hungariæ et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis hæreditarie possidendæ, regendæ et gubernandæ sein wollen, liegt wohl abermals ein sehr starker Hinweis auf die über die Personalunion hinausgehende Realunion.»

Itt Lustkandl úr egy szócskát vagy is inkább a szónak utolsó tagját változtatta meg, nem is írt más szót, csak egy melléknevet máskép concordált, s íme oly magyarázatot kötött e kis tévedéshez, mi az ő elméletének kedvező. A törvény eredeti szövegében nem úgy áll: «possidendæ, regendæ et gubernandæ», hanem: «possidendis, regendam et gubernandam». Vizsgáljuk tehát, mi azon törvénynek valóságos tartalma. Az 1723 : II. törvényczikk 5., 6. és 7. §§-ai egy hosszú mondatot tartalmaznak, mely mondatban a főnevek az

5. §. elején, az ige a 7. §-nak végén áll.* Értelme azonban a hosszú mondatnak kétségtelen. Átadják ugyan is az ország rendjei a fölséges uralkodóház fiágának kihaltával a nőágnak:

a Magyarországbani trónöröklés jogát (jus hæreditarium succedendi in Hungariæ Regnum);

átadják továbbá a magyar koronát s ahoz tartozó részeket, tartományokat, országokat (et coronam ad eandemque Partes pertinentes Provincias et Regna).

Itt a «Corona» szó alatt nem a királyi hatalom jelvénye, maga a korona, hanem az állam, vagyis Ma-

* Az egész szöveget ide igtatjuk:

«§ 5. In defectu Sexus Masculini Sacratissimæ Cæsareæ et Regiæ Majestatis (quem defectum Deus clementissime avertere dignetur) Jus hæreditarium succedendi in Hungariæ Regnum, et Coronam, ad eandemque Partes pertinentes Provincias et Regna, jam Divino auxilio recuperata, et recuperanda; etiam in Sexum Augustæ Domus Suæ Austriacæ Fœmineum, primo loco quidem ab altefata modo Regnante Sacratissima Cæsarea et Regia Majestate;

§ 6. Dein in hujus defectu, a Divo olim Josepho;

§ 7. His quoque deficientibus, ex Lumbis Divi olim Leopoldi, Imperatorum et Regnum Hungariæ Descendentes, Eorundemque ligitimos, Romano Catholicos Successores utriusque Sexus Austriæ Archiduces, juxta stabilitum per Sacratissimam Cæsaream, ac Regiam Regnantem Majestatem in aliis quoque suis Regnis, et Provinciis Hæreditariis, in, et extra Germaniam sitis Primogenituræ Ordinem, Jure et Ordine præmisso, indivisibiliter, ac inseparabiliter, invicem, et insimul, ac una cum Regno Hungariæ et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis, hæreditarie possidendis, regendam. et gubernandam transferunt.»

gyarország mint állam értendő, s a «Corona» szónak ez értelme gyakran fordúl elő törvényeinkben, valamint más nemzetek közjogában is.

E főnévnek: «Coronam» — értve az országot — felel meg a 7. §. végsorában levő azon két szó: «regendam et gubernandam», mert e két melléknév a latin nyelv szabályai szerint csak az említett főnévvel (coronam) egyez meg (concordat). Összevonva tehát az idézett §§-nak szorosan ez eszmére vonatkozó szavait, e tétel azt mondja: Általadják a fiág kihaltával a nőágnak a Magyarországbani trónöröklés jogát, átadják a magyar koronát (vagyis a magyar államot) az ahhoz tartozó részekkel, tartományokkal, országokkal együtt, hogy abban uralkodjék és azt kormányozza.

Ez eszmén kívül következők vannak még a hivatkozott §§-ban kimondva:

Határozottan körül van írva, hogy kikre terjed ki ezen átadott nőági örökösödési jog, s e tekintetben «III. Károlynak, I. Józsefnek és I. Leopoldnak mindkét ágoni római katholikus vallású maradékai» vannak megnevezve.

Ki van mondva az, hogy az örökösödés sora ugyanazon elsőszülöttségi sor leend, mely ő felsége által többi örökös tartományaiban már megállapittatott.

Ki van mondva az, hogy az örökös tartományok Magyarországgal s az ahhoz tartozó részekkel, országokkal s tartományokkal együtt és viszonosan eloszthatatlanul és elválaszthatatlanul vagy öröklésileg bírandók (indivisibiliter et inseperabiliter, invicem et insi-

mul, ac una cum Regno Hungariæ et Partibus, Regnis et Provinciis eidem annexis hæredetarie possidendis).

De az sehol sincs kimondva, hogy Magyarország és a többi örökös tartományok elválaszthatatlanul vagy közösen kormányzandók. A «regendam et gubernandam» nincs összefoglalva az «indivisibiliter ac inseperabiliter» szavakkal, melyek a «possidendis» szóval állanak kapcsolatban. Ellenben — a 9. §-ban az van határozottan kimondva, hogy ő felsége Magyarországot nem a többi örökös tartományok módja szerint fogja kormányozni, hanem abban az országnak eddig hozott s országgyűlésileg ezután hozandó saját törvényei szerint uralkodik s kormányoz. És így Lustkandl úrnak elferdített magyarázata az említett törvénynek nemcsak szellemével, hanem szavaival és értelmével is merőben ellenkezik.»

Ha Deák e magyarázatával Kossuth talán nem volna megelégedve, ám mondta volna el észrevételeit ellene. De minthogy meg sem említi, a legkedvezőbb föltevés, a mivel e mellőzést megmagyarázhatjuk, csak az lehet, hogy czikke írásakor Deák ez értekezéséről nem vett tudomást.

Hogy Deák 1861 junius 4-diki nagy beszédét szintén nem vehette figyelembe, említettük már föntebb. De bizonyítja ezt czikkének több pontja is.

Ilyen az, hogy az európai jogtudomány két pragmatica sanctiót ismer: a VII. Károly franczia királyét s a Habsburg-házét. Deák azon beszédében elsorol ezeken kívül még négyet s megmondja, hogy van több

is. Ezt minden jóra való kézi könyvből is megtanulhatjuk.*

Ilyen az, hogy a Habsburg-ház pragmatica sanctiója «állítólag 1713-iki ápril 19-ről kelt, de csak 1724-ben hirdettetett ki» — s ezzel kapcsolatban azon gyanakodása, hogy: «Mária Terézia 1717-ben született s ez alapos okot nyújt azon következtetésre, hogy a pragmatica sanctio nem is 1713 ápril 19-én, mint a bécsi udvar állítja, hanem később kelt.» Deák ugyanazon beszédben tüzetesen elmondja, miként olvastatott föl 1713 ápril 19-én huszonnégy titkos tanácsos (köztök két magyar és egy erdélyi főúr) jelenlétében a családi megállapodás s minő jegyzőkönyvet vettek ott föl. Elmondja továbbá, hogy már ezt megelőzve 1712-ben Horvátországnak Zágrábban összegyűlt rendei, Pálffy János, bánnak és Esterházy Imre, zágrábi püspöknek ajánlatára a nőági örökösödést elfogadták; hogy az alsó-ausztriai rendek 1720-ban, a sziléziák szintén 1720-ban, a karanti, krainai és steier rendek 1721 és 1722-ben terjesztetett elő; végre, hogy miután 1723 ápril 7-én a német-alföldi birtokokban is kihirdettetett, de ott a rendek egy ünnepélyes császári edictumot kértek róla kiadatni, ily ünnepélyes alakú okirat, császári pecsét alatt, 1724 deczember 6-án bocsáttatott ki.

Alig érthető hiba tehát azt állítani, hogy a kihirdetés csak 1724-ben történt.

Magát az 1713 ápril 19-iki jegyzőkönyvet szószerinti fordításban közli idézett művében Salamon Fe-

* Kiss István *Magyar Közjoga* (Eger, 1880) fölsorol ötöt.

rencz. Bevezetésében név szerint meg van nevezve mind a huszonnégy jelen volt titkos tanácsos; első helyen savoyai Eugen s hátrább a magyar főúrak: gróf Pálffy Miklós, országbiró, gróf Illésházy kancellár (a nádori szék épen üresedésben állt) és gróf Kornis erdélyi alkanczellár.

Ily okirat hitelének megdöntésére nagyon csekély indok az, hogy Mária Terézia csak 1717-ben született. Mert már az ő születése előtt is csak nőági utódok éltek az uralkodó család oldalágaiban; megvolt tehát az ok és szükség, biztositani a nőági öröklés elfogadtatását, s e törekvést eléggé igazolja — hogy több adatot föl ne halmozzunk — a nádor által 1712-ben tartott értekezlet s a horvátországi rendek határozata szintén 1712-ből.

Salamon Ferencz bőven fejtegeti, mily okoknál fogva maradt e fontos kérdés függőben 1713-tól 1720-ig. Legyen elég ezekből fölemlítenünk a legfőbbet: az 1716—18-iki háborút a török ellen.

Azt kell hinnünk, hogy Kossuth nem ismeri Salamon művét sem. Tehát sem a Deákét, sem a Szalayét, sem ezt. Említi ugyan, hogy ő százezernyi kötetekre menő könyvtárakat kutatott föl a pragmatica sanctio teljes szövegének keresésében, de ezt talán szónoki auxezisnek kell tekintenünk, a milyet ő gyakran és örömest alkalmaz, midőn a «népek milliói» nevében beszél.

Mi legalább azon meggyőződésre jutottunk, hogy midőn e czikket Deák és a pragmatica sanctio ellen megírta, csak egyetlen forrása volt hozzá: saját szenvedélye. Az a régi, engesztelhetlen, szemet-fátyolozó

szenvedély, a minek ködén ő már e földi életben soha többé át nem fog pillanthatni.

Bár ne engedné magát kicsinyes támadásokra, önmagához nem méltó fegyverek használatára ragadtatni általa. Ne esnék, az ellenkező oldalon értve, épen oly vastag hibákba, mint Lustkandl, mikor a pragmatica sanctióból az ellenkező következtetéseket akarta levonni.

Hirdesse bár, mint e czikkében is hirdeti, hogy az 1867-iki országgyűlésnek nem volt joga megkötni a kiegyezést — ez alkotmányos tan különösen fog ugyan hangzani, kivált épen a függetlenségi nyilatkozat szerzőjének ajkairól — de nem állunk miatta vitába vele. Hirdesse, hogy a kiegyezés csak átkot, kárhozatot és vég-ítéletet hozott a magyar nemzetre — ezt tőle már a kiegyezés hivei is alig veszik többé zokon. Kossuth Lajosnak nagyon sok szabad.

De történelmi falsum elkövetésével s a magyar államjognak «becsempészett» alap-szerződés által meghamisításával vádolni Deák Ferencz tiszta emlékét — vádolni egy könnyedén odavetett elmefuttatásban, a történelmi források lelkiismeretes nyomozása nélkül — teljesen ignorálni mindazt, a mit mások a fölvetett kérdés felől régen tisztába hoztak — csonka törvényszakaszokkal megcsonkitott idézeteket állítani szembe s ebből kovácsolni fegyvert egy igaztalan és méltatlan vádhoz: ez még Kossuthnak sem szabad.

Se kora, se neve iránti tekintet nem igazolhatná, hogy ily vádat az irodalom szó nélkül hagyjon. Vissza kellett ezt utasítanunk.

POLITIKAI BESZÉDEK.*

(1887—1892.)

I.

Tisztelt választóközönség!

Követni fogom előttem szólott Rozvány György úr felszólítását és igyekezni fogok igaz magyar becsületességgel kifejteni politikai hitvallásom vezéreszméit és alapelveit.

Egyszerű igazságokat szándékozom mondani és igyekszem egyszerű szavakban adni elő, mert azt szeretném, hogy hallgatóim teljesen tisztában legyenek arra nézve, milyen czélt tartok szemem előtt és minő úton óhajtanék ezen czélhoz jutni.

Voltaképen a czélról nem is kell beszélnem. Hiszen a czélra nézve egyet értünk mindnyájan. Akarjuk, hogy a magyar nemzet minél erősebb, hatalmasabb, egyetértőbb, egységesebb legyen. Akarjuk, hogy a haza minél nagyobb önállóságot és függetlenséget vivhasson

* E beszédek mindegyikét Nagy-Szalontán tartotta Arany László. 1887-ben meg is választatott képviselőnek, a másikat 1892-ben tartotta, ekkor is megválasztatott, de nem fogadta el a megbizást, mert kierőszakoltnak vélte.

ki. Ebben nincsen közöttünk eltérés, ebben egyetértünk mindnyájan; nemcsak e gyülekezet, nemcsak e választó kerület polgárai, hanem minden magyar ember, minden igaz hazafi.

Csak útjaink ágaznak széjjel.

Az én politikai hitvallásom alapja azon meggyőződés, hogy a magyar nemzetnek mindenek fölött békességre, viszonyai állandóságára és megszilárdulására van szüksége, hogy erőt nyerjen. Mert egy nemzet önállóságát és függetlenségét csak ereje és hatalma biztosíthatja és tarthatja fenn. A függetlenséget decretálni, nyilatkozatok által megcsinálni nem lehet. Az ilyen nyilatkozatok csak annyit érnek, a mennyit azok a papiros-alkotmányok, a milyenekkel Európa egyik-másik államát az ő tudós politikusaik tuczatszámra boldogították, de a mit, mivel papirosból voltak, elfujt a legelső szellő, míg a magyar nemzetnek ezer éves toldott-foldott vén alkotmánya, minden vészt és vihart kiállott.

Ezen kijelentés által nyiltan és minden tartózkodás nélkül kijelentettem azt is, hogy nem járok egy úton azzal a párttal, a melynek pedig tudom, hogy szülővárosom és a kerület választó polgárai között, számos hive van, és a melyhez ez a kerület, a most berekesztett országgyűlés egybehivása alkalmával, szavazatával is csatlakozott.

Mert én azon meggyőződésben vagyok, hogy ez a párt programmját ez idő szerint és oly alakban, a mint hirdeti, békességes úton megvalósítani nem lehet. Tudom, vannak sokan, a kik ezt nem hiszik:

talán még többen vannak, a kik hiszik ugyan, de bevallani nem akarják. De a ki hazánk helyzetét, nemzetünk állását az idegen népfajok között komoly figyelembe veszi, a ki megfontolja azt, hogy annak a politikának mennyi és mily hatalmas ellensége van fent és lent, a haza határain belül és azon kívül és hogy ezek mennyire résen állanak a magyar nemzet törekvéseivel szemben: az nem fogja magát azon hitben ringathatni, hogy ezen politika válság nélkül megvalósítható volna.

Én legalább teljesen meg vagyok győződve, hogy ez a politika törésre vezetne; ez a politika a harcz és háború, a vér és vas politikája.

A ki erre azt mondja, hogy ettől sem retten vissza; hát én annak tisztelem és becsülöm a vitézségét, ámbár arról se feledkezzünk meg, a mit az ilyen vitézség láttára a legnagyobb magyar, Széchenyi István szeretett említeni: «Nem okos ember az, a ki idejének előtte elsüti a fegyvert». Mikor pedig egy nemzet sorsa és jövendője forog kérdésben, ekkor tízszeresen és százszorosan meg kell fontolni tettünk következményeinek nemcsak a *kezdetét*, hanem a *végét* is. Mert az a válság, a mit ez a politika fölidézne, csak kezdete volna az eseményeknek. De mi lenne azután? Mi lenne a vége? Hogy mi lenne a vége, ha küzdelmünkben a szerencse ellenünk fordulna: azt könnyű kitalálni; arra gondolni sem szeretek. De mi lenne a vége a legjobb esetben is? Ennek tüzetes fejtegetésébe sem akarok bocsátkozni, mert ez a konjekturális politikára, magyarán mondva: *légvárak építésére* vezetne.

Ehhez én nem tudok; de azt tudom, hogy ha egy nemzet jövendő sorsáról akarok magamnak képet alkotni: akkor mindenek felett annak a nemzetnek multját kell tanulmányozni. És ha nemzetünk utolsó háromszáz évi történetét áttekintjük, meggyőződünk róla, hogy ez nem egyéb, mint az *egyezmények sorozata*. Nemzetünk úgy van itt Európa közepén, idegen népfajok közé beékelve — Vörösmarty Mihály gyönyörű szavait idézve: «Testvértelen ága neméneknek» — hogy hadi vitézsége által magát fenn nem tarthatta volna, ha béke-kötéseiben is mérsékletet, körültekintést és bölcs megfontolást nem tartott volna szemei előtt mindenkor.

Századokon át volt hazánk földje két nagy ellenséges világáramlat küzdőtere. Egyfelől a mohamedanismus, másfelől a keresztyén civilisatió küzdelme ütközött össze hazánk síkjain. Épen ez a környék, a melyen itt állunk, volt a legnehezebb megpróbáltatásoknak kitéve. Ez a vonal, elkezdve az erdélyi széleken, Nagyvárad, Szalonta, Sarkad, Gyula, Arad, Temesvár felé, volt századokon át a surlódás szintere. Egy-egy ilyen kicsi vércse-fészekben, mint ez a szalontai, vagy odább a tamásdai kis vár, annak az egyszerű hadnagynak, a ki bennök parancsolt, nemcsak a harczokban kellett megállani a helyét, hanem békés időkben is annyi józansággal, tapintattal, körültekintéssel, megfontolással kellett birnia, a mennyit mai napság egyik-másik hires újságban esztendő számra sem találhatnánk.

És a higgadt józan megfontolás örökségül szállott e

föld népére is. Mivel a tisztelt szónok úr boldogult atyám felfogásáról és véleményéről is megemlékezett, elmondok egy jellemző kis történetet, a mit ő többször és szivesen elbeszélt, ha a magyar nép gondolkozásáról és különösen épen szülővárosa népének felfogásáról és értelméről volt szó. Itt történt Szalontán, 1849-ben, a magyar ügy diadalának legszebb napjaiban. A magyar seregek győzedelmesen haladtak előre, az isaszegi, váczi, nagy-sarlói ütközetekben egymásután szorítva hátrább az ellenséget. Atyám, mint akkor még fiatal ember, lelkesedéssel olvasta a tudósításokat és lelkesülten beszélt azokról az ő nagybátyjának, az öreg Arany Jánosnak, a ki akkor talán 70 éves öreg ember volt, foglalkozására egyszerű földmives. Az öreg csak hallgatta a tudósításokat, de fejét csóválta reájok. «Nem tudok én ezeknek a hireknek örülni, kedves öcsém! Öreg ember vagyok, sokat láttam, sokat tapasztaltam; sokat hallottam az apámtól és nagyapámtól is, de *azt* láttam, hogy mikor ilyen hamarjában beállott a magyar világ, soha sem tartott az sokáig; egy-két esztendő alatt vége lett, aztán megint hosszú, de nagyon hosszú német világ következett utána».

Ezek, uraim, egy egyszerű földmives ember szavai, a ki újságot sem olvasott, mert akkor az újságok még nem termettek olyan szaporán, mint a mai világban.

De ezekben az egyszerű szavakban egy nagy történelmi tanulság és mély értelmű történelmi igazság rejlik. Mert nemzetünk háromszáz éves története azt bizonyítja, hogy a magyar nemzetet az ő ellenségeinek soha sem sikerült ugyan tartósan leigázniok, de vi-

szont a magyar nemzetnek sem sikerült oly diadalt vivnia ki az ő ellenfelein, hogy azokat ártalmatlanokká, tettre képtelenekké tehette volna. Ezért mindig megalkuvás és kiegyezés lett a küzdelemnek vége. Ezekben szerzettek magoknak nemzetünk fentartása nehéz munkájával örök érdemeket azok a bölcs vezérek, mint Bethlen Gábor, Bocskai István, a Rákócziak és még számosan, a kik nemcsak hadi vitézségök által tüntek ki, hanem békében is bölcs tapintattal óvták meg a nemzet érdekeit. Megtudtak alkudni a kénytelenséggel és tudták azt, hogy nem szabad a húrt addig feszíteni, hogy elszakadjon. Ezért nehéz a magyar politika! Ezért nehezebb más nemzetek politikájánál! Mert nálunk minden felidézett válság egyszersmind a nemzet léte vagy nem léte nagy kérdését vetheti koczkára.

Ezért mondotta egy kitünő politikusunk, ennek a megyének egy jeles fia, hogy «a magyar politika olyan nehéz, hogy azt elképzelni sem lehet a magyarok istenének segítsége nélkül!»

És napjainkban nem kevésbbé nehéz ez a politika, mint volt a török-tatárjárás idejében. A nehézségek más természetűek, de nem kisebbek.

Mert nemzetünk ebben a korban, a melyben most élünk, egy nagy társadalmi és politikai átalakulás kiforratlan processusában van, a melyen Európa szerencsésebb népei már régebben túlestek.

Meg fogom mondani, hogy mit értek ez alatt.

Mindenki tudja, hogy az 1848-iki törvényhozás egy régi, korhadt világot döntött halomra.

1848 előtt olyan volt a magyar állam, mint egy sok-

féle kőből összerakott mozaik-tábla. Lazán összefüggő részekből állott, a melyek külön törvények, kiváltságok és prærogativák alatt állottak, a melyeken nem egy akarat uralkodott és összekötő kapcsaik talán inkább elszigetelték őket egymástól, mint egyesítették. És még ez egyes alkotórészek is külön kasztokra, osztályokra, érdekekre, törekvésekre voltak szakadozva.

Ezt a régi állapotot az 1848-iki törvényhozás egy tollvonással megszüntette, de a mit helyébe alkotni kivánt, azt meg is alkotni már ideje nem volt.

Reánk szállott a nehéz feladat, hogy abból a régi alkotásból, abból a mozaikszerű régi állapotból, egy egységes, polgárai egyetértésén alapuló országot alkossunk, hogy az egykor lazán összekapcsolt alkotó részekben az összetartozandóság érzetét megerősítsük és állami szervezet által biztosítsuk.

Nehéz feladat, annyival nehezebb, mert nincsen segítségünkre az állam lakóinak *nyelvegysége,* a mi más szerencsésebb viszonyok közt élő államok egyesülési mozgalmainak, az újabb időben, leghatalmasabb támogatója volt.

Mindenekelőtt *idő* kell reá, mert az emberek gondolkozását kell átalakitani ; ezt pedig gyorsan elérni épen úgy nem lehet, a mint nem lehet a vetést harapófogóval kihúzni a földből, hogy gyorsabban érjen.

Sok kitartás, türelem, lankadatlan munkásság kell hozzá. Kell erély, a mely sohasem válik erőszakossággá ; kell szivósság, csökönösség nélkül ; kell erős nemzeti önérzet, mely hegykeséggé sohasem fajul. Sohasem szabad elcsüggednünk, de sohasem szabad elbiza-

kodnunk sem. Mert törekvéseink ellenségei olyanok, a kiket nem legyőznünk, hanem inkább meggyőznünk kell. Ki kell venni kezökből a fegyvert, de megsemmisítésükre nem törekedhetünk.

Ezen nagy nemzeti és társadalmi átalakulás szerencsés végrehajtását tekintem én a ma élő és a legközelebb következő nemzedék egyik fő politikai feladatának.

És ez az indok magában is elég volna arra, hogy azon párthoz és annak vezetőjéhez csatlakozzam, a mely párt a nemzet erejének, egységének, állami szervezetének fokozatos, de nem erőszakos fejlesztését tűzte feladatául, a szabadelvűség zászlója alatt.

Nem vagyok elfogult ezen párt iránt sem. Hiszen eddig az activ politikában nem is vettem részt. Figyelemmel kisérem ugyan politikai fejlődésünket, alkotmányos életünk visszaállításának legelső kezdete óta, melylyel véletlenül a saját életpályám fejlődése is egy időre esik, de csak a szemlélő, tanulni óhajtó, néha talán a biráló szerepe jutott részemre. Több izben voltam ugyan közeli összeköttetésben azon körökkel, melyek nemzeti politikánk intézésére hivatva voltak, de munkájokban részem nem volt. Nincsen tehát bennem azon elfogultság, a melylyel az ember saját tettei iránt igen gyakran viseltetni szokott. És elismerem, hogy sok igaz van azon észrevételekben és birálatokban, a melyek e párt működése ellen felhozatnak.

Azt mondják, hogy azon 20 évi, vagy mondjuk 12 évi békés és állandó időszakot, mely rendelkezésünkre állott, lehetett volna a nemzet szervezésének fejlesztésére és erősítésére sikeresebben is felhasználni. Ebben

is lehet igaz. Kivált *ha ezt a 12 évi békét és állandóságot, valami földöntúli hatalom már akkor, 12 évvel ezelőtt, biztosította volna.* Csakhogy ez biztosítva nem volt. Sőt annyi ellenséges megtámadásnak volt kitéve, a béke és állandóság megtartása sokszor oly nehézségekbe ütközött, annyiszor láttunk kisérleteket, melyek fajt faj ellen, osztályt osztály ellen, felekezetet felekezet ellen igyekeztek izgatni, hogy e viszonyok között épen a béke és állandóság fentartása volt gyakran legnehezebb gondja azoknak, a kik a nemzet ügyeit vezették.

Más oldalról pedig nem lehet tagadni, hogy a nemzet fejlődése is nagy lépésekben haladt előre. Forgalmunk, kereskedelmünk, a nevelés ügye minden téren, iparunk fejlődése oly előmenetelt mutat, a milyet azelőtt századokkal kellett volna mérnünk. Csak magában a fővárosban kell széttekintenünk, mely azon negyed század óta, mióta én is lakója vagyok, egy meglehetősen rendetlen provincziális és félig német ajkú városkából, nemzetünkhöz méltó fővárossá és magyarrá lett.

Nem azért említem épen a fővárost, mintha ennek hatalmas fejlődése által elragadtatva, nem látnám és nem ismerném az ország egyes vidékein mutatkozó bajokat is.

Ha valakinek, bizonyára nekem is bő alkalmam van megismerni a magyar földbirtokos osztály bajait és küzdelmeit. Az az állás, a melyet a «Magyar Földhitelintézet»-nél 20 év óta elfoglalok, olyan erre nézve, mint a természetvizsgálónak az ő tornya, az ő observa-

toriuma, a melyből az időjárás minden jelenségét figyelemmel kisérheti. Be kell vallanom, hogy tapasztalataim, melyeket e téren tehettem, igazolnak egy sajnos jelenséget, a mely különben is köztudomású, azt t. i., hogy régi közép-nemes birtokos osztályunk tagjai közül sokan voltak, a kik magokat föntartani nem birták. Mennyiben voltak ennek a viszonyok okai és mennyiben ők magok is: nem akarom vizsgálni; de magát e szomorú jelenséget el kell ismernem, valamint azt is, hogy azok között, a kik az elbukottak helyére jöttek, kivált az ország némely vidékein, még sokan vannak, a kiknek csak ezután kell bebizonyítaniok, hogy a haza szolgálatában, a közügyek iránti kötelesség teljesítésében és áldozatkészségben, birtokelődeiknek helyét be fogják tölteni. De tapasztalataimból hozhatok fel örvendetesebb jelenségeket is. Azon kisebb birtokos osztály, a mely ha kell maga is meg fogja az eke szarvát, nemcsak hogy ily hanyatlás jelenségeit nem mutatja, hanem sok helyen, kivált épen az Alföld magyarajkú vidékein, határozottan gyarapodik. Számos példát tudnék mutatni, hogy ily kisebb birtokosok régi földesuraktól vagy a kincstártól egész pusztákat vesznek meg. Társaságba lépnek három-négy-ötszázan, megvásárolnak egy uradalmat, kölcsönt vesznek rá a földhitelintézettől, és olyan törlesztési részletek fizetése által, a melyek évenként alig tesznek többet, mint a föld haszonbére volna, 30—40 év alatt a föld tulajdonosaivá válnak. Ez mind nemzetgazdasági, mind sok egyéb tekintetben örvendetes jelenség. Egyrészről a föld olyan kezekbe jut, a melyek azt maguk számára művelik,

tehát valószinűleg gondosabban is; mert jól mondja a régi magyar példabeszéd: «hogy azon a földön van a legnagyobb áldás, a melyre a legsűrűbben hull a gazda verejtéke!» Másrészről a nép ez által a takarékosságra is szokik. Mert népünkben a takarékosságra nincsen meg az a hajlam, a mi pd. a franczia vagy olasz népnél nagyon gyakori, hogy a pénzt, az ezüst huszast vagy a tallért rakásra gyüjtené és harisnyaszárban tartogatni szeretné. A magyar nép nem ragaszkodik ennyire a pénzhez, de ragaszkodik földjéhez, annak a megtartásáért kész takarékoskodni és zsugorogni is — és a földje iránt való ezen szeretet egyszersmind hazaszeretetének is egy nagy biztosítéka.

És hogy az állásomban tett legfontosabb tapasztalatot említés nélkül ne hagyjam, azon 20 év óta, mióta e helyet elfoglalom, a közhitel határozott, bár nem gyors, de szakadatlan és megállapodás nélkül való javulást bizonyít. 20 évvel ezelőtt még hetedfél százalékon alul nem adhatott a magyar földhitelintézet kölcsönt, ma már négy és fél, sőt közel négy százalékon is adhat és az intézet által kibocsátott zálogkötvények a külföldön kész vevőre találnak. Németországban, Hollandiában, Helvécziában lehetne elhelyezni akármennyit. Pedig a külföldi tőkepénzes is óvatos, megfontolja, hogy hova helyezze pénzét. Azonban bizik hazánk hitelében, bizik országos intézményeink szilárdságában. Nem szabad tehát magunknak sem bizalmatlanságot hirdetni.

És nem szabad hinnünk azt, hogy válságok felidézése által bajainkat orvosolni lehetne.

Azon nagy közterhek, melyek bennünket ez idő szerint nyomnak, leginkább három forrásból erednek.

Egyik a *nagy katonatartás*. Ez a kényszerűség nemcsak minket terhel, terheli Közép-Európa valamennyi államát. Azok mind egy hajóban eveznek velünk. És a magyar nemzetnek, épen azon nehéz helyzetnél fogva, a melyet Európa e pontján elfoglal, semmi elképzelhető viszonyok között nem lehetne ettől a tehertől szabadulnia, hacsak nemzeti léte védelméről lemondani nem akarna. Annyira lehetetlennek tartom ezt, hogy még ha azokat a légvárakat elképzelem is, a melyeket némelyek épitgetni szeretnek, még azokat sem tudom másképen képzelni, mint teli rakva katonával, mert e nélkül még azokban sem hinném a nemzet fennállását biztosítottnak.

Nehéz közterheink másik főoka a *nagy államadósság*. Ez részint a megelőző időszakból szállott át hozzánk, részint azért voltunk kénytelenek csinálni, hogy régi mulasztásokat pótoljunk. Alkotmányunk visszaállítása után úgy voltunk, mint az a gazda, a ki egy parlag birtokot vesz át felszerelés nélkül, instructiók nélkül, gazdasági eszközök nélkül. Adósságot kellett vennünk, hogy a hiányokat pótoljuk és a kor követelményeihez alkalmazkodjunk. Nagy és súlyos teher; de az bizonyos, hogy egy válságos politika, egy törikszakad politika által segíteni ezen sem lehetne. Én legalább nem tudok példát, hogy Európa bármely népe is az újabb korban, válságok felidézése által, háborúk által közterheitől szabadult volna. A háború a legjobb esetben is csak a közterheket fokozza; azokat tisztázni

csak a béke és állandó fejlődés áldásának időszakaiban lehet.

Súlyos közterheink harmadik oka *mezőgazdasági terményeink árának nagy hanyatlása,* mely az utóbbi évtized alatt váratlanul csapott le reánk. Mindenki tudja, hogy mezőgazdasági terményeink árának ezen hanyatlását legfőbbképen azon nagy productió okozza, a melylyel a tengerentúli államok: Amerika és az angol birodalom gyarmatai Európát elárasztják. Ennek következtében több állam védvámok behozatalára kényszerült és ezeket az államokat a védvámok a mi terményeink elől is elzárják. Én hiszem, hogy ezen a nagy bajon segíteni fog az idő. Gondoskodott arról a Mindenható, hogy a fa az égig ne nőhessen. Azon tengerentúli államokban is el fognak majd fogyni azok a nagyterjedelmű szűzföldek, a melyeket gőzekékkel csak föl kell szántani és gőzgépekkel learatni, hogy ontsák a termést. Ezen területek termőképessége azokon a vidékeken, a melyek az olcsó tengeri hajószállítás közelében esnek, nem tarthat sokáig; távolabbi vidékek termése pedig a szállítás költségeit nem birja meg. Másrészt hazánkban is a mezei gazdaság mindinkább az intensiv művelés felé közeledik; és iparunk általánosabb kifejlődése után nem is leszünk terményeinkkel annyira a külföldre utalva, mert itthon is több lesz a vevő.

Csak nem kell kétségbe esnünk és nem kell lemondanunk. A magyar ember természetében erre a kettőre van a legnagyobb hajlam; vagy desperatióba esünk, vagy azon hangulatba, hogy bánom is én,

akár hogy lesz! a mit egy latin szóval apathiának neveznek.

Én számos bajaink között is nem esem kétségbe; bizom nemzetünk jövőjében. Hiszem, hogy midőn néhány év mulva nemzetünk fennállásának ezeréves ünnepélyét fogjuk ülni: állami épületünket megerősbödve adhatjuk át utódainknak. Nem mondom azt, hogy gondnélküli, aggodalomnélküli nemzeti létet hagyhatunk reájok. Hiszen a magyar nemzet sorsa az örökös küzdelem. A hazáért való aggodalom és gond apáinkról és nagyapáinkról szállott reánk örökségül. A nemzet költői háromszáz év óta mindig ezen érzelmeket zengik. Báró Eötvös József egy szép költeményében, a mely felsorolja, hogy melyik nemzetnek minő osztályrész jutott, a magyarról azt mondja: «tied hazám egy szentelt fájdalom!» Ez a szentelt fájdalom át fog szállani utódainkra is. De arra nézve nyugodt vagyok, hogy ha valami váratlan nagy csapás nem éri hazánkat: amaz ezredéves ünnepély bekövetkeztekor Magyarországot oly állapotban fogjuk utódainkra hagyhatni, a mely a nemzet letelének és fölvirágzásának nagyobb biztosítékát nyujtja, mint nyujtotta Magyarország állapota háromszáz év óta bármikor!

Erre megvan a biztosíték nemcsak állami intézményeink javulásában, hanem megvan társadalmunkban, megvan közviszonyaink minden ágának: a tudományoknak, a művészeteknek, a nevelésügynek, iparnak fejlődésében, népünk munkásságának, életrevalóságának folytonos növekedésében, egyszóval mindabban, a mi a nemzeti életet életté teszi.

Ezzel, tisztelt polgártársaim, általánosságban igyekeztem megfelelni az előttem szólott t. szónok úr azon felszólításának, hogy hazánk jelenlegi helyzetéről nézeteimet előadjam.

Szándékosan mellőztem azt, hogy a jövő országgyűlés munkaprogrammjának részletes fejtegetésébe bocsátkozzam. Mert ennek az országgyűlésnek nagy alkotmányos elvi kérdések fejtegetése nem lesz feladata.

Ha a gondviselés megkimél bennünket attól a nagy földrengéstől, mely amonnan észak felől az utóbbi időben oly gyakran fenyegeti Közép-Európát és benne a mi hazánkat is: akkor erre a most összehivott országgyűlésre valószinüleg csak a zajtalan munkásság és viszonyaink fokozatos javításának feladata vár.

Mindenesetre első ezek között pénzügyeink rendezése, államháztartásunkban az egyensúly helyreállítása. Nehéz feladat, de azt hiszem, nem lehetetlen. Egyrészről kiadásainkban is lehet még szoros takarékosság által meggazdálkodásokat tenni, administratiónk egyes ágait is olcsóbbá tenni, kivált azokat az ágakat, a hol az állam gyárak, ipartelepek, bányák és más ilyféle vállalatok vezetését tartja kezében, a melyeket a magánvállalkozás jobban és talán olcsóbban is végezhetne. Másfelől bevételeink fokozására kell törekednünk. Erre is meg van a lehetőség az adók némely oly ágaiban, a melyek a fejlesztést megbirják és javítást követelnek, mint például a fogyasztási adók több ága és az ingó jövedelmeknek helyesebb rendszerű adóztatása.

További feladatai lesznek az egybehivandó országgyűlésnek végre-valahára megkezdeni magánjogi törvénykönyvünk megalkotását, javítani közigazgatásunk, igazságszolgáltatásunk legégetőbb hiányait.

Mindez oly természetű feladat, a melyre nézve ma, előre öt évi hosszú időre, részletes programmot a választókerületek jelöltjeiktől nem várhatnak. Mert öt esztendő nagy idő; annak eseményeit előre nem láthatja senki.

Ily viszonyok közt a választókerületeknek nincs egyéb választásuk, mint jelöltjeiknek személyében keresni a megnyugvást és oly jelöltet tisztelni meg bizalmukkal, a kinek megfontolásában, kötelességérzésében, lelkiismeretében bizniok lehet.

A nagy-szalontai szabadelvű párt e megtisztelő bizalommal engem kivánt kitüntetni.

Mély hálával és köszönettel fogadom e kitüntetést, annál inkább, mert tudom és érzem, hogy érdemeket nem szereztem reá.

Nem is kerestem e kitüntetést. Jó lélekkel mondhatom, hogy engem a képviselői diszes állásra sem hiuság, sem nagyravágyás, sem önérdek nem csábit; reám ott sem saját személyemre, sem hozzámtartozóimra nézve előnyök nem várnak.

De elfogadtam e jelöltséget azon meggyőződésben, hogy ezzel szülővárosomnak, a hozzátartozó választókerületnek és talán hazámnak is hasznos szolgálatot tehetek. Ha választásuk reám esik, kötelességemnek meg fogok felelni.

A haza ügye első lesz előttem mindenkor és min-

denek felett. Ezt nem rendelem alá semminek: ennek alárendelek mindent. Választókerületem méltányos érdekeit igyekezni fogok tőlem telhetőleg hiven szolgálni és választó polgártársaim közül is, a kik talán tanácsért, avagy ügyeik támogatásáért hozzám fordulnak, zárt ajtókra nálam nem találnak.

Ezt a képviselő kötelességének tekintem és én eddig olyan iskolába jártam, a hol kötelességét teljesíteni az ember megtanulja.

Tiszta meggyőződésből sorakoztam önök zászlója alá; önök kezembe adták e zászlót, én nem fogom azt elejteni és bizom ügyünk diadalában.

II.

Azon ötödfél év alatt, míg a szalontai választókerület nagyrabecsült bizalmából szerencsém volt e kerületet az országgyűlésen képviselni, négy ízben volt alkalmam a tisztelt választó közönség előtt politikai elveimet nyilvánosan fejtegetni, egyszersmind pedig az országgyűlés munkásságáról időszakonként jelentést tenni.

Most, mikor az országgyűlés bezárása és megbizatásom idejének letelte után önök körében újra megjelentem, nem szándékozom a befejezett országgyűlés egész tevékenységéről újra tüzetesen megemlékezni, részint azért, mert az utolsó esztendő drága idejének nagyobb részét az ellenzék agyonbeszélte és az országgyűlés munkásságát megakasztotta, de másrészről

azért sem, mert hiszen a ki hírlapokat olvas, annak az utóbbi hetek lefolyása alatt minden pártbeli beszámoló beszédekben különben is bőséges része volt.

Én tehát ezúttal a beszámolási kötelességet *szorosabb* értelemben veszem és mindenek előtt arról akarok számot adni, a mit megválasztatásom idején mondtam és ígértem; kimutatni, hogy akkori fejtegetéseimet az azóta lefolyt idők tanúsága helyeseknek, alaposaknak bizonyította-e?

Legyenek tehát tisztelt hallgatóim türelemmel, ha 1887-ben e helyen tartott programmbeszédemre támaszkodva, annak fő pontjait emlékezetökbe idézem.

Természetes dolog, hogy mindenek előtt politikai alapnézeteimet fejtettem ki. Kijelentettem, hogy az 1867-iki kiegyezés alapján állok, s hogy az 1867-iki alaptörvényeket ez idő szerint bolygatni nem akarom. Ezzel kapcsolatban kijelentettem, hogy a függetlenségi és 48-as párt politikáját, míg az a közjogi alapnak merev tagadásában áll, eredménytelen politikának tartom.

Erre a közjogi alapkérdésre lesz alkalmam beszédem további folyamán még visszatérni, mivel ennek ma még nagyobb actuális jelentősége van, mint 1887-ben volt; egyelőre csak annyit jegyzek meg, hogy az imént említett felfogásomat azóta magának a függetlenségi és 48-as pártnak egy töredéke és pedig mind számra, mind állásukra nézve pártjoknak kitünő tagjai, igazolták, a kik legközelebb kiváltak a pártból és különszakadásukat egy ünnepélyes nyilatkozatban főleg azzal indokolják, hogy a párt eddigi működését meddő-

nek és eredménytelennek tekintik. Ennél fényesebb elégtételt akkori fejtegetéseim igazolására valóban nem nyerhettem volna.

Programmom ezen alaptétele után abban főleg azon vádakkal foglalkoztam, a melyeket annak idején a szabadelvű párt és ennek kebeléből alakult kormány ellen az ellenzék leghevesebben hangoztatni szokott.

Nevezetesen egyik sarkalatos vádja azon alapult, hogy Ausztriával közös vámterületet tartunk fenn. Azt mondták, hogy ez a közös vámpolitika az országot gyarmati állapotra juttatja, hogy földbirtokos osztályunkat tönkre teszi, mert mezőgazdasági terményeink árát az osztrák tartományok kedvéért alányomja; és ezeket a vádakat abban az időben igazolni is látszott az a tapasztalat, hogy a gabonanemüek ára valóban több éven át folyvást nagyon alacsony maradt. Választóim megnyugtatása végett szükségesnek véltem tehát kifejteni, hogy a gabonanemüek árának hanyatlását minő világforgalmi körülményeknek kelljen tulajdonítani, és kifejeztem reményemet, hogy ezen körülmények változtával az árak ismét javulni fognak. Ez a remény azóta valóban minden várakozásomat felülmúló gyorsasággal megvalósult; minden magyar gazda örömmel tapasztalja, hogy a gabona ára néhány hónap alatt 40—50 száztólival javult és alapos okaink vannak hinni, hogy a javulás most már nem is lesz egyhamar mulandó s terményeink ára nem száll ismét olyan alacsonyra, mint a mult években. Mert a Német- és Olaszországgal és Schweizczal kötött kereskedelmi szerződések termékeink számára állandó vevőpiaczot

biztosítanak, a vasúti tarifák tekintetében behozott reformok pedig a szállítást, kivált az országnak ezen keleti feléből származó küldeményekre nézve, jelentékenyen olcsóbbá tették.

Egy másik igen sarkalatos és igen kedvelt vádaskodása volt az ellenzéknek az, hogy a szabadelvü párt kormánya az ország pénzügyeibe rendet hozni nem képes, hogy adósságot adósságra halmoz és az államot előbb-utóbb fizetésképtelenségre juttatja. Ennek a vádnak is volt abban az időben némi látszólagos alapja, mert az állami költségvetések mindig deficittel záródván, az adósságok folytonos szaporítását kikerülni nem lehetett. Én azonban tisztelt választóim előtt már 1887-ben kifejtettem, hogy ámbár a pénzügyi terhek valóban súlyosak, mind a mellett az államháztartásban az egyensúly helyreállítását és a deficit kiküszöbölését lehetségesnek tartom; egyszersmind pedig megjelöltem, hogy ezt a fontos feladatot nem az egyenes adók emelése által, hanem főleg a fogyasztási adók helyesebb kihasználásával vélném megvalósíthatni.

Köztudomású tény, tisztelt választó közönség, hogy ezt a reményt is azóta fényesen igazolta az eredmény. Mert nemcsak hogy hiány nincsen többé az állami háztartásban, nemcsak hogy újabb adósságot nem kell fölvenni, hanem az állampénztárak olyan bőven vannak ellátva, hogy azok fölöslege most a mult év végén száz millió forintot meghaladt.

Ezen hatalmas összeg segélyével most már a kormány és különösen a fényes tehetségű és fáradhatatlan pénzügyminiszter, egy rendkívüli fontosságú pénz-

ügyi míveletet kiván végrehajtani, t. i. a valuta rendezését, vagyis a papirpénz helyett az aranyforgalom behozatalát. Hogy milyen alapon, milyen föltételek alatt terveztetik ez a művelet, az még köztudomásra hozva nincs és ennélfogva hozzászólani nem lehet. Egy dolog azonban bizonyos, az, hogy ha a megoldás helyes alapon történik, annak különösen gazdaközönségünkre nézve kiszámíthatatlan haszna lesz, mert a valuta ingadozásainak többnyire azok vallják a kárát, a kik külföldi kivitelre szánt czikkeket termelnek. Gabonánk és eladásra szánt állataink árának szilárdabbá és állandóbbá tételére mindenesetre nagy befolyása lesz. A mellett pedig takarékosságra fogja szoktatni a népet, mert régi tapasztalat, hogy a ki egy-egy szép fényes sárga pénzdarabot félre tehet, ettől nem válik meg olyan könnyen, mint a papirpénztől, melyről a népdal is azt énekli: «Valamennyi rongyos bankó, mind a korcsmárosnak való.»

De visszatérve öt évvel ezelőtti előadásaimra, föl kell említenem, hogy én már akkor megválasztatásom után tartott beszédemben szükségesnek nyilvánítottam közigazgatási rendszerünk reformját oly irányban, hogy a közigazgatás felelős szakférfiak kezébe legyen letéve, a kik életöket és egész tevékenységöket ennek a feladatnak szentelik, de természetesen illő javadalomban is részesülnek és állandó biztos életpályát találnak.

Öt évvel ezelőtt ezt az eszmét még nem igen sokan emlegették, azóta azonban érlelődött és terjedt az, a kormány is magáévá tette, az országgyülés nagy többsége is kész volt elfogadni, sajnos azonban, hogy

megvalósulását a szélső baloldal erőszakos módon megakadályozta.

Ha nem félnék, tisztelt választóközönség, hogy türelmöket nagyon is kifárasztom, hozhatnék föl megválasztatásom idején tartott beszédeimből több bizonyítékot is arra, hogy hazánk politikai és közgazdasági helyzetéről és fejlődéséről mondott többi nézeteimet is azóta igazolta az idő.

De az bizonyos, hogy sem a fölsoroltak, sem a még fölsorolhatók nem volnának olyan tetszetős és hangzatos igéretek, a milyenek némely ellenzéki programmban találhatók. A ki tehát a szerint válogatja a maga képviselőjét és ahhoz szabja bizalmát, ki mekkora igéretet tesz, ki milyen reményeket táplál, ki micsoda eldorádót igér, azt azonban, hogy az igéretek megvalósulnak-e, nem kéri számon: ezekkel az én bizonyítékaimmal aligha érné be.

Én nem igérhetem, hogy a napot vagy a ragyogó csillagot lehozom azégről, legfeljebb annyit remélhetek, hogy fejtegetéseim a szerény fáklya rendeltetésének tegyenek eleget és világítsák meg azt az útat, a melyen, legjobb meggyőződésem szerint, haladnunk kell, hogy hazánk önállóságának és alkotmányosságának fokozatos megerősödését, állami erejének kifejlését, gazdasági jólléténak fölvirágzását, a magyar művelődés és magyar szellem terjedését elérjük és fajunk örökölt nemes tulajdonságai számára Európa művelt népcsaládai körében a méltó helyet kivívjuk.

Ezek után áttérve a közelebbi jövőben előttünk álló politikai kérdésekre, ezek közül főképen ismét

hazánk közjogi alapjainak kérdésével kell foglalkoznom.

Mert az 1867-diki kiegyezést és annak alapján huszonöt év alatt megállapodott viszonyokat most már nemcsak a szélső baloldal ostromolja, hanem mind a három ellenzéki párt; az egykori mérsékelt ellenzék félre tévén régi nevét, ezzel együtt félre tett minden mérsékletet is, legalább hirlapjaiban és a közjogi kapcsolat eszméje ellen sokszor mértéktelenebbül izgat, mint a szélső baloldalnak higgadtabb irányú lapjai.

De foglalkoznom kell a közjogi alap kérdésével azért is, mert voltaképen ez az, a mi fölött önök, tisztelt polgártársaim, a közelebbi napokban megejtendő választás alkalmával szavazni fognak. Ebben a kerületben minden választó polgárnak tisztában kellene lenni azzal, hogy szavazatával voltaképen azon kérdés fölött mondja ki itéletét, vajon az ország azon alaptörvényeit, melyek oltalma alatt hazánk 25 év óta békességben fejlődik és gyarapodik, tovább is érvényben tartsuk-e, vagy pedig minden erőnkkel azok lerombolására törekedjünk?

Ezért akarok tehát ezen nagy kérdés megvilágításához, a történelem tanulsága alapján, egy pár észrevétellel járulni.

A függetlenségi és 48-as párt, most új év első napján, az ország összes választó közönségéhez egy szózatot bocsátott ki; egy nagy gonddal szerkesztett terjedelmes nyilatkozatot, melynek sarkalatos alapgondolata az a felfogás, hogy a magyar nemzetet, annak alkotmányos önállóságát, szabadságát és nemzetiségét,

a jelenben úgy mint a multban, nagyobb veszedelem nem fenyegetheti, mint az osztrák uralom beavatkozása; hogy hazánk történelmének minden tanulsága, nagy nemzeti hőseinknek minden intő szava óva figyelmeztet bennünket ezen beavatkozás ellen és hogy a magyar nemzetnek egyetlen biztossága abban áll, ha az 1867-diki kiegyezés megdöntésére minden erejével törekszik.

Az én meggyőződésem szerint azonban ennek a szózatnak a készítői, midőn hazánk történelmének tanulságaira és nemzeti nagy embereink példájára hivatkoznak, megfeledkeznek arról, hogy hazánk nemzetközi helyzetében valami 40—50 év óta igen fontos változások történtek.

A multra nézve teljesen igaz, hazánk történetében volt egy hosszú időszak, mikor a magyart más veszély alig fenyegette, mint az, hogy alkotmányát és önállóságát lassanként elveszítve, beleolvadjon a német birodalomba.

Ez az időszak a török birodalom hatalmának aláhanyatlása idején kezdődött; mert mióta a török hódítások megszűntek, azóta hazánkat déli és keleti határai felől nem fenyegette semmi ellenséges mozgalom; az ott lakó népeknek nem volt más vágya, nem volt más törekvése, nem volt más politikai ábrándja, csak az, hogy a török igát lerázhassák. A magok bajával voltak elfoglalva és határaikon túl nem aspiráltak semmire. Északi határainkon pedig Lengyelország haldokló félben volt, onnan sem mutatkozott tehát semmi veszedelem.

Ellenben nyugat felől az egykori római szent birodalom politikája hagyományosan arra törekedett, hogy a magyar nemzet önállóságát és alkotmányosságát megtörje, mert ezt a birodalomra mindig alkalmatlannak és nyügösnek találták. A római szent birodalom felbomlása után ugyanezt a politikát követte ellenünk az osztrák abszolut császári hatalom is.

Így tartott ez valami másfélszáz esztendőn keresztül. Természetes tehát, hogy ilyen hosszú időn át ilyen viszonyok közt a magyar nemzetet véréig és veséjéig áthatotta az a gondolat, hogy minden veszélyt csak nyugot felől várjon, minden éberségét ez onnan fenyegető baj ellen irányozza, egész önvédelmi politikájával csak arra forduljon. Természetes az is, hogy azokban az időkben nemzetünk nagy embereinek is csak erre irányult minden gondja és minden intő szava.

Ez a nemzetközi helyzet azonban, mint említém, az utóbbi évtizedekben, de különösen 1866 óta, gyökeres változáson ment keresztül.

Még pedig mind a két oldalon; úgy keleten, mint nyugaton.

Keleti és déli határainkon ma már nem olyan csendes és nyugalmas a világ, mint a mult században és a folyó század első felében volt. Vége van ott a török uralomnak és az elnyomatásból eredt tespedésnek. Uj államok alakultak, melyeknek népe mozog és forrong és olyan törekvéseket, vágyakat, politikai czélokat és ábrándokat táplál, a melyek a magyar állam és a magyar nemzet történelmi állásával homlokegyenest ellenkeznek és hazánk nem magyar ajkú

lakosainak elcsábítására, országunk szétdarabolására törnek.

Nyugat felől ellenben a régi veszedelmes szomszédság nem fenyeget többé, a római szent birodalom régen felbomlott, Ausztria a német birodalmi kapcsolatból kiszakadt, egyszersmind azonban megszünt abszolut hatalom lenni, átalakult alkotmányos állammá és azóta annyi bajjal és vesződséggel küzködik maga is, hogy ott komoly államférfi józan észszel csakugyan nem gondolhat többé Magyarország beolvasztására. Annál kevésbbé gondolhat erre, mert Magyarország, mióta alkotmányos önállóságát visszanyerte, minden tekintetben annyira kifejlődött, gazdasági viszonyaiban, művelődésében, nyelvében és irodalmában, számra úgy mint szellemére annyira megerősödött és olyan hatalmas állami egységgé nőtt, a melylyel az osztrák tartományok állami egysége távolról sem mérkőzhetik. Az az osztrák államférfi, a ki ezt a szilárd Magyarországot abba a laza osztrák egységbe próbálná beolvasztani, épen úgy összetévesztené a mult idők politikáját a jelen viszonyokkal, a mint összevetik a függetlenségi szózat szerkesztői.

Mi következik most már mindezekből, tisztelt közönség?

Következik az, hogy ha azok a nagy nemzeti hőseink, a kikre a függetlenségi és 48-as szózat hivatkozik, ma életben volnának, nem abban keresnék a hazafiságot, hogy azon szövetség ellen izgassanak, a melyben hazánk az osztrák tartományokkal, királyunk egységes uralma alatt, alkotmányos szabadságban és békés fej-

lődésben él, hanem óva intenék a magyart, hogy éljen okosan az idejével, használja azt nemzetiségének és állami szervezetének megszilárdítására, hogy szükség esetén bármely oldalról fenyegető veszedelemmel szembeszállhasson.

De, azt mondják a függetlenségi és 48-as szózat szerkesztői, ők nem is akarják felbontani azt a szövetséget, a melyben ő felsége egységes uralkodása által az osztrák tartományokkal állunk, hanem csak a most fennálló alapszerződést akarják megdönteni és új egyezséget állapitani meg, a két állam teljes függetlensége alapján.

Csakhogy, a ki a fennálló szerződés megdöntése után az új egyezkedés kedvező eredményében nagyon bizakodik, ne feledkezzék meg arról, hogy az 1867. évbeli kiegyezés a magyar nemzetre nézve különösen kedvező körülmények között jött létre. Különösen kedvező körülmény volt ugyanis az, hogy akkor a kiegyezés a magyar nemzet régi törvényes jogai alapján, a historiai jogfejlődés teljes elismerésével és tiszteletben-tartásával köttetett meg. Az ilyen történeti jogokat azonban az állami tényleges viszonyok szabályozásainál széles e világon nem igen szokták respectálni. Ha szabad egy tréfás szójárást alkalmaznom, azt mondhatnám, «volt»-ért nem ad semmit a diplomatia. Csak az utóbbi évtizedek alatt is sok fontos változás történt Európában, de alig ha volt példa rá, hogy az ilyen rendezkedésnél valamely nemzet az ő hajdani törvényes jogaira hivatkozva, valami nevezetes vívmányhoz jutott volna. Egészen más körülmények tekintetnek

ilyenkor döntőknek: a statistika, a lakosság fajbeli, nyelvbeli, vallási, nemzetiségi viszonyai, néhol a lakosságnak általános szavazattöbbségben nyilvánuló kivánsága is, mindenek fölött azonban az erő és hatalom, az ágyúk és a szuronyok. Így jött létre Olaszország egysége, így alakult a német birodalom, így fejlődnek a balkán-félszigeti államok. Az 1867-iki magyar kiegyezés példája e tekintetben egészen kivételes. Ha mi magunk ezt az alapszerződést új alakú tárgyává teszszük és ha aztán ehhez az alkuhoz majd ismét a Corpus Juris-szal akarunk előállani és két-három száz esztendős törvényeinket emlegetjük, hát ezt Európa aligha olyan csodálkozással nem nézi, mint nézné azt, a ki mai napság pánczélosan és paizszsal, dárdával fegyverkezve indulna a háborúba.

Már pedig egy olyan új alaptörvénynyel, a mely nem a történelmi jogfejlődés alapján, hanem a statisztika és ethnographia adatai szerint, vagy a lakosság általános megszavaztatásával döntene Magyarország sorsa fölött és Magyarország területének egyes részei felől, az én meggyőződésem szerint a magyar nemzet nagyon rosszúl járhatna.

Huszonöt év története bizonyítja, hogy hazánk és nemzetünk az 1867. évi kiegyezés alapján szabadon fejlődik és erősödik. A magyarság csak tíz év óta is egy milliónál több lélekkel szaporodott; vagyona, gazdasága minden tekintetben gyarapszik, bizonyítja ezt az, hogy a földek örök ára és bérlete országszerte folyvást növekedőben van, pedig a vizek szabályozása által több mint négy millió hold új föld lett termővé és

hasznothajthatóvá; nagy pusztaságok népesülnek be településekkel, a kincstár évenkint több millió forint értékű földet tett eladóvá és ezeken új községek keletkeznek és virágoznak fel; az ingó vagyon szaporodását bizonyítja országszerte a takarékpénztárakban elhelyezett betétek óriási felszaporodása és bizonyítja a kamatlábnak néhány év alatt 2%-nál nagyobb csökkenése; a cultura és művelődés terjedését bizonyítja az évről-évre keletkező tudományos társulatok nagy száma, az irodalmi munkásság általános terjedése, a felsőbb és alsóbb tanintézetek szaporodása, a népiskolába járó gyermekek számának husz év óta több mint fél millióval növekedése; kereskedelmünk gyarapszik és fokozatosan magyarosodik; a gyártelepek száma a törvényhozás kedvező intézkedéseinek hatása alatt tíz év óta ezernél többel szaporodott.

Mindezekben a nemzet haladását és gyarapodását csak az nem látja, a ki szándékosan nem akarja látni.

Azonban befejezem beszédemet és megnyugvással várom a tisztelt választóközönség itéletét eddigi eljárásom és politikai elveim fölött.

Ha a közelebbi választások alkalmával bizodalmával újra kitüntet, kötelességem szerint és tehetségemhez képest buzgalommal részt veszek az országgyűlés munkájában, melyre valóban sok nagy és nehéz föladat vár, a kormányzás minden ágában.

Gondoskodnia kell arról, hogy a parlamenti tanácskozás szabadságával oly visszaélések ne történjenek, a melyek a parlament munkásságát teljesen megakadályozzák s ez által a parlamentet feladata teljesítésére

képtelenné teszik. Azután előveendők az elmaradt reformok: a közigazgatas rendezéséről, a megyék, a városi törvényhatóságok, a községek reformjáról, a megyék háztartásáról, az árvaügyről szóló törvényjavaslatok; az igazságügyi téren a peres eljárásnak és a büntető törvényeknek régen vajudó reformja; közgazdasági téren a mezőrendőrségről, a vizek szabályozásáról szintén régebb idő óta elkészült törvényjavaslatok; és bizonyára valamennyi miniszter részéről tervbe vett szervezési munkálatok.

De ha a többség választása ellenem nyilatkozik is, én hiszem és remélem, hogy abban az esetben is lesz még alkalmam az életben szülővárosomnak hasznos szolgálatokat tenni. Mindenesetre hálás emlékezetben őrzöm a tisztelt közönségnek eddig irántam tanusított bizalmát és kérem, hogy viszont tartsanak meg jóakaró emlékezetökben.

BIRÁLATOK.

I.

Histoire des Hongrois et de leur litterature politique de 1790 à 1815 par Edouard Sayous, professeur d'histoire au lycée Charlemagne.

(1873.)

Magunkban keressük-e okát vagy vizsgálóinkban annak a furcsa jelenségnek, hogy minket magyarokat, viszonyainkat, intézményeinket, törekvésünket, multunk történelmi fejlődését: a távolabbi idegenek, francziák, angolok, amerikaiak többnyire helyesen fogják föl s ismertetik hazájok irodalmában; csak szomszédaink, a németek nem tudnak vagy nem akarnak érteni bennünket. A mult századbeli Lady Craven óta, ki 1780-ban utazott át országunkon, a legujabb utazókig, Paget, de Gerando, Brace, Patterson, sőt a különben elfogult és sokban tájékozatlan Boner is, találnak bennünk életrevalóságot, erőt, fejlési képességet, hivatást a nemzeti önállóságra. A németek között pedig minduntalan föllép egy-egy olyan iró, mint épen mostanában Löher, a müncheni tanár, ki egy kis kirándulást tevén a Kárpátok közt, illetékesnek hiszi magát az augsburgi ujságban megjósolni fajunk gyors pusztulá-

sát. Pedig ez még ellenséges politikának is rossz, mert csak saját olvasóit ámítja vele.

Sayous munkája egyik legjobb mű, a mit valaha rólunk külföldön irtak. Nemcsak az idegen olvasóra nézve érdekes, ki viszonyainkba egy pillantást kiván vetni, de tanulságos reánk is, mert történetünk egy korszakának némely pontokban oly oldalát világitja meg, melyet hazai történetiróink sem festettek ily eleven szinnel.

E korszak tulajdonképen franczia szempontból van választva. Az 1790-től 1815-ig terjedő idő, a köztársaság és a császárság kora, a francziák történetében egy önálló egész korszakot alkot, a nemzet legdicsőbb korszakát, melyet roppant katastrophák választanak el mind a megelőző, mind a következő korszaktól. Európa többi népeire nézve is korszakok határai ez évek, kivált az 1815-ki, mely a nagy háboruk erőfeszitéseiből a szent szövetség békés igájába hajtotta nyakokat. De reánk magyarokra s nemzeti küzdelmeinkre nézve ez az év még sem oly jelentékeny határ-mesgye. Mintegy közepére esik Ferencz uralkodásának és se az ő kormányzási elvein, se a nemzetnek ellene folytatott küzdelmén nem változtat sokat. Ferencz, mióta trónra lépett, folyvást azt a politikát követé nemzetünkkel szemben, néha leplezve, néha látszólag abba is hagyva, a mit a szent szövetség által nyert megerősödése után nyiltabban és erősebb parancsoló hangon fejezett ki. Az 1815-ki év csak modorát változtatta, de irányát nem. És a nemzet is épen igy folytatta ellene a vis inertiae küzdelmét. Nem változott se a kormány, se az

országgyülési pártok elve. Egy ideig, midőn a rettegett világhódító betört a monarchiába, félbeszakadt e belső tusa. A dynastia válság szélén állott, de a nemzet is érezte, hogy Napoleontól üdvöt nem remélhet és csábító igéreteiben nincs mit biznia. Közös erővel, egyforma elszántsággal s általános lelkesedéssel szegültek a közös ellenség ellen. De mikor a külső veszély megszünt, folytatták egymás közt a belső tusát ott, a hol elhagyták. Még a pártok s a pártvezérek sem változtak. Nagy Pál ugyanazon elveket hirdette 1825-ben, a miket 1807-ben hangoztatott; legfeljebb az országgyülési közvélemény módosult annyit, hogy ekkor már nem kiálták neki, mint husz évvel előbb: ne stultiset!

Azonban Sayous, franczia szempontból, igen jó tapintattal szakitá ki épen e korszakot történetünkből, mert ez függ össze legerősebben saját nemzete történetével. Érdekes felmutatnia, mily hatással voltak nálunk a forradalom nagy eszméi, s mily szerepet vittek a magyarok Napoleon nagy hadjárataival szemben. Ez időre esik az 1791-diki alkotmányos küzdelem, mely kétségkivül a franczia forradalom nyomása alatt állt; Martinovits összeesküvése, mely merészsége által megdöbbenté az országgyülést s bizonyára késleltette a szabadelvü eszmék meghonosodását; és ez időre esnek a hadjáratok, melyekben már szemtül-szemben álltunk a francziákkal.

Sayous éles szemmel tekint e korszak szellemébe. Nagy érdeme, hogy le tudja vetkezni a puszta franczia felfogást s objective nézi nemzetünk viszonyait.

Még hazai iróink is gyakran megróvják az 1790/1-diki

országgyülés «szükkeblüségét», melylyel a nemesi kiváltságok eszélytelen túlterjeszkedésére törekedett. Sayous jobban méltányolja ez idők indokait. Az angolok szivós kitartásához hasonlitja nemességünk akkori magaviseletét. «Sehol — ugymond — a királyi koronázás nem megy oly lelkesedéssel végbe, mint a westminsteri egyházban és a Duna partján. A régi szokásokhoz egyenlően ragaszkodik e két nép, s ha a magna charta 1215-ből való, a magyar aranybulla sem ujabb 1222-nél. Könnyü hát érteni, hogy a nemzeti ébredés miért ragaszkodott egyszersmind a nemesi szellemhez is: a legreactionariusabb terveket a régi jó szokások visszahozatala ajánlotta. A nagy és kis nemesség hallani sem akart József humanistikus ujitásairól a parasztok javára, kik többnyire idegenek voltak: oláhok, tótok, ruthének.»

Igaz, hogy szerzőnk e felfogása néha futólag változik is. A polgároknak (les bourgeois) majdnem oly befolyást tulajdonit nálunk is, a milyet Francziaországban gyakoroltak, sőt egy helyen (48. l.) egy könnyedén odavetett mondat által egyenesen nekik tulajdonitja, hogy a mult század óta sokat haladtunk s hogy «a nemesség és szolgaság országa teljes és civilisált országgá lett.» Ebben épen nincs igaza. Az alkotmányos szabadság, művelődés, tudomány, nemzetgazdasági érdekek előmozditásában e század kezdete óta kétségkivül nagyobb része volt nemességünk jeles férfiainak, mint a polgári osztálynak.

A magyar olvasóra nézve legérdekesebb része e műnek a franczia háboruk kora. E részben uj adatokat is

ád, franczia források, különösen Napoleon levelezései után.

Napoleon már az austerlitzi ütközet előtt teljesen belátta, hogy a magyarok politikai magatartása mily fontos Austriára és a háboru folyamára nézve. Fölismerte a nemzetiségi kérdés hatalmát s levelezései mutatják, mily ügyesen akarta azt hasznára forditani. Bécsben is népszerüségre törekedett; kedvében járt a népnek, sajnálkozott balsorsukon, s igyekezett a háboru ellen elégedetlenebbekké tenni őket. Magyarország rokonszenve még becsesebb lett volna neki; megbénitotta volna Austria erőfeszitéseit, sőt sakkban tartotta volna Porosz- és Oroszországot is. Ezért fogadá Napoleon nagy örömmel József nádor azon ajánlatát, hogy Magyarországot tekintsék semleges területnek, mely ajánlatot azonban a nádor utóbb desavuálta.*

Napoleon levelezései — irja Sayous — egy roppant politikai tervet lepleznek le, mely több bajt okozhatott volna ellenségeinek, mint ágyui. A régi uralkodók megkisértették a régi uralom emlékeinek fölujitása által fölébreszteni a népek elégedetlenségét a jött-ment császár ellen. Napoleon meg talán ösztönszerüleg érezte, hogy ez által kell elvesznie s hogy megforditsa a fegyvert, az elnyomott nemzetek bajnokaként lép föl. A népek rokonszenve iránti e küzdelem nem 1813-ban ered, sőt nem is spanyol háboruk idejében, hanem visszamegy egész a császárság kezdetéig.

Már az első egyenetlenség alkalmával, midőn Austria

* Horváth: *Magyarország története.* VI. 221.

fegyverkezni kezdett (1804. deczember) így ír Napoleon II. Ferencznek: «Egy új háboru csak új terheket róna népeinkre.» Bécs felé nyomulása közben meg a württembergi herczegnek írja: «Az oroszok rabolnak, égetnek, sarczolnak oly rettenetesen, hogy Austria és Csehország népei sirva esedeznek nekünk, mentsük meg őket furcsa szövetségeseiktől.» Kevéssel az austerlitzi csata előtt egyenesen II. Ferenczhez fordult, fölszólítván, hogy vessen véget e borzasztó háborunak, ha saját alattvalóit el nem akarja teljesen pusztítani.

De főleg a magyarokkal foglalkozott Napoleon. Nem hitt hűségök őszinteségében; nem hitte (ez uttal helyesen) a bécsi lapoknak, hogy 80,000 magyar ajánlkozik hadra kelni a francziák ellen. Belátta, hogy a hirlapok nem rosszul használhatók a népek izgatására. «Monsieur Fouché — írja egy levelében — úgy látom, hogy az ujságok nem lelkesítik eléggé a közszellemet. A mi ujságainkat olvassák mindenütt, kivált Magyarországon. Irasson ön czikkeket, melyek megértessék a németekkel és a magyarokkal, mily bolonddá teszi őket az angol cselszövény; hogy a német császár aranyért adja el népei vérét.» A capitulatió alkalmával több magyar nemes főtiszt, Gyulai, Stipcsics, Mecséry jutott közelébe s különösen gróf Gyulai nagyon megnyerhette a kegyét, mert attól kezdve a hadjárat végeig mindig őt használta alkudozásokra az osztrák seregnél. A mint táborával előbbre haladt, mind pontosabb felvilágosításokat nyert a magyarokról is. Bizonyítja egy akkori levele, melyben a magyar ellenzék sérelmeit röviden, de igen jellemzően így foglalja össze: «A magyarok pa-

naszkodnak illiberalis kormányukra, mely nem tesz semmit iparukért, folyvást fenyegeti előjogaikat s nyugtalanítja nemzeti szellemöket.» S aztán hozzáteszi: «Magyarországon mint Austriában meg vannak győződve, hogy Napoleon császár békét akart, s hogy barátja minden nemzetnek és minden nagy eszmének.»

A pozsonyi béke után kénytelen volt abbanhagyni minden ellenségeskedést «e csontváz Ferencz ellen, kit ősei érdemei a trónra helyeztek» — mint ő nevezi, nem nagyon hizelgőleg, leendő ipát. Azonban a magyarokat nem vesztette el szem elől s a *Journal de Mayence,* a mainzi császárpárti lap, Mátyás királyhoz hasonlítá őt, hogy ezzel is ébreszsze a magyarok rokonszenvét. Ez ugyan nem igen sikerült s a magyarok akkori érzelmeit egy másik hasonlat által valószinüleg hivebben fejezte ki a primás, midőn 1808-ban tettre buzdítá a rendeket s a mohácsi vészt és Szolimán betörését hozta emlékezetökbe.

A könyvnek ezen egész része, mely a napoleoni háborukról szól, különösen érdekes olvasmány. Nem sok új adata van, de új a tárgyalási mód, a tények csoportosítása s az előadás.

Folytonos figyelemmel kiséri a korszak irodalmát és költészetét, melyet a szerző jól ismer. Bacsányi, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Csokonai, Szentjóbi Szabó László s mások költeményeiből igyekszik kimutatni a magyarok akkori hangulatát. Stróphákat, sőt egész verseket is közöl franczia prózai fordításban. Különösen szereti Bacsányit, az egyetlen akkori magyar költőt, kinek sok költeményén meglátszik a nagy forrada-

lom eszméinek lehellete, míg a többiek: Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy sohasem tudnak rokonszenvre gerjedni a Napoleon által vezetett francziák iránt.

E fordításokban találtunk egy pár kisebb félreértést, s a könyv többi részében is néhány apró hibát. De ezek épen nem lényegesek s műve által megmutatá Sayous, hogy nemcsak nyelvünket sajátítá el, hanem nemzetünk jellemét, törekvéseit, hangulatát, szokásait s intézményeit is képes megérteni s másokkal megértetni.

II.

Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty. — Kossuth és Petőfi. — Deák és Arany. Budapest. 1873.

(1874.)

E kis tanúlmánynak sok fénylő tulajdonsága van, melyek belevillannak a szembe, megragadják a figyelmet s ragyogásukkal első pillanatra vakitólag meglepnek. Csillogó eszmék, fényes stilus, nagyzó előadás, elmés párhúzamok és ellentétek, sokféle tárgynak összehalmozása, nagy nevek, nagy események: Aeschylos és Feuillet, Byzancz és Paris, Aristophanes és Offenbach, Washington, Mohamet és Napoleon súgároznak szemünkbe egyetlenegy lapjáról is.

De a fényes máz alatt nincs belső erő; a kicsíszolt gloriett gyönge alapon épűlt.

Az egész művecske egyetlen alapötletre van rakva.

Szerzőjének eszébe jutott, hogy párhúzamba állítsa Széchenyit és Vörösmartyt, Kossuthot és Petőfit, Deákot és Aranyt. Az első párt nevezi a tettekre ébredés, a másodikat a lázas küzdés, a harmadikat az alkotás férfiainak.

Ez az ötlet kétségen kivűl tetszetős. Igen alkalmas théma lehet egy kis irodalomtörténeti elmefuttatásra, mert ama három korszakos politikus és költő csakugyan egy korban élt s vannak egymással érintkező pontok, melyek által össze lehet őket foglalni s beszélni együtt rólok sokat és szellemesen. De e tanúlmány szerzője nem vett magának annyi fáradságot, hogy részletesebben is kutasson, mélyebben is gondolkozzék e dologról. Tetszett neki az alapeszme, föltette magában, hogy e párok között mindenben ki kell mutatnia a rokonságot, felületesen végig suhant gondolatával e három korszak történetén, s a hol oly vonást talált, mely beleillett az ő rajzába, azt fontolgatás nélkűl azonnal bele is illesztette, a hol pedig akadály volt, azon igyekezett könnyű szerrel átsíklani. Így készűlt a munka, így kerűlt bele sok apró hiba és sok nagy tévedés.

Ha kedvencz ötletébe oly szenvedélyesen bele nem szeret, ha a kimutatandó párhúzam már előre is, mielőtt leírta volna, elfogulttá nem teszi, ha igyekezik tárgyát minden oldalról megnézni s itélni a tényekből: lehetetlen, hogy sok hibáját észre ne vette volna. Sőt valószinűleg lemondott volna e hármas párhúzam és ez összerokonítás kierőszakolásáról. Mert erőszakolva van az.

Széchenyi és Vörösmarty között oly kevés a rokonság, hogy kevesebb alig lehetne azon politikus és azon költő közt, a kik egy korban szerepeltek az újra ébredő nemzet közéletének és irodalmának terén. Széchenyi a jövő embere volt, Vörösmarty a multé. Széchenyi a politikában a legerősebb reformer és agitator; Vörösmarty az irodalomban csak annyiban nevezhető reformernek, mert eredeti tehetség volt, de a szó valódi értelmében épen oly kevéssé lehet a radikalis költők közzé sorozni, mint Walter Scottot vagy Göthét. Széchenyi oly izgatottan tevékeny volt, hogy a *lázas küzdés* emberének őt is csak annyi joggal nevezhetnők, mint szerzőnk nevezi Kossuthot; Vörösmarty jellemében inkább a merengő hajlam volt túlnyomó.

Ilyes ellentéteket e tanulmány semmibe sem vesz. Ő a hasonlóságot akarja kimutatni mindenben: nagy vonások, frappans ellentétek által akarja a korszakokat jellemezni, de nagy valótlanságokba esik. Hogy élesebben kitűntesse, mennyire *az ébredés* férfiai voltak Vörösmarty és Széchenyi, kétszer is ismétli ezt a mondatot: «A nyelvújítóknál a nyelv készűlt: Vörösmartynál készen volt; a Nagy Pálok panaszkodának: Széchenyi a tettek terére lépett.» Hatásos ellentét; de vajon igaz-e? Mit tesz az, hogy a nyelvújítóknál a nyelv készűlt, Vörösmartynál készen volt. Nem kész költői nyelv-e például a Berzsenyié, Kölcseyé? Nem tudták-e ezek gondolataikat igen sokszor szabatosan és szépen kifejezni? S viszont Vörösmartynál is nem találunk-e verseket, melyekben a gondolat nem leli meg a formát, s az eszme küzd a nyelvvel? Valóban

ama szép ellentétnek se egyik, se másik fele nem egyéb üres látszatnál.

Alább pár sorral elmondja, hogy Széchenyi szelleme leginkább Angliában fejlett; s nosza, mindjárt hozzá teszi, hogy Vörösmarty is legtöbbet az angoloktól tanúlt, távol tartván magát a franczia és német romantika befolyásától. Pedig Vörösmarty csak akkor tanult meg angolul, mikor eposzai már régen meg voltak írva s bár német fordításban előbb is olvasgatta az angol költőket, de művein akár a német, akár a franczia, sőt a keleti költők hatása is inkább kimutatható, mint az angoloké; nem is említve közelebbi mestereit, a latin és olasz eposzirókat.

Ismét néhány sorral alább kimondja, hogy Széchenyi magyarabb volt mint Kossuth s természetesen azzal egészíti ki ezt az állítást, hogy Vörösmarty is magyarabb volt mint Petőfi. Elismeri ugyan, hogy Petőfi érvényre emelte a magyarnak minden sajátságát, «de a hol idegen folyt be reá, ott sokkal érezhetőbb nála az idegen zamat, mint Vörösmartynál.» Ez sem való. Petőfire Beranger és Burns folyt be leginkább, de hatásuk soha sem érezhető annyira, mint Vörösmarty némely műveiben a német romantika.

És így folynak e meglepő de valótlan ellentétek és párhuzamok végig az egész tanulmányon. Hogy Vörösmarty keményen megbirálta Széchenyi *Kelet népét*, hogy Petőfi soha sem lelkesűlt Kossuthért, azt e tanulmány nem tartja szükségesnek megemlíteni. De törvezuzva bele szorít mindent a hasonlóság keretébe.

Mert nem tanulmányból merítette e hármas párhu-

zamot, hanem emez ötlött előbb a fejébe s *azért* gyűjtötte adatait, hogy az eleve kigondolt tételt bizonyítgassa. Természetesen ezzel egészen belebonyolodott a tévedésekbe.

Terünk nem engedi tovább folytatni észrevételeinket, de azt meg kell említenünk, hogy e névtelenűl kiadott tanulmány utóbb egy pesti lap tárczájában németre fordítva is megjelent s ott Asbóth János neve volt aláírva.

III.

Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Buda-Pest. Kiadja Ráth Mór.

(1874.)

Gédelgetni a megyék önállóságát azért, mivel azok az alkotmányos szabadság védbástyái s a magyar nemzetiség őrzői: ez nálunk már régi jelszó, de napról-napra inkább kezdjük észrevenni, hogy nagy részben csalódás. Csalódás, mely általánosan elterjedt és sokáig tartott, mert mintegy politikai hagyományúl maradt reánk egy megelőző korszakból, s az ily hagyományos tan erősen szokta magát tartani, még akkor is, midőn már túlhaladta az idő. Egykor csakugyan az alkotmányosság védbástyái s a magyarság menedékei voltak a megyék. Hatalmas szolgálatot tettek, mikor a magyar nemzetiséget más komoly támadás nem fenyegette, mint a bécsi kormány germanizáló fondorlatai. Akkor

tapasztalta a nemzet, mily negativ erő van ez intézményben s azért kedvenczévé lettek a megyék; ápolgatta, czirógatta őket, bár nem kerűlhette el figyelmét, hogy a közigazgatás helyes rendezésének és az ország erélyes kormányzásának gyakran útjában állanak. De az aggódó hazafiúi szív mindig azt a titkos gondolatot rejtegette a háttérben, hogy ismét visszajöhet a német centralisatió s akkor a megyék majd újra megteszik a régi jó szolgálatot, megőrzik alkotmányunkat és nemzetiségünket.

Azonban a ki ma is erre gondol, nem veszi számításba az idők megváltozását. Más veszély fenyegeti most nemzetünket, mint fenyegette akkor, midőn a megyék szolgáltak védelméűl. Akkor főleg felűlről jöhetett a támadás, a bécsi kormány részéről; most inkább alúlról jöhet az, a nemzetiségektől, és pedig épen a megyék útján is. Akkor idegen volt és nemzeti önállóságunknak ellensége a kormány, magyar és hazafias a megye; most magyar és hazafias a kormány, de számos megye idegen érzelmű és ellensége a magyarságnak. Megyéink akkor a magyar nemzet és az alkotmány érdekeit védték külső erőszak ellen; most nem ritkán csak arra szolgálnak, hogy a magyar központi kormány törekvéseit gátolják a rend, állami consolidatio és a magyar faj suprematiájának fentartásában. Akkor jobban bizhatott a megyében a magyarság, mert teljesen a magyar nemesség vezette, mely a rácz, tót és román népségű megyékben is magyarnak érezte és magyarnak vallotta magát; most, nemzetiségi tekintetben, nem csak megbizhatatlanná kezd lenni némely megye,

hanem valóságos igazgató-tanyáivá a kielégíthetetlen nemzetiségi agitatióknak.

Röviden szólva: a magyarságra nézve a megye egy központi hatalom németesítő törekvésével szemben oltalom volt, de az ország népe közt lappangó nemzetiségi izgatásokkal szemben nemcsak nem oltalom, hanem inkább veszély.

A helyzet változását pedig, az utóbbi pár évtizedben, épen az jellemzi, hogy e két oldalról jöhető támadás közől 1848 előtt az előbbeni volt a fenyegetőbb, 1867 óta az utóbbi válik évről évre fenyegetőbbé.

Nézetünk szerint félreismerné viszonyainkat, a ki azt hinné, hogy az osztrák-magyar monarchiában még egyszer állandóan tért nyerhet a germánizáló központosítás elve. Annak az ideje valószinűleg lejárt. Talán megszünhetik az alkotmány, talán jöhet ostromállapot, de e monarchia magyar, szláv és román népeivel szemben komoly államférfi aligha fogja többé még csak megkisérteni is a germanizatióra alapitott központosítást. Efféle kisérlet homlokegyenest ellenkeznék azon állással, melyet e monarchiának Európában, kivált a német birodalommal szemközt, jövendőre diplomatiailag el kell foglalnia; és még egyenesebben ellenkeznék a monarchia saját népeinek mind erősebben fölébredő önérzetével, melylyel most már nem lehetne oly könynyedén elbánni, mint ezelőtt. Erről az oldalról nem tarthatunk a régi támadás megújításától, mert a magyar, szláv, román elemek egyszerű negativ ellenállásán hamar megtörnék az. S ha jönne is ily támadás, mai időben nem a megye szolgálna ellene fő védelműl,

hanem a hatalmasan kifejlődött sajtó, a modern közlekedési viszonyok által megkönnyített társadalmi érintkezés és gyakori eszmecsere. A megyei közgyűléseknek egykor főleg az adta roppant jelentőségöket, hogy a közvélemény csupán ott szólalhatott meg; ezentúl szólhat a sajtó által is, társadalmi téren is és az agitatióra bőven van alkalom mindenfelé. Már Bach germanizatiója sem a megyék ellenállásán tört meg; ezentúl pedig minél inkább fejlődik a monarchia különböző népeinek műveltsége, a magyar megyék egykori nagy szerepének megújítására annál kevésbbé kerűlhet a sor. A védbástyára ezen az oldalon a magyarságnak többé alig lehet szüksége.

De tanyát üthet a bástyákban az ellenséges elem. Épen a mi valószinűtlenné teszi a német centralizatió újra kezdését, épen az viszont növeli a belső nemzetiségek által fenyegető bajt. Az uralkodó nemzetiségi elv, a kisebb népek ébredező öntudata, a művelődés terjedése s ezzel az eddig elnyomott alsó néposztály igényeinek, ambitiójának, önérzetének, érdekeinek fokozódása: mindez, az osztrák-magyar monarchiában, bontja a centralizatió hatalmát, de növeli a nemzetiségekét. A mire régen mi használtuk a megyét a bécsi kormány ellen, arra fogják használhatni ezután a mi magyar kormányunk ellen a kisebb nemzetiségek. Ezeknek mi ellenünk igen jó fegyverökké lehet a megye. A vegyes népségű vidékeken már kezdik is használni s ne higyük, hogy majd belefáradnak. Szereplésök kétségkivűl zajosabbá, igényeik merészebbé, tendentiájok rosszabbá fognak válni napról-napra. A me-

gyékben befolyásuk inkább nőni fog, mint kisebbedni. Minél szélesebb alapokra fektetnők megyéink alkotmányát, minél több tért engednénk abban a nép alsóbb osztályainak, annyival inkább veszítené a magyarság, vegyes nemzetiségű vidékeken, eddig gyakorolt befolyását, felsőbbségét.

Pedig a magyar állam vezetőinek minden áron kerűlniök kell bármi olyan intézkedést, a mely a magyarság felsőbbségét ez országban távolról is érintheti. Gyarlóság volna ezt nyiltan be nem vallani. Gyarlóság volna leplezgetni azt a meggyőződésünket, hogy politikánkban legfőbb, legelső és soha el nem engedhető vezérelvnek tartjuk a magyar faj felsőbbségének megtartását. A divatos (bár divatból itt-ott ki is menő) politikai szavak: democratia, egyenlőség, testvériség, nemzetgazdasági kivánalom, népsouverainitás, szabadelvűség, hitszabadság stb. mind második sorban állanak itt a politika magyarságával szemben. S ezt nem az érzelmekből merítjük, nem a fajszeretet sugallja szivünkbe, hanem a legelfogulatlanabb állampolgári megfontolás. Azon a darab földön, melyet szent István koronája elfoglal, a magyar felsőbbség megbomlásával csak zavar, forradalom, chaosz következhetnék; a szigoruan magyar politikán kivűl e földön bármely egyéb politika ábrándos, lehetetlen, ideiglenes, kalandozó és csak romlásba, fejetlenségre, a nemzetiségek kölcsönös pusztulására vezethet. Sok itt a szertehuzó, bontó elem, melyek szeretnék szétrobbantani az országot. Ellenök az államnak legfőbb és legerősebb összetartó ragasztéka a történelmileg megállapodott magyar felsőbbség.

A magyar politika a rend, béke, szilárdság egyetlen biztosítéka itt. Állandóságot, művelődést, rendszeres állami fejlődést ebben az országban csak a magyarság hatalma alatt lehet gondolni. Ha ezzel rendre vergődni nem tudunk, másféle kisérlettel még kevésbbé, mert minden másféle kisérletet nagy erőszakkal kellene kezdeni s az azzal előidézett forradalmi rázkodások vége beláthatatlan. Meglehet, hogy most is laza az államunkat alkotó elemek consistentiája; de bár mily bolygatás által még lazábbá válnék. Mostani alakját sok nemzedék munkája által nyerte ez állam; rétegei lassú lerakódás után tapadtak egymáshoz, de együtt fognak tartani, míg minden réteg a saját helyén marad. A futó homokot igen gyér fű is képes megkötni és összetartani, de ha megháborgatják e gyér fű gyökereit, ha szántóvassal felforgatják az összetartó rétegeket: nem támad ott termékeny szántóföld, hanem puszta, kietlen, vándor sivatag.

Azért még a legelégületlenebb nemzetiségi agitatorok részéről is vakmerő, botor, ábrándos politikának tartjuk, ha ebben az államban a magyar faj felsőbbségének tönkre tételére és Magyarország szétrobbantására dolgoznak. Az ő szempontjokból is rövidlátó utopiának hiszszük ezt. Az áradat, mely az országot elpusztítaná, nem hozhatna áldást vagy jólétet egyik népre sem, mely itt lakik. Hanem erről hasztalan beszélnénk: azok az agitatiók csendesedni, azok a nemzetiségi igények a kielégíthetőség szinvonaláig apadni, az a magyarfaló boszúvágy csillapodni nem fog. Bár mily engedékenységet mutasson a magyar faj: az agi-

tatiót el nem hallgattathatja. Le kell mondania az 1867, sőt 1861 óta követett jámbor testvériségi érzelemről, melylyel *fehér lapot* volt hajlandó adni a nemzetiségek kezébe s olyan nemzetiségi egyenjoguságot akart volna teremteni, melynek védő árnyékában barátságosan ölelkezzék egymással valamennyi hazai népfaj.

Az előttünk fekvő röpirat erős érvekkel lép föl ez illusorius és erélytelen eljárás ellen. Kimutatja: mily káros következményekre vezetett már is az ország némely vidékein az a bágyadt, csaknem meghunyászkodó politika, mely mindig a nemzeti egyenjoguságról beszélt, de a magyar faj érdekeit alig merte csak említeni is. Kimutatja, hogy Eötvös is, a nemzetiségi politika kérdésében, mily ellenkezésbe esett önmagával s mily kiegyenlíthetetlen ellentét van a *XIX-ik század uralkodó eszméi*ben e kérdésről elmondott bölcsészi nézetei s a *Nemzetiségek*ről szóló röpiratában kifejtett gyakorlati tanácsai között: amabban az egyenjogusági elméletet csak az uralomra törekvés egy elburkolt új formájának mondja s emebben mégis a nemzetiségi kérdés megoldására Magyarországon legbiztosabb eszközűl az egyenjoguság elvének gyakorlati kivitelét ajánlja. Olyat javasol gyakorlatban itt, a mit már elméletileg is lehetetlennek bizonyít amott. A nemzetiségi ellenszenvet Európa-szerte kiengesztelhetetlennek ismeri föl s mégis itthon a legszélsőbb határig menő engedmények által akarja azt szépen elaltatni.

És a nemzet elfogadta e tanácsot. Részint azon lelkesedéssel, melyet rendesen tanusítani szokott, mikor

valami nagylelkűségről, nemzeti áldozatkészségről van szó, részint még szokottabb indifferentismusa által, hagyta a nemzetiségeket mulatni kedvökre. Csaknem ömledező testvéri érzelmekkel szóltunk hozzájok. Hogy mily sikerrel: mutatják az újvidéki, fogarasi, zarándi, szebeni események. Néhány törvényhatóságunk évről évre romlik, közgyűléseik nyilt alkalmat adnak az állam egyenes megtámadására és mindennemű izgatások terjesztésére.

Ideje végre, hogy más szemmel nézzünk a megyékre. Ne tulajdonítsunk nekik sok fontosságot a nagy politika tekintetében. Ne várjuk tőlök, hogy valaha nemzetiségünket ők védjék meg oly veszélytől, melyet máskép elhárítani talán nem tudnánk. Hagyományos elfogultság ne zsibaszsza meg azok kezét, a kik a megyék jövendő hivatását, hatáskörét ki fogják mérni. Bánjanak velök szabadon, csupán az ország közigazgatásának jó rendezése álljon szemök előtt.

A megyék ma már kevésbbé lehetnek arra hivatva, hogy fiók-parliamentek legyenek s oly dolgokról tartsanak napokig tartó közgyűlést, melyek a nagy politikához és az országgyűlés elé tartoznak. Egykor ennek is inkább volt értelme, míg a sajtó fejletlen, a meetingek tartása korlátozottabb s így az eszmecserére az alkalom gyérebb volt. Ma e részben is kisebb a jelentőségök. Mondják ugyan, hogy a megyei gyűlés alkalmat adván szónoklatokra, mint az államférfiak gyakorló iskolája, jelentékeny szolgálatokat tehet a közügynek. Ezt nem is akarjuk kétségbe vonni. De ha a gyűlés szorosan a megye belügyeivel foglalkozik és erre van

szorítva a szónok is: sokkal valószinűbben fog jó államférfivá fejlődni, mint fejlődik az által, ha nagy politikai kérdésekről szónokol oly gyűlésben, a mely e kérdésekről határozni nincs hivatva. Az önkormányzat, a megyei rendszer főleg abban lehet az alkotmányos élet iskolája, ha saját helybeli ügyeik elintézése közűl alkalmat ád az embereknek tapasztalni: mily nehéz a kormányzás mestersége, mily bajos a sokféle véleményt egy kalap alá vonni, mily nehéz helyesen igazgatni s vezetni a közvéleményt. A ki ezt kisebb körben tapasztalta, valószinűleg méltányosabb lesz a kormányférfiak feladatának megitélésében és kevesebb önhittséggel szól oly tárgyakhoz, melyek körűl ingatagnak érzi maga alatt a földet. Rég idő óta nagy bajunk az, hogy mindenütt, mindnyájan mindig a nagy politikáról beszélünk legtöbbet. Megyegyűléseinkre is inkább az országos kérdések tárgyalása, mint az önkormányzati ügyek vonzották az embereket. Igyekezzünk szabályozottabb mederbe terelni e szóáradást. Végezze a megye a saját dolgát s legyen minél kevesebb alkalma országos dolgokba szólani. Adhatunk a municipiumoknak elég dolgot otthon, de adjunk eszközt a központi kormánynak is, hogy állami ügyekben kiadott rendeletei az egész országban pontosan, gyorsan és felelősség terhe alatt hajtassanak végre.

Röpiratunk e czél elérése végett azt javasolja, hogy a tisztviselőket a segédszolgabirótól kezdve egész az alispánig a kormány nevezze ki és szüntettessék meg a megyék választási joga.

Nem akarunk itt futólag a javaslat tárgyalásába

fogni. Sokat mondhatni ellene is, mellette is. A közvélemény e kérdést illetőleg még nem állapodott meg bizonyos határozott irányokban. A kilenczes bizottság megpendíti ez ügyben a reform szükségét, de nyilt javaslattal nem áll elő. Valószinűleg majd némi középúton fog történni a megállapodás: például a különös szaktudományt kivánó állások betöltése a kormányra bizatik, a többiek erősebb és egyenesebben a kormánytól függő felelősség terhe alatt, talán továbbra is megyei választás alatt maradhatnak.

Azonban bár mily irányt vegyen is az új rendezés: egyetlen gondunk legyen, hogy jó administratiót nyerhessünk általa. Ne tegyenek elfogulttá a multból maradt nagy jelszavak, az üres kegyelet, a védbástya név. Keserűen csalódhatnánk, ha a magyarság jövője s nemzetiségünk megőrzése tekintetében nagy bizalmat vetnénk épen a megyékbe. Ügyeljünk, hogy a legválságosabb órában ellenséges ágyútűzzel ne támadjanak reánk épen onnan, a hol segédsereget véltünk táborozni.

IV.

Nagy férfiaink. Legújabb fény- és árnyképek. Kákai Aranyostól.

(1875.)

Kákai Aranyos könyveivel többet foglalkozik az olvasó közönség, mint az irodalmi közlönyök. Képviselői körökben, miniszteriumoknál, kaszinókban és az

előkelő világ szalonjaiban e vázlatokról mindenesetre beszélnek annyit, mint igen kevés termékéről a magyar irodalomnak. Dicsérői és gyalázói egyaránt elismerik, hogy szellemesen, könnyű tollal, genialis vonásokkal vannak vázolva, s nem egy megjegyzése, nem egy jellemző észrevétele jár hetekig szájról-szájra a más rovására szivesen kaczagó közönség között. A napi sajtó pedig többnyire agyon szokta hallgatni. A kik jelentéktelen írói kisérletek birálatára nem ritkán egész hasábokat «szentelnek» és egész tárczákat hisznek érdekessé tehetni nyomtalanul kelő és letűnő könyvek kivonataival: K. műveinek megjelenésekor nem látszanak észrevenni azt, hogy ez az iró messze kilátszik a nyomtatott betűk mindennapi áradatából, s ennek hullámai nem is fogják elmosni olyan könnyen, mint sok híressé trombitált irodalmi nevezetességet. K. A. azzal is, a mit ír, és azzal is, a mint írja, jellemzi a kort és ez a tulajdonsága még igen sokáig meg fogja őrizni érdekességét. Sok nagyképű vezérczikk régen feledésbe merült, sok «zajos tetszéssel kisért» parlamenti beszédet az országgyűlési naplóban rágott össze a moly, sok «új irányt kezdő dráma» letűnt a színpadról, mikor K. könyvét még mindig érdekkel fogja forgatni egy jövő korbeli historikus, a ki majdan a második parliamenti magyar kormány időszakának belső történetével foglalkozik.

Hanem az igaz, hogy majd meggyűl e könyvvel a baja, míg kiválogatja belőle a jót a rossztól, a valót a valótlantól, a jellemzőt az eltorzító malitiától. Mert mindez nagy ügyességgel van abban összevegyítve s

aztán leöntve egy csípős ízű erős lével, mely nem kellemetlenűl csiklandozza az olvasó ínyét, de a melyről nem tudhatni bizonyosan: nincs-e hozzá méreg keverve, s nem ettől nyerte-e pikáns ízét?

K. A. irálya és modora váltakozva hol az életrajz, hol a tárczaczikk, hol az élczlapi bohóskodás hangját veszi föl. Mind a háromból van benne valami, de egyik sem túlnyomó részben. Néhol egyes részletekben fölemelkedik a történetírói fölfogásig, sőt nagy otthonossággal átfutja az államphilosophia egy-egy vidékét is; másutt leszáll a közönséges elménczkedés fokára. Egyszer szatirizál kiméletlenűl, másszor csak enyeleg. Mindig sietősen ír, journalista tollal. Hogy részletesen kidolgozza rajzait, arra ritkán vesz időt; csak vázlatokat nyújt s azokat is gyakran csupán egyetlen oldalról körvonalozza. Neha úgy tesz, mintha a festő hátulról rajzolná valakinek az arczképét, a honnan csak a kopasz búbja és a két füle látható. Összes fény- és árnyképei közt aligha van egy is, mely egy teljes *essay*vé kerekednék. Compositióra nem ügyel; csak össze-vissza fűzve követik egymást megjegyzései.

De ezek a megjegyzések magokban mindig elég érdekesek arra, hogy lekössék a figyelmet. S ha egy sétatéren vagy népes teremben néha órákig szívesen elhallgatjuk egy jó «cicerone» magyarázatát, a ki az előttünk elhaladókról egyet vagy mást pletykázni tud, mennyivel érdekesebb egy ily cicerone, a ki a «nagy hazafiakat» mutatja be hálóköntösben. És igazán tud rólok sokat. Éles szeme van, hamar bepillant embereibe; nem mindig egészen lelkök fenekéig ugyan, de

elég mélyen arra, hogy az apró hibák, hiúságok, üres felületesség, charlatanság és szédelgés rejtve ne maradjanak előtte. Nagy mértékben meg van áldva ép józan észszel, melyet se a politikában, se a tudományban meg nem tud széditeni a nagyképű üres phraseologia. Igazi kedve telik benne, hogy szétpattantsa a fölfújt hólyagot. Neki magának igen könnyű és igen világos irálya van, s bár meg tudja tűrni a nehézkesebb észjárást is, de ha a fontoskodás tartalmatlan, ha az üresség követel magának nyomatékot: azt hamar levegőbe fújja minden tudományos apparatusával együtt. Sok aprólékos vonást megfigyel és aprólékos észrevételeit igen ügyesen tudja irataiban használni; gyakran egészen jelentéktelennek látszó kicsiségeket úgy dob a nagyobb dolgok közé, hogy egész emberét jellemzi velök. Ismeri az utolsó húsz-huszonöt év politikai történetét és politikai szereplőit jobban, mint akárki, a ki ezekről mostanában magyarúl könyvet írt. A kulisszák között élt mindig; ismeri a mozgató gépezet elrejtett rugóit; megtudott igen sok belső titkot s jó emlékező tehetsége van, hogy el ne felejtse. Emlékezete olyan e részben, mint a jó adomázóé: jellemző anekdoták minden *à proposra* jutnak eszébe és csattanósan tudja azokat előadni.

A közéletben szereplő férfiak jellemzésével egész irodalmunkban az élczlapon kívűl jelenleg csak ő foglalkozik, mert a képes ujságok obligát életrajzait e részben alig vehetjük számba. De K. A. rajzai nemcsak jellemzőbbek és teljesebbek, hanem élczesebbek is, mint átlag az élczlapoké. Nyila biztosabban talál,

fegyvere finomabb. Ritkábban válik kezében akár otromba doronggá, akár élevesztett vaskó-darabbá. Könnyű kézzel üti a sebet, de aztán nem vájkál benne annyi ideig, hogy az olvasóra undorítóvá legyen. Valamennyi vázlatán meglátszik ugyan, hogy egyazon kézből eredt, de mégis ritkábban ismétli önmagát, mint élczlapjaink. Nem lovagol egy-egy hibán, valakinek a nagy orrán, hosszú vagy kis termetén oly sokáig, mint ezek. A mit tálal, azt frissen főzte, nem a tegnapi maradékot melegíti föl. Igen ritkán egyhangú; nem unalmas soha. Izlése műveltebb, törekvése komolyabb, felfogása igyekszik magasabb czélnak is szolgálni a puszta megnevettetésen kívűl. Sokszor kiméletlenebb mint az élczlapok, de még sem olyan durva. Gyakran nagyítja ő is a jellem ellesett torz vonásait, túlozza a hibát, megvastagítja a természeti hiányokat, de merő ráfogásokra nem veteműl. Nem teszi embereit nevetségesekké oly dolgokért, a mikben ezek teljesen ártatlanok; a mit ő mond, abban legtöbbnyire van valami igaz. A magánélet iránt kiméletesebb, mint az élczlapok és nem emlékezünk, hogy kivált a családi dolgokat egyetlen helyen is megsértené. Embereiben a közélet emberét tekinti s csak annyiban foglalkozik velök, a mennyiben gondolja, hogy befolyásos lehet napjaink politikájára. A jellemrajz hátterében nála gyakran lelünk egy darab érdekes korrajzot, melyben alkalmat vesz politikai irányt és elveket komolyan védni vagy ostromolni. Az élczlapoknak egész törekvésök a komikai hatás: igyekeznek megnevettetni; K. A. azonban befolyást akar nyerni meggyőződésedre

is s míg élczein kaczagsz, már félig azon útra léptél, a hova ő szándékozott vezetni. Ily módon gyakran sikerül véleményedre hatnia. Nem annyira ugyan, hogy áttérítsen az ő pártjára; de annyira igen, hogy rosszúl érezd magadat a saját pártodban. Ritkán fog abba, hogy reád tukmálja a maga elveit, vagy nyakadra dicsérje a maga államférfiait; de igyekszik megingatni a te saját elveidet s megdönteni bizalmadat a saját vezetőid iránt.

Egy szóval, ő nem clown, hanem szatirikus. Határozottabb irányú, eszmében gazdagabb, itéletében megállapodottabb, tanúlmányokban és politikai tapasztalatainak bőségében fölűlmúlja valamennyi élczlapot.

És függetlenebb is mint azok. Azaz, szabatosabban szólva, kevésbbé függ össze a most szereplő pártokkal és azok férfiaival. Kevésbbé köti pártfegyelem, mert az a párt, a melynek érdekeit a hirlapirodalomban ő képviseli, ma is alig adja nyilt jelét létezésének, egy pár évvel ezelőtt pedig — mikor K. A. az első vázlatokat közrebocsátotta — egészen az észrevehetetlenségben lappangott. Ennélfogva a szereplő politikusok között kevés olyan embere van, a kit pártszempontból, «belső érdekből» kimélnie vagy esetleg épen dicsérnie kellene. Tágabb mezeje van, a hol szabadjára érezheti magát és tetszése szerint, minden tekintet nélkül szórhatja gúnyjait. A kik neki «ne nyúlj hozzám virágok», azok kevés számmal vannak s mivel most keveset is szerepelnek a nyílt színtéren: nem tűnik föl, ha egészen hallgat is rólok. Ez szerencséje is, mint szatirikusnak és mint egyáltalán írónak egyaránt. Mert K. A.-nak

természetében van, hogy lenézni, kicsinyíteni, kicsúfolni sokkal jobban tud, mint érdemeket igazán elismerni még ott is, a hol *van* elismerni való érdem. Annyival nehezebben megy ez neki ott, a hol az érdemek nagy részét csak a pártszempont, a barátság, a kölcsönös jó viszony láttatja vele. Megszokta, hogy mindig torzképet rajzoljon s ha Adonist vagy Platót akarja festeni, eltorzítja azt is.

Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy K. A. olykor-olykor szépítgetni is ne szokott volna. Ellenkezőleg. Az előttünk fekvő kötetben is van rá példa, hogy néha megpróbálja Vulcanust Adonis szeretetreméltóságában állítani elénk s a nagyot ütő kalapács érdemei iránt megnyerni rokonszenvünket. És el kell ismernünk, hogy ügyesen tud hizelegni, ha akar. Jól érti a hizelgésnek azt a tökéletesitett módját, mely sértés alakjába van burkolva s első pillanatra gorombaságnak látszik, de a gúnyolódás ürügye alatt annyival kellemesebben osztja dicséreteit. Megtépi, karmolja, czibálja, földhöz veri a dicsőitendő férfiút, mint játszó macska a pajtását, de nagyon jól tudja, hogy annak ez a czibálás igen jól esik, sokkal jobban, mintha közönségesen czirógatnák.

Hanem az ilyen szeszélyes nyájaskodás nem fér össze az ítélő bíró feladatával. K. A. ítéletében ritkán lehet bizni, mert nagyon különböző mértékkel mér. Egyik embernél a legkiválóbb tulajdonok mellett egy-egy hibát oly élesen megvilágítva tüntet ki, hogy az egész embert elhomályosítja. A másiknál pedig jelentéktelen érdemekből is nagy dolgot csinál. Bár meg

kell adnunk, hogy ez utóbbi hibába ritkábban esik. Jobban szereti az embereket lerántani, mint fölemelni. Talapzatot bizony ritkán rak emberei alá. Látszik, hogy akkor érzi magát igazán jól, mikor gúnyolódhatik; a dicséret, az csak erőltetve megy. Van egy-két államférfi, a kikkel éveken át jó viszonyban volt s figyelmesen leshette gyöngéiket, de a világ előtt nem tárhatta föl; mily jól esik neki a «jó viszony» változtával, hogy gúnyolódásának szabad röptöt engedhet s a barátság többé nem gátolja, természetes érzelmeit kiönteni. Mert neki a ridegség, az ironia, a kicsinylés természetében van. Ifjúsága óta hiányzik nála minden lelkesűlés, minden felbuzduló érzelem. Széchenyiről irott művében maga ád kulcsot jelleme ridegségéhez és maga beszéli el, hogy különben is korán érett politikai józanságát az 1848-iki katastropha rideg practicismussá fagyasztá s ő akkor nem törődvén se hazával, se nemzettel, beállott Bécsbe könyvcensornak s kosmopolita lett és epikureus. Ez a nyilatkozat segít legjobban megfejteni az ő lelkét és jellemét. Igaz, hogy azóta, midőn így jellemezte magát, sok megváltozott. Kosmopolitából ismét a magyar politika szóvívőjévé lett. De megmaradt epikureusnak és megmaradt benne az a cynismus, melylyel önmagáról ily jellemzést fölemelt fővel hirdet a világnak. Sértő, rideg, sivár cynismus, melyről alig hihetni, hogy fölbuzdulhatna valamely eszméért, igazán ragaszkodhatnék valami elvhez s lehetne hite igazságban, bizalma bárkihez, rokonszenve bármely ügy iránt. Nem szeret senkit és semmit. Írói tehetsége szerint sokkal magasabb hely illetné meg az

irodalomban, mint a milyet jelenleg elfoglal, ha földhöz nem lánczolná ez a semmit föl nem vevő, senkit nem tisztelő cynismus. De ő nagyon tetszik önmagának e szerepben. Kérkedni szokott vele; kinevet minden idealismust, és igen hamar kinevetni való idealismusnak nevezi mindazt, a mi egy kissé emelkedettebb érzelemből ered. Lerántja a haszonleső álarczát, nevetségessé teszi a hiú ambitiót, kicsúfolja a hazafisággal szájaskodókat; de a nemesebb irányú törekvést és az őszinte hazafias lelkesülést is könnyen kineveti és könnyen hóldkórosságnak tartja. Jól teszi, ha írtja az érzelgést, az ábrándozást; de nagyon alant ne jelölje ki ezek határvonalát, mert az önzésen és a practicismuson túl nem kezdődik mindjárt az ábránd országa; van a kettő között még egy tágas mező, versenytérűl a nemesebb jellemek számára.

Azt sem kellene felednie, hogy érző kedély nélkül, idealismus nélkül kevés nagy író volt a világon és nála főleg ez a kinevetett érzelem hiányzik, hogy jó biograph és koszorút érdemlő író váljék belőle. Sőt nem csak írói koszorújának van hija miatta. Egész pályája példa arra, hogy az igen nagy «józanság» sem vezet mindig czélhoz. Ha nála a «practicismus» nem fejlett volna ki oly korán, ha az epikureismus nem vonta volna oly erősen a lencsés tál felé, oly tehetséggel, mint az övé, kivált ha nemes ambitióval választott czél ösztönözte volna tanulmányainak rendszeresebb folytatására: egykor talán át kellett volna ugyan élnie néhány szűk évet, de most nemcsak írói hírben állna magasabban, nemcsak neve volna népszerűbb — ily

markolhatatlan dolgokra ő, azt mutatja, nem sokat ád — hanem dúsabb lehetne földi javakban is. Ezeknek becsét pedig, nem hiszszük, hogy legepikureusabb napjaiban is tagadhatta volna.

V.

Magyar conservativ politika. Irta Asbóth János.

(1875.)

A napi sajtó egész eseményt csinált e műből. Megjelenésének politikai fontosságot tulajdonított, állításait vezérczikkekben bonczolta, vádjai ellen komoly védelem alá vette a legkiválóbb államférfiakat és támadásai mögött valami megdöbbentő hatalmat sejtett lappangani. Mintha e röpirat nem is könyv volna, ha nem politikai tény.

Mi pedig úgy látjuk, hogy könyvnek is igen rossz. Zavarosabb munka nem egyhamar jelent meg politikai irodalmunk terén. Fölfogása egyoldalú, vádjai lelkiismeretlenek, itélete félszeg, programmja badar; a mit a magyar közélet néhány évtizedi eseményeiről és ezek indokairól mond, az csupa confusio és következetlenség; bátorsága, melylyel néhány kitűnő magyar államférfit megrohan, nem bátorság, hanem gyermekes paczkázás; kihívó vakmerősége, melylyel a conservativ párt bajnokaként sorompóba lép, merő föltűnési vágy; itélete, melyet a magyar nemzet jelen századbeli történetéről s a liberalis párt tetteiről mond, a legköny-

nyelműbb, ferdébb, meggondolatlanabb nyilatkozat, a mit történelmi visszapillantás ürügye alatt kimondani lehet.

Csupa ellenmondás az egész munka. Ellenmondásokkal van tele részleteiben, és ellenmondás már az is, hogy Asbóth úr ilyen conservativ programm írásába kezd. Mert Asbóth úr olyan kevéssé conservativ jellem, hogy e részben ritkítja párját; és csalódik, ha azt hiszi, hogy elég neki egy szép reggelen elkiáltania: «én conservativ vagyok» s már ezzel valóban azzá is lett. Mintha csak öltönyt cserélne, most tetszelegve jár a conservativ mezben, melylyel meglehetősen sikerült föltűnést okoznia; de eddigi nyilvános szereplése, bár mindössze sem hosszú, nagyon is mutatja, hogy természetében nincs conservativ elem, és nincs semmi állandóság. Elveit hebehurgyán változtatja, itélete egyik szélsőségből a másikba csap, nézeteit szeszélye után látszik szerezni; csupán föltűnési vágya marad meg állandóan és ma épen oly ecclatans módot keres azt vitatni, hogy valami fekete, a mily hevesen vitatta tegnap, hogy fehér.

Alig egy éve még, *Három nemzedék* czímű röpiratában a magyar nemzet jelen századbeli politikai fejlését három fő alak vezérlete alatt, e három fő alakban látta «megtestesedve». Széchenyi a tettekre ébredés; Kossuth a lázas küzdés; Deák az alkotás korszakának képviselője — mondá akkor. Ugyanegy fejlődés különböző szakainak nevezte e három korszakot; természeti szükségességnek tulajdonítá, hogy a nemzetnek e három fokon át kellett haladnia; Széchenyi

korát «az előkészületlen ösztönök kapkodásának» nevezte, «mely az erőkhöz és törekvésekhez méltó alkotásig eljutni nem tud»; Kossuth korszakában «a küzdés tüzet okádó lelkesedésében ragyogó, duzzadó izmokkal és neki feszített tüdővel munkálkodó, de alkotni nem tudó szenvedélyesség korát» látta; míg Deák alatt «a biztos kézzel teremtő alkotás plastikai súlyegyenének és az egész fölött uralkodó harmoniájának kimondhatatlan fölényét» találta föl.

Ime, egy év múltával, e bombasztikus dicsőítésből nem őrzött meg conservativ keblében semmit. Átkot kiált az egész szabadelvű mozgalomra 1825-től 49-ig; mindent, a mi azon időben történt, ha jól ütött ki, a conservativ pártnak tulajdonítja; Széchenyit átviszi a conservativ párthoz; Kossuth szereplése fölött minden szava kárhoztatás, kicsinylés és gúny; Deáktól pedig a «plastikai alkotás» dicsőségét elragadva, a conservativ párt fejeit koszorúzza meg vele.

Tavalyi röpiratát Deák nagyságába vetett bizalmával ekként fejezte be: «Így tudta romjaiból Deák Ferencz újra fölépíteni a magyar alkotmányt, de nem! — magát a magyar hazát, így tudta nemcsak helyreállítani a mi össze volt roskadva, hanem tovább is építeni, betetőzni alkotmányunkat, megvédelmezni jövőre a fölötte el-el nyargaló förgetegek ellen, pótolva a multnak nehéz mulasztásait; kiterjesztve az alkotmányosságnak eddigelé csupán az országnak külön ügyeire terjedő hatályosságát az Ausztriával közös ügyekre is, és megszüntetve azon állapotot, melyben ezek évszázadokon át, az ország minden tiltakozásai ellenére is,

a nemzet hozzájárulása, az ország érdekeinek figyelembe vétele nélkül tettleg absolutistice intéztettek, ki nem apadó forrását képezve az elkeseredett viszálkodásnak, végzetes összeütközésnek. És így tudta a personális unio középkori, feudalis alapjáról a kornak színvonalára, az érdekközösség alapjára emelni a Magyarország és Ausztria közti közjogi viszonyt».

Idei röpiratában pedig a kiegyezés minden érdemét a conservativeknek akarja tulajdonítani. Deák és pártja «azok programmját tették magukévá mindenben, de abban az egyben nem engedhettek, hogy azt ők hajtsák végre, hogy a hatalom nekik jusson, a felelős miniszterium ők legyenek». A conservativek «érezték, hogy a nagy mű, melyet annyi önfeláldozással *alkottak meg,* követeli tőlük még azt az önmegtagadást is, hogy hallgatagon félre vonuljanak s a nagy mű megerősítését, megvédését másnak engedjék át». Deáknak tehát, Asbóth úr idei szemüvegén át nézve, alig van többé szót érdemlő része a kiegyezésben; a kiegyezés után pedig szerepe még ügyefogyottabb, mert «a nagy mű befejezte után Deák nem vezér volt többé, hanem csak zászló Andrássy kezében, melyet ez olyankor lobogtatott magasan, midőn attól lehetett tartani, hogy a hívek megingatott dandárjai különben nem követnék kalandozásaiban az új vezért».

Oh hova törpül egy rövid év alatt a nagy alkotó! Tavaly még rendületlen alkotmány-építő hatalom, kinek műve századok ingadozásait helyezi szilárd alapra; az idén már lenge lobogó, melyet tehetség nélküli grófocska tetszése szerint csóvál a levegőben.

Honnan e meglepő változás?

Egész komolyan szólva, mi nem találjuk egyéb magyarázatát, mint azt, hogy Asbóth úrnál, élénk stilje, ügyes előadása, váratlan ötletei, szokatlan fordúlatai, szellemes modora, helyenként teljes figyelmet keltő fejtegetesei és elég bő olvasottsága mellett teljesen hiányozni látszik az önálló itélet. Olyan itélet, mely tapasztalatokon, emberismereten, megfontoláson alapúl. Olyan itélet, a mit akár conservativ, akár liberalis az ember, lelkiismeretes gondolkozás után formál magának, hogy aztán megálljon mellette. Olyan itélet, a mit csak kellő érlelés után szokott kimondani az, a kit politikai föllépésre nem csupán a föltűnési vágy ingerel; de ha egyszer kimondta, nem hirdeti holnap ismét az ellenkezőjét.

Asbóth úr nem szokta megérlelni nézeteit. Ötletei vannak, benyomások után indul, de meggyőződése nagyon változékony. Mindig arra esküszik, a mi utóljára hat erősebben a lelkére. Mondhatnók (a «*primae informationis*» mintájára), hogy ő *ultimae informationis* ember, a kinek az válik hitévé, a mit legutólszor legtöbbet hall. Lágy lélek, melyben egy-egy elhatározás nem véshet állandó medret magának, de minden új benyomás mélyen bele fészkeli magát, egy rövidke időre. Ezért aztán mindig túloz, s egy ideig a legelfogultabb hírnökévé válik azon véleménynek, melyhez legutóbb szegődött. Tavaly túlzó Deákista; az idén túlzó Sennyeiánus. A renegatok közmondásos fanatikusságával támadja, szidja, rágalmazza elhagyott hitét. Tavaly prófétája volt Deák; az idén nemcsak a kiegye-

zés érdemét tagadja meg tőle, nemcsak hülye eszköznek állítja mások kezében, hanem azon otromba váddal is reá támad, hogy «míg másutt a vezérek keresve keresik a fiatal tehetségeket, nálunk annyival inkább leszorították a háznak fiatalabb tagjait, minél tehetségesebbek voltak és szóhoz legfeljebb Deák Ferencz unokaöcscsei juthattak».

Ez elfogultságból következik, hogy Asbóth úr röpirataiban mindig a vak egyoldalúság uralkodik. Nem azért írja könyvét, hogy a tárgyat minden oldaláról megvilágítva az igazságot keresse; hanem azért, hogy egy *a priori* magának eleve fölállított tételt bebizonyítani igyekezzék. Ő mindig csak egy oldaláról látja a tárgyat.

Ilyen *a priori* tétele volt tavaly az, hogy párhuzamba állítsa Széchenyit és Vörösmartyt, Kossuthot és Petőfit, Deákot és Aranyt. Ezért írt akkor egy röpíratot, melyben minden összeszedhető érvet concentrált, hogy e furcsa ötletet bizonyítsa.

Ilyen tétele az idén az, hogy nemzetünk fejlődésében minden jó eszmét a conservativ párt férfiainak köszönhetünk. Ezért készült most az új röpirat, minden bizonyíték összehalmozásával, melyek a tárgyra erről az oldalról vethetnek fényt.

Asbóth úr figyelemmel kisérvén az európai eseményeket, észreveszi, hogy a külföldön itt-ott a szabadelvű iránynyal szemben a conservativ elem jut túlsulyra; és figyelemmel kisérvén a hazai ügyek fejlését, látja, hogy nálunk a közigazgatás, törvényhozás, pénzügyek, parlamenti tárgyalás stb. bajai miatt ország-

szerte nagy az elégületlenség, panasz, elkedvetlenedés és zúgolódás. Elmélkedvén mindezekről a maga módján, egyszerre fölfedezi, hogy ez az elégületlenség nálunk «conservativ áramlat» s nosza mindjárt nyakig bele szökik e conservativ áramlatba és elhatározza, hogy könyvet ír róla.

Összehord mindent, a mi rögeszméjét támogathatja. Fölületesebben soha sem itélt még valaki egy történetivé vált korszak vezéreszméiről és vezetőiről, mint ő akarja megitélni a negyvenes évek mozgalmait. Előszed néhány polemikus röpiratot azon korszakból; idézi azokat lapokon át; vizsgálat nélkül elfogadja minden érvöket, de az ellenpárt válaszairól, röpiratairól, hirlapi czikkeiről egy szóval sem vesz tudomást. Egy lélekzet-vétel alatt annyira ó conservativ lett, mintha most folynék a Dessewffy-Kossuth polémia s ő nem történeti visszatekintést, hanem vitatkozó czikkeket írna a *Világ*-ban. De a mai világban ezzel elkésett.

Nemcsak ilyen idézetekben gazdag azonban e könyv, hanem kölcsönzésekben is. Átvesz fűtől fától minden eszmét, a mi czéljaira szolgál és könnyű szerrel gyártott könyvének tekintélyét akár külső terjedelemre, akár belső tartalmára nézve növelheti.

A negyvenes évekről szóló fejezet nagy része 3—4 régi röpiratból van kimásolva.

A mit Andrássyról többé-kevésbbé találóan mond, hogy: «nem szereti a rendszert» — «utálja a részleteket» — «megelégszik a dilettantismussal» — «elodázza a nehéz kérdések elintézését» — «kilovagol a sürgős ügyek elől a városligetbe» — «föltett eszméi

kiviteléhen szívós és makacs» — «kedvencz elve a *laissez faire* s veszélyes izgatásoknál is arra utal, hogy azok majd lejárják magokat» — mindezt Kákay *Fény és árnyképei*-ből vette át. Onnan vette azt is, a mit Horvát Boldizsárról és Vas vármegyéről s Kerkapoly-ról és az ő vas idegeiről Kákay sokkal szellemesebben elmondott. Nem kis önmegtagadás Kecskeméthy Auréltól, hogy lapjában ezt az új conservativ-pályatársat magasztalva mutatja be és nem kéri tőle számon a saját elhódított eszméit; ebből is látszik, hogy K. A. ildomos, mint Aesop rókája, a ki szívesen tűrte, hogy gondolatait egy kevésbbé ravasz, de nagyhangú állat sajátjaként hirdesse, mert jól tudta, hogy a nagyhangú állat ezzel csak az ő tervének elősegítésére tesz szolgálatot.

A mit a nemzetiségi kérdésről s ennek a megyerendezés kérdésével kapcsolatos érdekeiről találunk e röpiratban, annak jó része föllelhető Grünwald röpiratában.* A mit közigazgatásunk újjá szervezéséről mond, idézet nélkül részint szintén Grünwald röpiratából, részint Csengerynek a 21-es bizottságban mondott beszédéből kölcsönzi s nem veszi észre, hogy Cs. beszédjének ezen eszméi részben épen Sennyey beszéde ellen voltak mondva.

A mit kereskedelmünk válságáról beszél, azt a pesti tőzsde 1874. évi jelentésének legtúlzóbb kifakadásai után mondja, kritika nélkül fogadván el ama jelentésnek sok tekintetben kétségbe vonható állításait.

* *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség.* Budapest, 1874.

A mit a pesti gabnakereskedelem hanyatlásáról elpanaszol, az egyszerű indokolatlan kivonat Kőrösi József múlt évi röpíratából.

A mit közigazgatásunk fogyatkozásairól és törvénykezési bajainkról mond, azt Sennyey beszédeiből idézi.

Tovább is folytathatnók e jegyzéket, mely arra mutat, hogy Asbóth úr össze-vissza hordott röpiratában mindent, a mi egy év óta olvasmányaiból czéljára fölhasználható volt.

Ki tagadhatná, hogy e panaszokban igen sok igazság van. Fájdalom, ez összehordott adatoknak jelentékeny része elvitathatatlan. Érzi és tudja mindenki. De erről meggyőzni bennünket, mint Hamletnek mondja Horatio, «nincs szükségünk sírból jövő szellemekre», nincs szükségünk az eltemetett ó-conservativismus kisértő lelkének föltámasztására.

Mi köze a mi bajainknak a conservativismushoz és liberalismushoz?

Hogy 1867 óta vakmerően, gyorsan, sokat újítottunk volna, azt még Asbóth úr sem állítja. Ellenkezőleg, többnyire azért panaszkodik, hogy az uralkodó párt nagyon kímélte a múltat és nem mert újításokba vágni. Fő vádjai: hogy a kormány a megyei tisztviselők választását nem merte kinevezésre változtatni, a Bach-korszakbeli hivatalnokokat nem merte elcsapni, a pénzügyi administratio régi formáit nem merte egyszerre eltörülni, a megyék régi hagyományos hatalma ellen nem érvényesítette a központi hatalmat, a szétdarabolt erdélyi megyéket nem merte központosítani;

mindez a vád roppant badarul hangzik olyan embertől, a ki a conservatiót tűzi zászlójára.

A legszembeszökőbb ellenmondásokat egy lélekzet alatt mondja el: például fölmagasztalja az 1840-diki büntető javaslatot, mely tudvalevőleg a büntetések kiszabásában a legszabadabb elvű és leghumanusabb codexeket is túlhaladta, de mindjárt pár sorral alább a botbüntetés eltörlése ellen fakadozik.

Érzékenyen panaszolja az 1848 előtti szabadelvű pártról, hogy az akkori conservativ tekintélyeket ledorongolta, de ő maga bőszültebben le akarja dorongolni a most uralkodó pártot, Deákot, Andrássyt és a többieket.

Nem kellenek neki se a létező pártok, se a létező intézmények. Reformot sürget az alkotmányban, (melyet pedig, ő szerinte nem Deák, hanem az ó-conservativek alkottak), gyökeres reformot sürget a honvédelemben, el akarja törülni a delegatiókat, reformálni a megyéket, reformálni a közigazgatást, elkergetni a Bach-korból maradt állami tisztviselőket, reformálni felsőházat, alsóházat, belevágni egyházi kérdésekbe, behozni a polgári házasságot, kurtán elbánni a nemzetiségekkel, még a horvátokkal is, egyszóval eltépni csaknem minden köteléket, mely jelenleg a nemzetet a multhoz csatolja. Alig akar valamit épen hagyni, conserválni.

És mégis ezt nevezi ő conservativ programmnak.

Ez több mint genialitás; ez hóbort.

Valóban nem értjük, hogy ilyen könyvnek a napi sajtó komoly jelentőséget látszott tulajdonítani. Ha

több volna az, mint egy irányavesztett fiatal embernek tévedező kalandozása a politika mezején, ha magukévá tennék, bár csak utólag és csak egy részben is, az ó-conservativ párt emberei, úgy az nagyon szomorú volna erre a pártra nézve. Mi a legőszintébb tisztelettel viseltetünk e pártnak nagytehetségű, művelt, tudománypártoló, magyar szellemű, hazaszerető vezérei iránt; elismerjük érdemeiket múltban és jelenben; örömmel látjuk, ha közülök egy-egy belevegyül a mai politikába is, és hallatja nyomatékos szavát a napi kérdések körül. De ha valaki az ő nevökben akarná megtagadni azon eszméket, melyek a nemzetet fél század óta vezették; az ő nevökben akarná elkárhoztatni a magyar forradalom vívmányait, melyek bátor kiküzdésében, sok tévedése daczára is, halhatatlan érdemet szerzett Kossuth; az ő nevökben vádolná a Deák-párt idősebb tagjait, hogy 1848-ban nem ragadtak bele a sors megállíthatatlan kerekébe, s nem gátolták meg a szélsőségek túlcsapásait, holott ugyanakkor, Sennyey bárónak egy férfias nyilatkozatát kivéve, ők létezésöknek legkisebb jelét sem merték mutatni; az ő nevökben vonná kétségbe Deák érdemét, a ki szilárd elhatározottsággal állt meg a jogfolytonosság alapján, míg ők habozva, elhatározatlanúl tétováztak; az ő nevökben akarná ismét fölszítani a 48 előtti gyűlölséget, a mint ezt Asbóth úr röpirata megkezdte: akkor, úgy hisszük, tapasztalni fognák, hogy a nemzet, bár mérsékelve eddigi türelmetlen haladási vágyát, megállapodást és rendet óhajt ugyan, de visszafordulni nem akar; a jelenleg létező intézmények javát gondosan föntartani talán kész, de

holmi régieket fölásni nem; conservativ eszmékre lehet hajlam a közvéleményben, de az ancien régime restauratiójára nincs.

VI.

Önismeret. Irta gróf Széchenyi István (Döblingi irataiból). Budapest, 1875.

(1875).

A ki Széchenyi élete és művei iránt érdekkel van, lehetetlen, hogy fölgerjedt figyelemmel ne vegye kezébe e könyvet. Mert nem is lehetne érdeket keltőbb czíme. Önismeret, Széchenyitől, a kit már fiatalabb éveiben is sokan tartottak kiismerhetetlen jellemnek. Önismeret élete azon korából, midőn magaviseletének megmagyarázhatatlansága zavarba és kétkedésbe hozta az egész hazát. Önismeret a döblingi őrültek házának rejtelmes lakójától.

Vajon mi rejlik ez érdekes czím alatt? Ád-e az kulcsot a döblingi napok megértéséhez? Segít-e megfejteni a sphynx titkát? Vagy ád-e fölvilágositást arról, miként fejlődött, nőtt, képezte magát, mily rendszerrel tanult, hogy szerezte tapasztalatait, emberismeretét, mély belátását, mily módszerrel tökélesíté magát a gondolkozás tudományában, e valóban ritka nagyságú szellem — a XIX-ik századnak egyik legkitűnőbb, legeredetibb, legcsudálatosabb alakja. Igazán «Önismertetés»-e az, mely midőn föltárja saját lelkének belső

világát, ez által, mint Stuart Mill önéletirata, a legtanulságosabb olvasmányt nyujtja kortársainak?

Épen nem az. E könyv nem akart a gyónások könyve *(Les Confessions)* lenni. Csak néhány adoma, egy pár gyermekkori adat, néhány megjegyzés ifjúkori élményeiről, vonatkoznak a szerző saját életére. Ezek mindenesetre érdekesek. Megtudjuk belőlök, hogy Széchenyi neveltetése, kivált a test fejlesztése tekintetében, el volt hanyagolva. Gyenge gyermek létére igen sokat tartották zárt szobában — sőt, ha nincs túlzás szavaiban: sötét és nedves szobácskában; kevés alkalmat engedtek neki testgyakorlatokra és szabadban játszásra; uszni csak huszonnyolcz éves korában tanult. Meglepő adat azokra, a kik tudják, mily kitartó lett később a testi fáradalmakra; bár ő férfikorabeli erejével sincs megelégedve s megjegyzi, hogy egykor erős férfinak képzelte ugyan magát, de ez a hiú tévedése csak az önismeret hiányából eredhetett.

A mi a döblingi évek korszakát illeti, arról a titok fátyolát föllebbenteni aligha segít e mű. Ki eddig abban a hitben élt, hogy Széchenyit igazi őrültnek lehet tekinteni, e könyvnek kuszált, rhapsodikus, csapongó, olykor absurdumig is tévedő fejtegetéseiben ismét a megbomlott elme ömlengéseit fogja látni. A ki pedig ép elmének tartotta őt, e könyvben is csak az eszméknek ugyanazon tolakodó és szabályozhatatlan bőségét, a vitató készségnek, érveknek, élcznek ugyanazon sokoldalúságát látja, a mi Széchenyi régi munkáit is jellemezte.

Tulajdonképeni czélja és feladata, úgy látszik, csak-

ugyan életbölcseleti elmélkedés kivánt lenni. Elmélkedés, teljesen reális fölfogásával az emberi gépezetnek, melyet testben mint lélekben végtelen indomíthatásra tart képesnek. De tárgyalási módja távol van az efféle elmélkedések módjától. Látszik, ha nem tudnók is: ki volt, és minő lelki állapotban volt szerzője, hogy nem lehet őt a psychologia mindennapi mértékével mérni. Látszik, hogy igen erős és igen termékeny gondolkozó; logikája, a hol épen mérsékli magát csapongásaiban, mint eltéphetetlen láncz szemeit, fűz tételt tételhez; érdeklődése minden kérdésre kiterjed; figyelme rendkívül sokoldalu; otthonossága az ember, az élet, a test és lélek, a társadalom, az ész, a gondolkozó tehetség körül forgó themák, a lét vagy nem lét kérdéseinek taglalásában csaknem oly universalis, mint egy ó-kori görög bölcsé. Csakhogy nem vezeti olvasóját biztos nyomon, mint az ó-kor Aristotelesei, a kik lépcsőről-lépcsőre viszik föl a gondolkozás magaslatára és világítják meg szellemi láthatárát. Ő száguld szilajon és féktelenül s a hol átvonul, megvilágítja ugyan egy pillanatra azt a tájat, mint a nap szekere által elragadott Phæton, de semmire sem vet éltető és állandó fényt.

Műve kezdetén valóban mérsékelt logikával kezdi tárgyalni a fölvetett kérdéseket. Az induló Phæton még féken birja tartani méneit. Az önismeret — úgymond — minden emberi bölcsességnek legmélyebb sarkalata. Az önismeret nehéz feladatában kivánja tehát olvasóit tájékozni. Elmondja, hogy ennek ki kell terjedni testünk és lelkünk teljes megismerésére. Ennélfogva fon-

tosak neki a következő kérdések: hány éves vagyok? mily vallásban születtem? mily nehéz a testem? milyen magas a termetem? erős vagyok-e? egészséges vagyok-e? — Mind e kérdések jelentős voltát egyenként néhány lapon szép sorban kifejti s nyugodt és bölcs tanácsokat nyujt. De azután a nap ménei száguldani kezdenek, Phaeton elejti a gyeplűt és szekere, lecsapva a rendes útról, eleinte kisebb kitérőkkel halad tovább, majd teljesen elveszítve a logika rendes ösvényét, czéltalanul csapong s végre alázuhan, a nélkül, hogy kitűzött pályáján végig haladt volna.

A mint az egészségről kezd beszélni: beletéved az orvosi rendszerek tömkelegébe, vitatja a homeopathia, allopathia, hydropathia jó vagy rossz voltát; hosszan szól a test idomításának (training) hasznairól; erről áttér a lélek hasonló idomításának lehetőségéhez; tüzetesen fejtegeti, hogy az evési rendszernek mily befolyása van az észre, a jellemre, az elme fejlesztésére; időközben beszél az égnek és földnek, a historiának, politikának, nemzetgazdaságnak, ethnographiának, climatologiának, bölcsészetnek, géptannak, vízműtannak stb. tömérdek más kérdéséről; és közben számtalanszor megemlékezve az engesztelhetetlenül gyülölt bécsi kormányról, végre is e kormányt gúnyolva, elfáradtan hanyatlik ki kezéből a toll, mielőtt fölvett themáját végig fejtegethette volna. Az utolsó lapon épen arról beszél, hogy a gyakori nagy lakomák mennyire butítják és megszédítik a józan-itélő észt s jól esik neki, még egyet ütni a *parvenu*, a «polgári koszthoz szokott» hatalmas államminiszteren;

«A kimondhatatlan baj csak az, hogy ilyféle ebédi és vacsorai elszédítésben nemcsak a *fruges consummensek* vesznek részt, de azok is, a kik legközelebb állnak a kormányrúdnál, sőt, hogy az ilyesek magas állásuknál és a szerint különösen megkeresett voltuknál fogva még inkább ki vannak téve ily mindennapi (észbeli) reductióknak, és nem egy, kivált a ki eddigelé csak becsületes polgári koszthoz volt szokva, oly felingerelt állapotba zavartatik azok szeszei által, mikép, megengedjük, bámulatosan kifejtetik bennök a képzeleti és költői tehetség, de annál mélyebbre sülyed a fagypont alá gyakorlati szűk bölcsességük — mihez még ha statustudományi tökéletes ignorantia is járul, oly carricaturával gazdagodik meg a világ, melynél nevetségesebbet képzelni lehetetlen, ha nem volna oly átokteli.»

Kétségkívül e kormány elleni gyülölet volt a döblingi Széchenyi jellemének legerősebben kinyomott vonása. Gondolatai minduntalan oda térnek vissza, gyakran a legcsudálatosabb fordulatok útján. Mélyen meggyőződöttnek látszik arról, hogy ama kormány politikája nemcsak kárhozatos hazánkra nézve, de önmagában is rossz, szűk látkörű, rövidlátó s ennélfogva nem kerülheti el a bukást. Épen oly megvetéssel, oly félelem nélkül szól róla ez *Önismeret*-ben is, mint *Blick*-jében. Elméjében e gyülölet oly állandó medret váj magának, mint egy rögeszme, melyet ki nem bir űzni fejéből, bármiről gondolkozzék. Befúrja magát legobjektivebb elmélkedései közé. Olykor igazán oly váratlan fordulattal tér e tárgyra, hogy rendes járású

észszel alig lehet gondolat-menetében a belső kapcsolatot megtalálni. Lear király jut eszünkbe, a ki minden themát leányaihoz visz vissza. Gazdag képzeletének hol gúnyos, hol megható, hol mély látású, hol bölcs, hol bohó csapongásai, a vén mese-király eszének csudálatos szökelléseire emlékeztetnek. Ime, mutatványul, egyetlen mondat a könyvből.

Arról van szó: mi az a jóslási tehetség? Bizonyos pontig minden ember jósló, mond Széchenyi. Így például, ha reggel van, minden ember előre látja, hogy hány órakor fog ismét besötétedni. E kis «csudatételre» nem kell egyéb, mint azon pillanatnak, a mikor jósol, tökéletes ismerete és egy jó óra. Igy továbbá, ha február van, mindenki tudja, hogy a szüret legkésőbb hány hó mulva fog bekövetkezni: ehhez is csak a naptár szükséges. Aztán így folytatja okoskodását:

«Már szövevényesebb tárgyaknál: mint például, hogy az olasz nemzet fog-e valaha még egy fő alatt egyesülni — a Napoleon-dynastiának van-e jövendője — a muszka nemzet meg fogja-e egykor boszulni Szebasztopol elpusztítását és kire lesznek boszú-csapásai főkép irányozva — Csehország be fog-e olvadni a németségbe — az oláh népből lesz-e nemzet — a magyar faj végkép meg van-e törve, gyilkolva és eltemetve — a németség el fogja-e olvasztani az osztrák fazékba csapott összekevert nemzetiségeket — a Vojvodina nem lesz-e maholnap része valami szerb királyságnak vagy respublicának — Horvátországot és Szlavoniát nem fogják-e egybe házasítani Karinthiával — Valachia és Moldva nem kerül-e végképi osztrák atyás-

kodás alá — mikor fog beállni a legelső ausztriai bankrot s aztán a második, harmadik, negyedik stb. és mily következményeket fog ez szülni — fogja-e magát kifizetni valaha a simmeringi csuda-út — Bruck ki fogja-e rántani az apostoli (?!) császárságot financzialis szurkaiból — mikor áll be azon idő, midőn azt lesz szabad mondani, hála az égnek, a beamterek száma complet — Poroszország constitutiója fog-e maga körül harapózni — Anglia igaz szövetséges őszinteséggel fog-e Ausztria iránt viseltetni, ha ez véletlen valami bajba keverednék és viszont — Lengyelország már végkép kiadta-e lelkét — a törökből lesz-e még valaha keresztyén nép, valamint a magyar pogány ezer év előtt úgyszólván máról holnapra Szent-István példája után a kereszthez esküdött — Németország örökkön-örökké kisebb distinct részekből fog-e állani — megjön-e egykor azon idő, mikor az akasztófának jele oly tiszteletet fog gerjeszteni, valamint a legártatlanabbul ontott vér által az egykor oly csúf keresztfa is ki lett vetkőztetve szégyenéből; s az akasztófa féle decorátió nem fog-e egykor az emberek közt nagyobb becsben állani, mint mindazon valóban émelygést okozó csillag és pántlika tarka-barkasága, melyekkel újabb időkben a hízelgők, pöknyalók és s . . . csókolók xerxesi serege oly különös bőségben szaturáltatott, mikép bizonyos mellek már annyira ki vannak czifrázva ilyféle testimonialisokkal, hogy, csak még egy csillag! s már az ember frontispiciumán el nem fér és hátul kell keresni valami alkalmas pontot annak felfüggesztésére s ott a kamarás vagy titkos tanácsosi kulcs nem fog többé

szólót tánczolni és aprózni, de valami pajtással fogja osztani dús helyzetének kitűntetését — Henzi monumentuma, melyet a magyarnak kifogyhatatlan lelki vigasztalására épen azon helyre raktak, hova a még meg nem gyilkolt nemzet épen Corvin szobrát óhajtotta állítani: Corvin szobrát, ki zsarnok, de okos és jószívű, a nemzethez hű zsarnok volt, — kérdem, Henzi monumentuma örökre fog-e állani mostani helyén, és nem jön-e még idő, mikor az életnek megint visszaadott magyar, azt ugyan lerombolni soha nem fogja, mert ellenségében is tudja tisztelni az igazi hőst, de a legnagyobb kegyelettel, valami más nem oly szembeszökő helyre viendi, hogy ne bökdösse a magyar szívét szüntelen, mint egy távozni soha nem akaró «szemrehányási kisértet» — ily szövevényesebb tárgyaknál a jóslás már csiklandósabb munka és annak félig-meddig is végbevitelére egy-két felvilágositó eszköz, mint például óra és naptár a felhozott esetben, még koránt sem elég, de felette sok és minden oldalróli «segítő» szükséges» stb.

Kit ne döbbentene meg a komoly és bizarr gondolatok e tarka kaleiodoszkopja, melyet játszva forgat kezében egy sárgapapucsos, vörös török-bugyogós, papirsüveges ősz aggastyán, a ki csibukozva és sétálva diktálja irnokának ez összekavart eszméket. Közben hol magába mélyed, hol fölkaczag, hol ránczba gyüremlik hatalmas homloka. Agyában ötlet ötletet kerget. Az irnok kétségbeesve várja a mondat végét, hogy oda tehesse a megnyugvó pontot. Az öreg pedig száguld tovább és tovább. Hanem azért a pont nem marad el.

Lear, ha egyszer kizökkent mondatának rendes vágányából, nem is tud arra többé visszatérni. Széchenyi azonban soha nem feledi el magát s ismerősei bámulva mondják, hogy ily óriási kitérések után, mikor figyelmét oly sok idegen eszme vette időközben igénybe, meg se szokta kérdezni irnokától a régen félbeszakitott mondat szavait, hanem biztos emlékezettel kapcsolta oda incisumai bevégeztével a mondat befejező részét.

Ha lett volna türelme egész könyvének compositióját is hasonlóan átgondolni, mindenesetre teljesebb és bevégzettebb volna az. Hihetőleg belefáradt, unta a maga elé szabott egyhangú logikai menetet és szabad ömlést engedett zilált eszméinek, áradozó szenvedélyének.

Könyve ekként befejezetlen maradt, de reánk nézve sokkal érdekesebb, mintha szorosan a fölvett tárgy fejtegetéséhez tartotta volna magát. Mert hű tükre lett lelki állapotának. Keserű, elégületlen, alig tűrhető állapot lehetett az. Folytonos kétkedésben saját maga iránt, daczára egy nemzet hódoló tiszteletének, mely ekkor már kezdte belátni, hogy neki, csak neki volt igaza. «Én igen okos soha sem voltam, mert ha az lettem volna, most nem ülnék itt, a hol ülök» — írja látszólag csaknem belefásúlva sorsába. De megnyugodva soha sem. Pihenni nem tud. Szellemének tevékenysége mindig a régi: élénk, nyughatatlan, alkotni vágyó. A mit ír, az mindenütt teljes lelkéből, igen nagy vervvel van írva. Elbeszélő modora a mily eredeti és sajátos, épen oly mulatságos is. Egypár adoma e könyvben oly remekül van elmondva, hogy ez a mulattató,

folyékony, élczes, szikrázó előadás magában is elég volna szerzőjöknek kiváló helyet biztosítani irodalmunkban.

S még egy oknál fogva érdekes e furcsa tartalmú könyv. Mert ez is tanusítja, mily egészen eredeti, önálló, független volt az ő elméje s gondolkozásának teremtő ereje. Van-e elkoptatottabb tárgy, mint ezé a könyvé? Elmélkedtek-e valamiről többet, mióta a *gnothi se auton* bölcs elve kétezer évvel ezelőtt jelszóvá lett, mint az önismeret szükséges voltáról? S mégis e könyvnek, mely azt a kopott themát vette elmélkedése alapjául, alig van olyan lapja, melyről elő ne sugároznék a fölfogás sajátossága s a stil mögött ki ne magasodnék az ember. És pedig olyan ember, a kiben az egyéniség ereje oly nagy, eredeti és önálló volt, a milyet keveset ismer a történelem.

VII.

A felvidék. Politikai tanúlmány. Irta Grünwald Béla.

1879.

A ki az előttünk fekvő röpirat szerzőjének irodalmi hirét ismeri, valószínűleg nagyobb várakozással vette kézbe e füzetet, mint a mily benyomással az átolvasás után leteszi.

Grünwald Béla nemcsak mint — a lapokkal szólva — «Zólyommegye hazafias szellemű alispánja», nemcsak mint a magyar felvidék viszonyainak egyik alapos

ismerője s nemzeti érdekeinknek ottani buzgó harczosa ismeretes, hanem néhány közfigyelmet keltett politikai tanúlmánya által az irodalomban is kitűntetett nevet vívott magának. Hirdette az európai közigazgatás igéit, ostromolta a vármegyei szűkfejűséget s oly érvekkel harczolt nézetei mellett, a melyeket az általános politikai tudomány forrásaiból merített. Sürgette az európai szempontok alkalmazását, panaszkodott, hogy a magyar államférfiak a külföldi tapasztalatokat nem ismerik, elméleti igazságokkal nincsenek tisztában s a vármegyeház ablakából nézik a világot.

De vajon e röpiratával nem tért-e ő is vissza a vármegyeházba s nem annak ablakából kiáltja-e ezt a világba? Vajon a helyi tapasztalatok és érzelmek köréből kiemelkedik-e azon magasabb álláspontra, a honnan elméleti nyugalommal lehet a viszonyokra tekinteni?

Nem alap-tételei ellen emelünk kifogást. Azok nem is újak, de helyességöket aligha is lehetne kétségbe vonni.

Hogy a felvidéki tótságnál a nemzetiségi kérdés még nem vált oly veszélyessé, mint az oláhok és ráczok között; — hogy elfajulásának elejét venni inkább lehet kilátásunk; — hogy e czélra első sorban a közigazgatás erélyesebb vezetéséről kellene intézkednünk s aztán, a jövőre gondolva, az elemi iskolákat és a tanítóképző intézeteket magyar szelleműekké alakítanunk át: ezek a szerző úr alap-tételei és javaslatai. Bizonyára rég óta és széles körökben ismeretes elméleti igazságok. Az iskolák nagy befolyását ez irányban

nem Magyarországon fedezték föl, de nem hiányzik a példa, hogy sikeresen alkalmazzák Magyarországon is.

Szívesen veszszük a szerzőtől, ha kimutatja mind azt a mulasztást a mi e részben a felvidéken történt. Szívesen meghallgatjuk elégedetlenségét és nagy érdekkel olvassuk, ha bevezet a felvidék viszonyainak hű ismeretébe. Mert valóban nem sok az, a mit e viszonyokról, irodalmi úton, fölvilágositásúl nyerni lehet. A napilapok hasábjain elég gyakran jelennek ugyan meg onnan is vidéki tudósítások s egyes «botrányos», «ecclatans» esetekről a journalistika szokott fegyvereivel fölszerelt czikkek. De az elkeseredés túlozni szokott. S messziről emelve szót, a vidéki levelezők rendszerint szeretnek nagyot kiáltani, hogy inkább fölkeltsék a figyelmet.

Grünwaldnak erre nem lett volna szüksége. Minél nyugodtabban ismertette volna a viszonyokat, s minél inkább szorítkozott volna arra, hogy kimutassa a mulasztásokat és visszaéléseket, annál mélyebb és maradandóbb lehetett volna e művének hatása.

Ő azonban a felháborodás hangjával kiált. Zrínyinek *A török áfium ellen való orvosság*-át veszi mintaképűl, abból idéz egy-egy jeligét — nem épen keresetlen modorban — röpirata minden szakaszához s annak páthoszát igyekezik utólérni. A szenvedélyességben megközelítheti, de az objectiv igazságosságban és a politikai felfogás mélységében nem. Szívesen elismerjük, hogy röpiratának ez a szenvedélyes hangja nem affektált, nem mesterséges s épen azért nem is unalmas. Önként árad a szó az író tollából, s még ott sem

válik érdektelenné, a hol a már egyszer elmondott dolgokat ismétli, vagy saját állításait czáfolja meg.

De azért ez egymást lerontó állítások nem kevésbbé tűnnek szembe s a túlzások nem kevésbbé sértik azt, a ki az igazságot óhajtja tudni.

A szerző műve elején megtámadja az 1867 óta szerepelt magyar államférfiakat, hogy nem is igyekeztek ismerni hazájok viszonyait. «A jól nevelt magyar államférfinak — úgymond — ismernie kell Német-, Franczia-, Angol-, Olaszország politikai viszonyait, összes intézményeit, a pártokat s irányadó embereiket és törekvéseiket, úgy szintén a veszélyt, mely egyik vagy másik törekvésből az illető államra nézve következhetnék . . . . csak Magyarországra nézve érzi magát fölmentve ez ismeretek megszerzésének kötelessége alól» (6. l.). Vádolja őket a felvidék nemzetiségi kérdéseinek teljes elhanyagolásáért, és statisztikai adatokkal mutatja ki a felvidéki közel kétmillió tótság nagy jelentőségét.

Néhány lappal odább azonban oly kicsinyléssel szól az egész tótsági kérdésről, a milyet aligha láttunk még a komoly irányú magyar irodalomban. Csak némely német írónak ellenünk való kifakadása hasonlít ehhez. Megtámadja a magyar államférfiakat, a kik «az országgyűlésen annyira tájékozatlanok voltak, hogy hajlandók valának a tót nemzetiségi programmban foglalt követeléseket komoly megfontolás tárgyává tenni» (41. l.). Megtámadja azokat, a kik az Európaszerte terjedő nemzetiségi eszme jeleit vélik mutatkozni a felvidéki tótok között is. Szerinte ezek nemzetiségi

mozgolódása egészen távol esik minden európai eszmemozgalom befolyásától. Csupa hitvány emberek mesterkedése tartja azt fenn. Ezeket a vezetőket s a panszláv gyülekezetek alakjait valódi torz vonásokkal festi. «Az örökös hazudozás — úgy mond — rá nyomta bélyegét a párt tagjainak physiognomiájára is. Valamennyinek valami sajátszerű «rendőrellenes» kifejezés van az arczában; már távolról föltünnek s a nép maga, ha azt akarja kifejezni, hogy valaki gyanús kinézésű, azt mondja, hogy panszláv arcza van.... Hogy közönséges emberek közt vagyunk, mutatja már a párt toiletteje is. Egy politikai pártot látunk magunk előtt, mely még nem ismeri az uralkodó divatot, a tiszta fehérruha fényűzését s a kéz tisztán tartásának terhes kötelességét; mely egy évben nem fogyaszt három pár keztyűt és öt font szappant, s melynek az egyszerű életmód daczára is több az adóssága, mint a mennyit meg bír fizetni. Nincs e pártban egyetlen ember, a ki a párton kívül jelentőséggel bírhatna. Nincs köztük egyetlen distinguált ember s nem is képzelhető, hogy a distinguált ember ily társaságban megmaradhatna. A párt tagjainak általános jellege az, hogy nincsenek rendezett viszonyok között s hogy ezeknek az embereknek legnagyobb része nem tiszta indokból indította meg a háborút a magyar állam ellen. Annyi bizonyos, hogy a felvidék tót lakosságának csupán az alja csatlakozott a magyarellenes mozgalomhoz.» (54. l.).

Azonban nemcsak a panszláv párt gyülekezeteit igyekezik teljesen lesilányítani a szerző, hanem becs-

mérli magát a tót fajt is, melyről fölemlegeti, hogy meghunnyászkodó, rendkívül alázatos, önérzet nélküli, «bár még sem oly szolgai, mint egyéb szláv fajok», s becsmérli nyelvét is, «mely úgy hangzik, mintha diót ropogtatna szájában az ember» s melylyel nem is lehet műveltségre jutni.

Vajon komolyan bízhatunk-e e leírás valóságában? Igazán oly silány, éhenkórász, haszonleső csőcselék-e az a panszláv párt?

Ha a röpiratot tovább olvassuk, ellenkező nézetre kell jutnunk. Meg fogjuk tudni, hogy a felekezeti hatóságok nagy része, kivált a protestánsoknál, panszláv szellemű (130. l.). Hogy vannak vidékek, a hol a papság túlnyomó része s a tanítók kivétel nélkül panszlávok (133. l.). Hogy a protestáns egyház körében egész esperességek, de sőt egy egész egyházkerület már kezökben van (134. l.). Hogy az egész protestáns egyház már panszláv színezetet nyert (155. l.). Hogy a párt befolyást gyakorol a bécsi Pazmaneumban, kezében van Magyarország primásának nagyszombati tanítóképző intézete, a papság nagy része, a felekezeti népiskola, a közigazgatásban a községek jegyzőinek jelentékeny része, sok kis város és nagyobb községek elöljárósága (69. l.). Sőt hogy ezek a papok, tanítók áldozatokra is készek a panszláv eszme terjesztése érdekében, mert a panszláv iskolákban ingyenes tápintézeteket tartanak a szegény sorsú tanulók eltartására, önkéntes adakozással adva krumplit, babot, borsót, saját sovány fizetésökből (145. l.).

Nem czáfolja-e ez meg az előbbi ócsárlást?

De, úgy látszik nekünk, a szerző egyáltalán nagy hajlandóságot kezd tanúsítani arra, hogy nemcsak a panszláv mozgalom vezetőit, hanem mindent s mindenkit kicsinyeljen. Erős leczkéket ád az 1867 óta szerepelt kormányférfiaknak, a kik közül a mostani miniszterelnökön kívül csak kettővel, gróf Szapáryval és Bittóval van megelégedve; leczkézi az országgyűléseket, kigúnyolja gróf Andrássyt s kevés becsületet hágy a kormány valamennyi végrehajtó organumán.

Kétségkívül sok igaz is van mindazokban, a miket elszórva fölemlít. Kétségkívül alapos okai is vannak elégedetlennek lennie azon viszonyokkal, a melyekről műve szól. Nagy részben helyesnek ismerjük el azon irányt, a melybe ő óhajtaná téríteni az ügyek menetét.

De mindez nem igazolja s még kevésbbé teszi helyeselhetővé kifakadásainak modorát. Az a modor, a mely dúslakodik az elégedetlenségben, a melynek örömet látszik adni a zúgolódás korlátlan kiöntése, — az a fölfogás, a mely az intéző férfiakban csak képtelen és tehetetlen bábokat lát, a mely nem akar ismerni nehézségeket, nem törődik akadályokkal, könnyűnek hiszi minden magában helyes gondolat kivitelét s nem veszi semmibe azt a hosszú utat, a mely egy helyes eszmét, ennek a politikai intézményekben megvalósításától elválaszt: ez a fölfogás azokat szokta jellemezni, a kik csak távolról néznek s távolról kiáltanak bele a dolgokba. A részletekben járatlan általánosság szokott rendszerint mindent könnyűnek tartani.

Legyen elég csak futólag egyet érintenünk ez akadályok seregéből. A felekezeti kérdés, a szerző felfogása

szerint, Magyarországon egyáltalán nem tartozik azon kérdések közé, a melyekkel számot kellene vetni az államférfinak, midőn valamely tervét megvalósítani kívánja. Szerinte «hazánkban a felekezeti szellem nem oly erős, mint más országokban; a küzdelem az állam és a felekezeti szellem között, megvolt s jelenleg is megvan más államokban, de Magyarországon *nyomát nem találjuk*» (121. l.). Az ő szemében az egész protestáns autonomia nem egyéb, mint «egy szakasza az 1791. évi XVI. t. czikknek» (137. l.), a melyet tehát, hihetőleg, egy rövid törvény által egyszerűen félre is lehetne az útból hárítani.

Valóban azt kell kérdenünk, vajon komolyan megfeledkezett-e a szerző a felekezeti féltékenység mind azon nyilatkozatairól, a melyek az ötvenes évek protestáns mozgalmaitól kezdve a büntető törvény múlt heti tárgyalásáig (Kanzlei §) annyiszor ismétlődtek? Hinnünk kellene, hogy igen, ha az 1868-iki népiskolai törvényt, a melynek tudvalevőleg egyik vezéreszméje volt az iskolákat, a hol és a mennyire lehet, az állam kezébe adni s ezzel nemzetiségi tekintetben is elejét venni a felekezeti iskolákban rejlő veszélynek, a szerző épen azért nem támadná meg: miért tett különbséget felekezeti és nem felekezeti iskolák között, s «miért provokálta a felekezeteket a felekezeti jelleg nélküli iskolák elleni agitátióra» (121. l.).

Íme, egy szerény népiskolai törvény már «agitátiót provokál» a felekezetek közt. A szerző mindjárt kész is föllépni a váddal azon tapintatlanság, azon «abstract liberalismus», a hazai viszonyok azon ignorálása ellen,

a mely így merte «provokálni» a felekezetek agitátióit; de a protestáns autonomia — az neki csak «egy szakasza az 1791 : XVI. törvényczikknek».

Nem kevésbbé méltatlan azon komoly irányú törekvésekhez, melyeket szerző korábbi munkáiban tanúsított, az a tréfáló gúny, a melylyel, talán Kákay Aranyos hagyatékának foszlányaira vágyva, ismétli és utánozza annak gúnyolódásait gróf Andrássy Gyula ellen. Olcsó dicsőség lemásolni a torzképet, a mit más csinált. Kopott élű fegyver ezredikszer ismételni gróf Andrássyról, hogy «csak espritje van», hogy «nem foglalkozik a részletekkel» és csúfolódni azzal, hogy egyszer Deák providentialis férfiúnak mondta őt. Bizonyára mélyebben meggondolt mondás volt ez, mint a gróf Andrássy ellen könnyű szerrel intézett támadások nagy része. Bizonyára, az azóta lefolyt évek sokkal több okot adtak annak megerősitésére, mint megczáfolására.

A felvidéken folyó izgalmak megitélésében pedig óvakodjunk hitelt adni azon megvetésnek, a mit a szerző úr hirdet. Az ő felháborodását teljesen meg tudjuk ugyan magunknak magyarázni: kellő közepén amaz izgalmaknak valószínűleg számos oly részlet tárúlhat föl előtte, a melyek méltán fölkelthetik megvetését és undorát. Meglehet, hogy ott közvetlenűl nem is láthat egyebet, mint képmutatást, s a folytonos érintkezés rendkívül kifejlesztette ellene érzékenységét. Meglehet, őszinte hazafi buzgalmában azt remélte, hogy az ellenfél kicsinylése által bátorságot önthet másokba s tettre buzdithatja a tétleneket is.

De akár szenvedély, akár taktika vezette őt: az ily

föllépés nem ildomos, az ily fölfogás nem politikai. Nem a közönyösséget igazoljuk-e, ha a mozgalom vezetőinek jelentőségét így megtagadjuk? Előmozdítjuk-e a nemzet érdekét, ha azt hirdetjük, hogy oly ellenfelekkel van bajunk, a kiket bárhol másutt egy csapással megsemmisítenénk, csak mi vagyunk oly gyámoltalanok, hogy nem birunk velök? Növeljük-e ezzel az önbizalmat magunk közt s tekintélyünket ellenségeink előtt? Ne akarjuk elleplezni a valót.

Bármennyi tisztátlan elemet lássunk is ama mozgalmakban: ezek eredetét és folytonos terjesztését nem szabad csupán ily könnyen elfojtható, «megsemmisíthető» indokokban keresnünk.

Miért volna az eszmék azon általános mozgalmától, a mely Európa valamennyi népéhez eljutott, épen a felvidéki tótság teljesen elszigetelve? S ha szemmel látjuk amaz eszmék mozgalmát köztük, miért ámítanók magunkat mégis azzal, hogy el *van* szigetelve?

A felvidéknek azt a régi jellemét, a mely annyira kedvezett a magyar nemzetiség és a magyar államiság eszméjének, az ottani nemzetiségi viszonynak azt a régi állapotát, a midőn minden úri ember magyarnak tartotta magát s a tót csak addig volt tót, míg alanti sorsából ki nem emelkedett, az újabb kornak két nagy eszméje támadta meg. A democratia és a nemzetiségi rajongás. Amaz megszűntette azt a varázst, mely egykor a nemesi oklevél elnyerésében állt s mely átalakította, úgy szólva újjá szülte a fölemelkedő jobbágyot. Emez igényeket ébresztett az anyanyelv jogainak érvényesítésére.

Elhiszszük a szerzőnek, sőt a közelebbi évek történetéből tudjuk is, hogy ez eszmék ottani apostolainak nagy része saját önző érdekét is keresi, sőt talán csak is azt keresi. De akaratlanúl is, öntudatlanúl is ezeknek az eszméknek szolgál s viszont ezek támogatják őt minden tettében. Ne hitessük el magunkkal, hogy ha néhány, vagy akár néhány száz papot s tanítót elhallgattatunk, ezzel kiirtottuk az egész mozgalmat. A külföldről folytonosan szítva, merész szláv világuralmi ábrándoktól lelkesítve s támaszkodva a testvéreknek vélt népek kifejlettebb irodalmára: az aspiratió meg fogna maradni s az erőszak által martyrrá tett vezető helyett hamar akadna más, a ki ismét fölálljon hirdetni a nép között a rajongás ígéit.

Jól tudja ezt a szerző is. Teljesen érzi, hogy az a ragaszkodás, melylyel a tót nép a magyar urakat egykor követte és nagy részben még ma is követi, leginkább a múlt idők hagyományán alapúl s a népnek conservativ hajlamaiban gyökerezik.

«Ne feledjük — úgy mond — hogy még az ősöktől ránk szállott örökségen élősködünk s hogy a mai nemzedék, melyre a tótságon támaszkodunk, még abból az időből való, mikor még a pap nem prédikált gyűlöletet a magyar nemzet ellen, mikor a tanító az iskolában nem tette az ifjúságot a haza ellenségévé, mikor még nem rontotta a népet rendszeresen az izgatók szervezett serege; az a nemzedék ez, mely nem is sejtette, hogy lehet más politikai érzület, mint a ragaszkodásé a magyar hazához.»

Ugy hiszszük ebben több igaza van a szerzőnek, mint

föntebb idézett soraiban. És ismételjük, az orvosló szerek megválasztásában is nagy részt helyeseknek tartjuk az ő tanácsait. Az általa mutatott úton erélylyel és kitartással haladva, még bizton visszafoglalhatjuk az elveszített pontokat is. De ne képzeljük, hogy csupán bűn és gazság áll törekvéseinkkel szemben. Akkor könnyű volna a feladat. Hatalmasabb ellenfél fog ott előttünk állni: eszme és rajongás, a mit csak hasonló erejű fegyverrel s nem megvetéssel vagy erőszakkal lehet legyőzni.

VIII.

Gróf Andrássy Gyula. Politikai élet- és jellemrajz. Irta II-ik Kákay Aranyos.

(1879.)

Az emberi elme három alaptehetsége — az itélő, emlékező és képzelő erő — közűl e műben az első épen nem, a második zavarosan, a harmadik zabolátlanúl dolgozik. A szerző elképzel magának egy képtelen alakot s elnevezi azt gróf Andrássy Gyulának; tulajdonít neki gondolatokat, törekvéseket, czélokat, a melyek nem léteznek; elbeszél róla tetteket, a melyekről, már természetöknél s a körülményeknél fogva is, senkinek sem lehet tudomása; kiszellőzteti lelkének legtitkosabb redőit; s végül ünnepélyesen kijelenti, hogy egy ily szörnyű alak, a milyennek ő festette a maga emberét, nem tűrhető meg a monarchia legfontosabb ügyei vezetésének élén.

Igaza van; olyan ember nem volna megtűrhető. — Eszünkbe jut, a mit gróf Andrássy mondott gróf Apponyi Albertnek, mikor ez egy hosszú beszédben előbb előadta, hogy mi az Andrássy keleti politikája s aztán kimutatta, hogy az nem jó politika. «A nemes grófnak — felelt a külügyér — teljesen igaza van; az a keleti politika, a melyet ő most kifejtett, igen rossz politika; csakhogy az nem az én keleti politikám».

Az a diplomata, a kit e mű megbuktatásra kárhoztat, nemcsak nem gróf Andrássy Gyula, hanem egyáltalán oly képtelen figura, mely az ő hitványságával sohasem juthatott volna vezérszerepre, hacsak valamenyi többi egykorú politikust bárgyú tökfilkónak nem akarunk itélni. Épen oly kevés rajta az élethűség, s a valószinűség, mint a szerzőnek — a ki a czímlapon Kákay Aranyos félelmes mezébe burkolódzik ugyan, de azoknak, a kik szaváról rá nem ismertek volna, a kötet hátlapján nyíltan leleplezi magát, mint ifjabb Ábrányi Kornél — költői műveiben rajzolt alakjain. A mily zavaros, érthetetlen egyéneket, szertemálló jellemeket állít elénk drámáiban, olyan confusus fogalmai vannak Andrássyról is. Phantasiája, mely vígjátékaiban sem bír annyira lehiggadni, hogy személyeinek a valóság vagy valószinűség látszatát megadja, még kevésbbé engedi őt józanúl itélni történeti tények és igazi emberek fölött. S a ki — Hamlet szavait alkalmazva — saját vígjátékai chablon alakjainak furulyáját sem bírja összhangzatosan megszólaltatni: íme játszani akar Európa legkiválóbb államférfiainak legtitkosabb gondolatain, ismerni minden billentyűjöket, kitapo-

gatni egész scálájok minden hangját a legalsótól a legfelsőig.

Kár volt Ábrányinak letenni a névtelenség rejtő álarczát. Úgy még talán akadt volna olvasó, a ki a mythikus ismeretlennek elhitte volna azon legtitkosabb történetkéket, melyeket e műben — minden forrás megnevezése nélkül — a reichstadti találkozásról, a három kanczellár tête-à-têtejéről, Andrássy hietzingi töprengéseiről, a királynénak adott tanácsairól stb. elbeszél. Hjah, ki tudja, hátha a legtitkosabb útakon tudta meg mindezt Anonymus úr!

De van-e olvasó, a ki meg ne kérdezné: honnan tudja mindezt ifjabb Ábrányi Kornél?

S még egy más kárt is szűlt a hiúság, mely levettette vele az álarczot. Egy Andrássyról szóló, igazán névtelen jellemrajzot valószinűleg érdekkel vett volna kezébe a komoly olvasó is, bár *ezt* a jellemrajzot csakhamar ismét csalódva tette volna félre. De vajon csak kezébe is veszi-e, ha előbb fölveti magának azt a kérdést: ugyan érdekelhet-e engem mind az, a mit ifjabb Ábrányi Kornél tud, itél, hisz és beszél gróf Andrássy Gyuláról?

Valóban Ábrányi nem is emelkedik tárgya magasságáig sehol. A paradox ellentétek, a fonák ötletek élczei s a játékos szófordulatok, melyek apróbb emberekről írt kisebb vázlatainak itt-ott elevenséget adtak és sikert szereztek, igen árván úszkálnak e nagyobb igényű életrajzban s igen nagy eszmeszegénységet árulnak el. A kicsi mérték, mely apróbb egyéneket méregetni talán megjárta, most azt mutatja törpének, a

kinek kezében van. S ezen kívül, mivel paradoxokkal egy egész kötetet megtölteni csak még sem lehet, eszmékből és adatokból pedig szintén nem telt: a könyv ki is van nyújtva, tele van ismétlésekkel, hosszadalmas, üres és bágyadt.

Lankadtságát csak egy érzelem eleveníti: a düh, melylyel Andrássy és Tisza megdöntésére tör.

Ez az, a mi e különben léha pamphletnek némi jelentőséget ád; a miért mi sem akartuk hallgatással mellőzni: mert legnyomatékosabb (legalább külsőleg legvaskosabb) irodalmi képviselőjét látjuk benne ama járványos dühnek, mely az egyesült ellenzék egyesülése óta — mintha része volna az egyesülés létrehozatalában is — vakon ragadja magával, a kiket hatalmába ejtett, hanyatt-homlok, tűzzel-vassal, bele az ismeretlen sötétségbe.

IX.

I. Mátyás udvara. Koszorúzott pályamunka. Irta dr. Csánki Dezső.

(1884.)

Ime egy érdekes és vonzó útleirás. Szerzője messziről jön — a négyszáz éves múltból. Látszik rajta, hogy igazi kedvteléssel bolyongott arra; bejárt minden zeget-zugot, fölkereste a rejtett ösvényeket, igyekezett nyomot lelni a homályban s aztán könnyű fejjel, tele szívvel tért meg, hogy tapasztalatait elbeszélje. S be-

szél is csodás gazdag világról, kincsekről, fényűzésről, mintha Indiából vagy az inkák országából érkeznék. Nem újság, a mit hallunk tőle, sokat, sokszor, régóta hallottunk abból másoktól is; de ilyen sok mindenfélét, nagy dolgokat s apróságot együtt és egyszerre s mindezt ily kellemesen elbeszélve, még aligha.

Valóban Csánki előadásában semmi sincs némely adatgyűjtő történetírók modorának azon szárazságából, a mit Scott Walter «dry as dust»-nek mondott valahol. Egyszerűen, könnyen, természetesen foly ajkáról a szó, csaknem a mesék keresetlen egyszerűségével. Néha talán kísértetbe is jönnénk, egy-egy combinatióját kissé a mesék országa felé tévedő kalandozásnak tartani, de inkább a színezésnél fogva, mely itt-ott élénkebb, mint épen az adatok igazolnák.

Mátyás király udvarának világhirű pompája, az a fény, az a hatalom, ragyogás, arany, ezüst, drágakő, selyem és bársony, paloták és vadaskertek, tudomány és művészet virágzása — az az egész magyar renaissance-dicsőség: az mind, a legcsekélyebb részletekig, a legkisebb ivó-serleg vagy bíboros kösöntyű kidolgozásáig föl van tárva káprázó szemeink előtt. Mintha a Mediciek palotáiban egy értelmes cicerone hordozza körül az utazót s mutogatja azoknak tömérdek műkincsét, oly otthonosan vezeti körül olvasóit e mű szerzője Mátyás székvárosában. Csakhogy a Mediciek palotái, templomai, kertjei ma is teljes dicsőségökben fönnállanak s hiröket Európa és Amerika touristáinak százezerei viszik széjjel a nagyvilágban; a Hunyadiakénak romja is alig maradt.

Az olvasót önkénytelen némi borongó hangulat szállja meg s akaratlanúl is fölelevenül lelkében a Mátyás dicső korszaka felé, annak soha többé vissza nem nyerhető dicsőségeért, négyszáz év óta visszasóhajtozó nemzeti siralom érzete.

Pedig Csánki, igen helyes érzéktől vezérelve, szerencsésen elkerül minden efféle sopánkodást. Nem akarja ámítani sem önmagát, sem olvasóit s tiszta szemmel, nyugodtan és elfogulatlanul látja, hogy az a Mátyás korabeli virágzás nem volt valóban a nemzeti fejlődés eredménye ; idegen termék volt, mesterségesen ápoltatott s a mesterséges ápolás megszüntével el kellett pusztulnia. Még, ha a nemzet mindazt a viszálkodást, háborút, szerencsétlenséget és katastrophát, mely pár évtized alatt tönkre juttatta, szerencsésen elkerülte s békében maradhatott volna is : nagy kérdés, vajon Mátyás király culturáját a magyarság, akkor, sajátjává bírta volna-e tenni s nemzeti művelődését ez alapon önállóan kifejthette volna-e? Sokkal kevesebb reá a bizonyíték, semhogy határozottan állítanunk lehetne, bár másrészt az is kétségtelen, hogy egy fejedelmi udvar culturája és szellemi fejlődése, még ha teljesen idegen befolyások alatt keletkezik s idegen légkörből táplálkozik is, sőt még ha inkább csupán a külsőségekben — a lakás, bútorok, étkezés stb. fényűzésében — igyekezik is a műveltebb népeket utolérni, az önálló nemzeti cultura kifejlődésére is hatalmas befolyással lehet. Példa rá az orosz czárok udvara az ő franczia szellemi életével, melyből az előkelő orosz írók egész sora, a Puskinek, Sollohubok, Lermontowok

nemzedéke keletkezett. Példa Mária Terézia udvarának befolyása is a magyar testőr-ifjakra.

Mátyás semmi áldozatot nem kímélt, hogy az olasz tudósokat és művészeket udvarába vonja s Bonfini magasztalással mondja róla, hogy egészen második Olaszországgá igyekezett tenni Pannoniát. E mellett német, olasz, lengyel lovagok egész raja és jövő-menő külföldi követség csapatjai is elárasztották az udvart s természetes, hogy az udvari magasabb körök társalgási nyelve főleg az olasz és latin lehetett, az alsóbb rendű kiséreté s a cselédségé pedig rémítő zagyvalék. A magyar nyelvet sem mellőzték ugyan teljesen; Bonfini lantosokról beszél, a kik az udvari lakomákon magyar vitézi énekeket adtak elő, sőt azt is mondja, hogy Beatrice királyné megtanult magyarul s öcscsétől is megkivánta, hogy tanuljon meg. De az udvari légkör kétségkívül egészen olaszos volt: az volt nemcsak a nyelv, hanem az öltözet, a szokások és életmód is. A ki műveltnek óhajtott látszani, azt kellett elsajátítania; pusztán magyar nyelvvel és magyar szokásokkal vajmi korlátozva mozoghatott valaki a székváros palotáiban s vajmi ósdi legénynek nézhették az udvari körök. — Nincs alapunk azzal kecsegtetni nemzeti önérzetünket, hogy az Olaszországból behozott cultura itt csupán egy hasznos szolgálatra — az önálló művelődés megteremtésére — lett volna hivatva, tehát csak eszközül szolgált volna, egy lépcsőül a történelmi haladás útján, a magyar nemzet kifejlésének czéljaira. A latin-olaszos műveltség önmagában volt a czél, Budán és Visegrádon épen úgy, mint Florenczben vagy Velenczében. Sőt

alig lehetne alapos okunk azon szerényebb eredménynyel is dicsekedni, hogy a budai udvar magyar és olasz elemei között az összesimulás oly fokot ért volna el, a hol többé a két idegen elem egymással nem szemközt áll, hanem együttesen halad s a hol az egybeolvadásra már több az eshetőség, mint az összeütközésre.

Mátyás személyes nagy tekintélye féken tartotta ugyan az ellentétes törekvéseket, de utódai alatt csakhamar fölszínre tört az a nagy ellentét, mely egyfelől a magyarabb, nemzetiesb, szigorúbb szokásokat követő, de faragatlanabb elemek s másfelől a finomultabb, műveltebb, de könnyebb erkölcsöknek hódoló s nemzetiségéhez kevésbbé ragaszkodó párt között már Mátyás udvarában is lappanghatott.

E két ellenkező elem századokon át megtartotta jellemének alapvonásait; hol kurucz és labancz, hol aulikus és liberális nevek alatt küzdött egymás zászlaja ellen. Az egyik durvaságot, műveletlenséget s korlátolt látkört, a másik elkorcsosodást, a nemzetiség megtagadását és tányérnyalást vetett egymás szemére. S mind a két vádban volt némi igazság, bár túlzott volt mind a kettő.

Csak a mi korunkban, talán épen a folyton folyó évek során, érjük meg azt, hogy e régi ellentét valóban elsimuljon s a nemzeti művelődés és önállóság összeegyeztethetésébe vetett hit általános elismerést találjon — midőn többé sem az egyik párt túlzói nem mernek kicsinyléssel tekinteni a nemzeti művelődésért küzdők fáradalmaira, sem a másiknak számbavehető elemei nem keresnek nemzettagadást a nyugati intézmények meghonosításában.

Ha Mátyás királynak a tudományért s művészetért tett áldozataival több volt a czélja, mint az, hogy egy akkor divatos udvari fényűzést is megszerezzen ő magának s hatalmát és gazdagságát ezzel is hirdesse a bámuló Európa előtt; ha lelkében egy önálló magyar nemzeti cultura megalkotásának eszméje fogant volna meg: nemes álmai századokkal megelőzték volna korát, mert a nemzet fejődése csak a XIX. században vett oly irányt, hogy amaz álmok megvalósulását lehessen remélni.

Úgy hiszszük, ily tekintetben nekünk, mai nemzedéknek nincs mit irigyelnünk Mátyás király birodalmától, de azért örökké jól esik visszatekintenünk dicsőségére és hatalmára.

Csánki műve oly olvasmány, melyet mind tárgyáért, mind előadásáért teljes élvezettel olvashat minden magyar ember.

TARTALOM.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.